

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSTANBUL ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAC GÜZERGAHI OLARAK İSTANBUL'UN
İNANÇ TURİZMİNE KONU ÇEKİM UNSURLARI
(19.YÜZYIL SONU ve 20.YÜZYIL BAŞI)

NURAY OKUTUCU

2501141224

TEZ DANIŞMANI
Prof.Dr. AHMET KALA

İSTANBUL-2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : Nuray OKUTUCU Numarası : 2501141224

Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSTANBUL ARAŞTIRMALARI Danışmanı : PROF. DR. AHMET KALA

Tez Savunma Tarihi : 05.01.2017 Saati : 10: 00

Tez Başlığı : "HAC GÜZERGAHI OLARAK
İSTANBUL' UN İNANÇ TRİZMİNE KONU
ÇEKİM UNSURLARININ
İNCELENMESİ (19.YY SONU 20. YY
BAŞI)"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR. AHMET KALA		KABUL
2- PROF. DR. EROL ÖZVAR		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. ERCÜMENT BALCI		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ.DR. KENAN DEMİR		
2-YRD. DOÇ. DR. YAKUP AKKUŞ		

ÖZ

HAC GÜZERGAHI OLARAK İSTANBUL’UN İNANÇ TURİZMİNE KONU ÇEKİM UNSURLARI (19.YY SONU ve 20.YY BAŞI)

NURAY OKUTUCU

Avrupa’da “Sanayi Devrimi” sonrası ortaya çıkan “turizm” olgusu, Osmanlı’da ise ilk kez Tanzimat’la yoğunlaşan sanayileşme çabalarıyla birlikte görülmeye başlanmış; İstanbul’da düzenlenen “Sergi-i Umumi-i Osmani”nin düzenleniş yılı olan 1863, sembolik bir tarih olarak Türkiye’de Batılı anlamda turizmin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Tarihi süreç içinde İstanbul, gerek doğal güzellikleri, gerekse tarihi ve kültürel dokusu ile her zaman merak edilen ve görülmek istenen bir şehir olagelmıştır. Araştırmamıza konu olan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlı İstanbul’unun dini kimliğinin, hac ibadetini yerine getirecek olan Müslümanlar nezdinde önemli bir çekim unsuru olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı; İstanbul’a yapılan İslam dini referanslı seyahatleri, Sultan II. Abdülhamid döneminin şartları ve o dönem yaşanan gelişmeler çerçevesinde irdelemek; devrin İstanbul’unu hac güzergahı olarak tercih edilir hale getiren çekicilik unsurlarını ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, İstanbul, Turizm, İnanç Turizmi, Türkiye Tarihi

ABSTRACT

AS A PILGRIMAGE ROUTE ISTANBUL'S ATTRACTION ELEMENTS SUBJECT TO RELIGIOUS TOURISM (LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES)

NURAY OKUTUCU

The “tourism” phenomenon that had emerged in Europe following the “Industrial Revolution”, started to appear in the Ottoman lands for the first time with the increase in the efforts of industrialization with Tenzimat, 1863 the year “Sergi-i Umu-mi-i Osmani” (The Ottoman Public Exhibition) was held in İstanbul, has been considered the beginning of the tourism in Turkey in the western sense. Throughout the history, İstanbul, with its natural beauty, historical architecture and culture, has always been a city that is found intriguing and attractive. It's seen that the religious identity of the Ottoman İstanbul in the late nineteenth and early twentieth centuries was an important centre of attraction for the Muslims, who would go on a pilgrimage to Mecca.

The objective of this work is to scrutinize the Islamic religious travels to İstanbul, within the conditions and the scene of the Abdulhamid II era; and to assert the attraction elements of İstanbul of this era, which made it a popular stop on the pilgrimage route.

Key Words: Ottoman, İstanbul, Tourism, Religious Tourism, The History Of Turkey

ÖNSÖZ

Bugün dünyanın en büyük endüstrilerinden biri olarak kabul edilen turizm, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik, kültürel ve sosyal kalkınmasına büyük katkı sağlamaktadır. Söz konusu katkıyı artırmak isteyen ülkelerin bu amaçlarını gerçekleştirebilme yollarından biri de turizmin geçmişini bilerek bugününü anlamak ve buna göre geleceğe yönelik isabetli tahminler yaparak uygun adımlar atabilmekten geçmektedir.

Tarihi açıdan yaklaşıldığında turizmin özünde karşımıza insanlık tarihi kadar eski olan seyahat olgusu çıkmaktadır. Tarihin akışı içinde insanlar, çeşitli sebeplerle sürekli yaşadıkları yerlerden belirli bir süreliğine ayrılarak başka yerlere seyahat etmişlerdir. Bu sebeplerden biri olan dini inanç ise ilk çağlardan itibaren insan yaşamında önemli bir seyahat motifi olmuştur.

Türkiye’de Batılı anlamda turizmin başladığı 19. yüzyıl sonlarında başlıca seyahat motiflerinden biri de dini temelli olanlardı. Bu çalışmada, turizmde dini çekim unsurları ve bu unsurların son dönem İstanbul’undaki karşılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu teze başlama konusunda beni cesaretlendiren, geniş bakış açısıyla ufku açan ve çalışmam boyunca bana destek olan danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Kala’ya, bilgi ve görüşlerini hiçbir zaman paylaşmaktan sakınmayan değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Ercüment Balcı’ya, Çağatay Türkçesi metinlerin çözümlenmesiyle ilgili yardımları için değerli hocam Prof.Dr. Kemal Eraslan’a, tüm hayatım boyunca maddi, manevi her konuda bana güç veren ve varlıklarıyla hiç bir zaman beni yalnız bırakmayan aileme, bana verdiği tüm umutlar ve yapıcı destek için Özgü Çelik’e ve üzerimde emeği bulunan herkese teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR LİSTESİ	IX
RESİMLER LİSTESİ	X
HARİTALAR LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TARİHSEL GELİŞİMİ İLE TURİZM

1.1. Turizm Kavramı ve Özellikleri	3
1.2. Antik Çağ'dan 20.Yüzyıl Başına Kadar Turizmin Tarihi ve Gelişimi	6
1.2.1. Ulaşımın Gelişimi	6
1.2.1.1. Karayolu Ulaşımının Gelişimi	6
1.2.1.2. Denizyolu Ulaşımının Gelişimi	10
1.2.1.3. Demiryolu Ulaşımının Gelişimi	16
1.2.2. Konaklamanın Gelişimi	19
1.2.3. Tarih İçinde Turizmin Seyri	25
1.3. Turizm Çeşitleri	31
1.3.1. Tatil-Dinlenme Turizmi	32
1.3.2. Sağlık Turizmi	32
1.3.3. İş Turizmi	33
1.3.4. Spor Turizmi	33
1.3.5. Kültür Turizmi	33
1.3.6. İnanç (Dini) Turizmi ve Özellikleri	34
1.4. Turistik Çekim Unsurları	38

İKİNCİ BÖLÜM 19.YY SONU VE 20. YY BAŞINDA HAC GÜZERGAHI OLARAK İSTANBUL

2.1. Politik Duruma Genel Bir Bakış	45
2.1.1.İslam Birliği Siyaseti	50
2.2. Şehrin Kutsallığı	58
2.3.Hac Hizmetiyle İlgili Bazı Uygulamalar	63
2.3.1. Ulaşım ve Konaklama	64
2.3.2. Hacıların Emniyetine Yönelik Uygulamalar	73

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19.YY SONU VE 20.YY BAŞINDA İSTANBUL’UN İNANÇ TURİZMİNE KONU ÇEKİM UNSURLARI

3.1. Halifeyi Ziyaret.....	90
3.2. Surre Alayı	94
3.3. Türbeler ve Kabirler	103
3.3.1. Eyüp Sultan.....	103
3.3.1.1. Eyüp Sultan Kimdir	103
3.3.1.2. Eyüp Sultan Türbesi	105
3.3.2. Diğer Sahabe	108
3.3.2.1. Hz. Cabir bin Muhammed el-Ensari Türbesi	110
3.3.2.2. Ebu'd-Derda (Hz. Ebu'd-Derda el-Ensari) Türbesi.....	110
3.3.2.3. Edhem (Hz. Edhem) Türbesi.....	111
3.3.2.4. Ka'b (Hz. Ka'b) Türbesi	111
3.3.2.5. Amir (Hz. Abdü's-Sadık Amir İbn-i Same) Türbesi	112
3.3.2.6. Hz Hafır Türbesi.....	112
3.3.3. Sünbül Efendi ve Koca Mustafa Paşa Külliyesi	113
3.3.4. Merkez Efendi ve Külliyesi	115
3.3.5.Hz. Yûşa'	117
3.4. Camiler.....	119
3.4.1. Ayasofya Camii.....	123
3.4.2. Fatih Camii	125
3.4.3. Arap Camii.....	126
3.4.4. Beyazıt Camii	128
3.4.5. Yavuz Selim Camii	129
3.4.6. Şehzade Camii.....	130
3.4.7. Sinan Paşa Camii	131

3.4.8. Süleymaniye Camii	132
3.4.9. Sultanahmet Camii.....	133
3.4.10. Yeni Camii	134
3.4.11. Nuruosmaniye Camii	136
3.4.12. Yeraltı Camii	137
3.4.13. Hırka-i Şerif Camii	138
3.4.14. Yıldız Hamidiye Camii	140
3.5. Tekkeler.....	141
3.5.1. Eyüp Özbekler Tekkesi	143
3.5.2. Sultanahmet Özbekler Tekkesi	145
3.5.3. Sultantepe Özbekler Tekkesi	148
3.5.4. Üsküdar Afganîler Tekkesi	149
3.5.5. Aksaray Hindîler Tekkesi	152
3.5.6. Kazan Tekkesi	155
3.5.7. Ertuğrul Tekkesi	155
3.5.8. Eburrazâ Tekkesi	158
3.5.9. Şehzade Külliyesi Tabhânesi.....	159
3.6. Kütüphaneler	160
3.6.1. Fatih Kütüphanesi	162
3.6.2. Ayasofya Kütüphanesi.....	164
3.6.2. Hamidiye Kütüphanesi	167
3.6.4. Beyazıt Kütüphanesi	169
SONUÇ	172
KAYNAKÇA.....	177
EKLER.....	204

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e	: Aynı Eser
A.m	: Aynı Makale/Madde
A.t	: Aynı Tez/Tebliğ
A.g.e	: Adı Geçen Eser
A.g.m	: Adı Geçen Makale/Madde
A.g.t	: Adı Geçen Tez/Tebliğ
A.}MKT.MHM	: Sadâret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Evrakı
A.}MTZ.(04)	: Sadâret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı
A.y	: Aynı Yer
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Bâb-ı Âlî Evrak Odası
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DBİA	: Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
DH.İD	: Dahiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
Ed	: Editör
Haz	: Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
İ.HUS	: İrade Hususi
İ.MBH	: İrade Mabeyn-i Hümayun
s	: Sayfa
ss	: Sayfa Sayısı
S	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TÜRSAB	: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği
t.y	: Basım Tarihi Yok
UNWTO	: Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü
Y.A.HUS	: Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A	: Yıldız Perakende Evrakı Sadâret Maruzatı
Y. PRK. BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y..PRK.ZB	: Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı
ZB	: Zaptiye Nezareti Evrakı

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Hicaz Şimendiferi'nin İstanbul'da İmal Edilen Mescit Vagonları	56
Resim 2: Eminönü Çarşılarında Dolaşan Orta Asyalı Hacılar	62
Resim 3: Tuzla, Bosna Tren İstasyonunda Hacca Gidenlerin Uğurlanması	67
Resim 4: Yeni Cami Önünde Orta Asyalı Hacılar	68
Resim 5: Yeni Cami Merdivenlerinde Orta Asyalı Hacılar	68
Resim 6: 20. Yüzyıl Başlarında Karaköy-Galata Rıhtımında Gemiler	70
Resim 7: Treno Gemisi'nde Hacca Gidenler	74
Resim 8: İş Elbiseleriyle Tebhirhane Memurları ve Sıvı Dezenfektan Püskürten Araç.	80
Resim 9: Üsküdar Tebhirhanesi'ndeki Etüv Makinesi, 1894.	81
Resim 10: Kavak Tahaffuzhanesi-1933	82
Resim 11: Tophane Tebhirhanesi-1894.	82
Resim 12: Hamidiye Camii'nde Cuma Selamlığı	91
Resim 13: Surre Alayını İzleyenler	99
Resim 14: Surre Alayını Taşıyan Vapur Üsküdar İskelesi'ne Yanaşıyor	100
Resim 15: Surre Devesi ve Mahmil-I Şerif	102
Resim 16: Eyüp Sultan Mezarlığı'nda Orta Asyalı Hacılar	104
Resim 17: Eyüp Sultan Türbesi Dış Mekan	106
Resim 18: Eyüp Sultan Camii Dış Mekan	108
Resim 19: Ayasofya Camii Dış Mekan	124
Resim 20: Fatih Camii Dış Mekan	126
Resim 21: Arap Camii Dış Mekan	127
Resim 22: Bayezid Camii Dış Mekan	128
Resim 23: Yavuz Selim Camii Dış Mekan	129
Resim 24: Şehzade Camii Dış Mekan	130
Resim 25: Süleymaniye Camii Dış Mekan	132
Resim 26: Sultanahmet Camii İç Mekan	134
Resim 27: Yeni Camii Dış Mekan	135
Resim 28: Nuruosmaniye Cami Dış Mekan	136
Resim 29: Yeraltı Camii İç Mekan	138
Resim 30: Hırka-i Şerif Camii Dış Mekan	139
Resim 31: Yıldız Hamidiye Camii Dış Mekan	141
Resim 32: Eyüp Özbekler Tekkesi Dış Mekan	145
Resim 33: Sultanahmet Özbekler Tekkesi Dış Mekan	146
Resim 34: Sultantepe Özbekler Tekkesi Dış Mekan	148

Resim 35: Afganiler Tekkesi Dış Mekan.....	151
Resim 36: Hindîler Tekkesi Dış Mekan	152
Resim 37: Ertuğrul Tekkesinde Cuma Selamlığı.....	157
Resim 38: I.Mahmud Kütüphanesi'nin Fatih Camii'ne Bağlantısı.	164
Resim 39: Ayasofya Kütüphanesi Giriş Cephesi.....	165
Resim 40: Hamidiye Kütüphanesi İç Mekan	168
Resim 41: Beyazıt Kütüphanesi Dış Mekan.....	171

HARİTALAR LİSTESİ

Ek Harita 1: Eyüp Sultan Camii'nin Güncel Konumu	204
Ek Harita 2: Hz. Cabir Bin Muhammed El-Ensari Türbesinin Güncel Konumu.....	204
Ek Harita 3: Hz. Ebu'd-Derda Türbesinin Güncel Konumu	205
Ek Harita 4: Hz. Edhem Türbesinin Güncel Konumu.....	205
Ek Harita 5: Hz. Ka'b Türbesinin Güncel Konumu	206
Ek Harita 6: Hz. Amir Türbesinin Güncel Konumu	206
Ek Harita 7: Hz. Hafır Türbesinin Güncel Konumu	207
Ek Harita 8: Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin Güncel Konumu	207
Ek Harita 9: Merkez Efendi Külliyesi'nin Güncel Konumu	208
Ek Harita 10: Hz Yûşa' Türbesinin Güncel Konumu	208
Ek Harita 11: Ayasofya Camii'nin Güncel Konumu	209
Ek Harita 12: Fatih Camii'nin Güncel Konumu	209
Ek Harita 13: Arap Camii'nin Güncel Konumu	210
Ek Harita 14: Beyazıt Camii'nin Güncel Konumu	210
Ek Harita 15: Yavuz Selim Camii'nin Güncel Konumu	211
Ek Harita 16: Şehzade Camii'nin Güncel Konumu	211
Ek Harita 17: Sinan Paşa Camii'nin Güncel Konumu	212
Ek Harita 18: Süleymaniye Camii'nin Güncel Konumu.....	212
Ek Harita 19: Sultanahmet Camii'nin Güncel Konumu	213
Ek Harita 20: Yeni Camii'nin Güncel Konumu.....	213
Ek Harita 21: Nuruosmaniye Camii'nin Güncel Konumu	214
Ek Harita 22: Yeraltı Camii'nin Güncel Konumu	214
Ek Harita 23: Hırka-i Şerif Camii'nin Güncel Konumu	215
Ek Harita 24: Yıldız Hamidiye Camii'nin Güncel Konumu	215
Ek Harita 25: Eyüp Özbekler Tekkesi'nin Güncel Konumu	216
Ek Harita 26: Sultanahmet Özbekler Tekkesi'nin Güncel Konumu	216
Ek Harita 27: Sultantepe Özbekler Tekkesi'nin Güncel Konumu	217
Ek Harita 28: Üsküdar Afganîler Tekkesi'nin Güncel Konumu	217
Ek Harita 29: Aksaray Hindîler Tekkesi'nin Güncel Konumu	218
Ek Harita 30: Ertuğrul Tekkesi'nin Güncel Konumu	218
Ek Harita 31: Eburrazâ Tekkesi'nin Güncel Konumu	219
Ek Harita 32: Fatih Kütüphanesi'nin Güncel Konumu.....	219
Ek Harita 33: Ayasofya Kütüphanesi'nin Güncel Konumu	220
Ek Harita 34: Hamidiye Kütüphanesi'nin Güncel Konumu.....	220
Ek Harita 35: Beyazıt Kütüphanesi'nin Güncel Konumu.....	221

GİRİŞ

Tarih ve seyahate olan merakım yönünde belirlemeye çalıştığım tez konumla ilgili yaptığım araştırmalar esnasında karşılaştığım, Eminönü Yeni Cami önündeki Orta Asyalı hacıları gösteren kartpostallar (Bkz. Resim 4 ve 5), bana bu çalışma için bir başlangıç oluşturdu. Bu hacılar neden İstanbul'daydılar? Belirli bir döneme tanıklık eden ve turizm tarihimiz açısından da birer belge niteliğinde olduğunu düşündüğüm bu kartpostalları okumama yardımcı olacak kaynakları incelerken, Batılı anlamda turizm tarihimizle ilgili Osmanlı Dönemi'ni kapsayan araştırmaları merkeze alan müstakil çalışmaların neredeyse yok denecek kadar az olduğunu fark ettim. Bu sebeple Osmanlı dönemi turizm tarihimizi araştırmaya karar verdim. Fakat dönemin tamamının derinlemesine incelenmesi bir yüksek lisans tezinin makul ölçütlerini aşacağından, bu durum sadece belirli bir zaman aralığı ve turizm türüne odaklanmamı zaruri hale getirdi.

Pek çok araştırmacı gibi benim de oldukça ilgimi çeken ve son dönem Osmanlı tarih yazıcılığı içinde önemli bir yer tutan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı, diğer bir deyişle Sultan II. Abdülhamid devri araştırmak istediğim döneme karar vermemde belirleyici bir rol oynadı. O dönem bir politika olarak benimsenmiş olan İslam Birliği siyaseti ve bu yönde kullanılan araçlar ise, söz konusu dönemin inanç turizmi perspektifinden analiz edilmesini öne çıkardı. Bu çerçevede tezin amacı, İstanbul'a yapılan İslam dini referanslı seyahatleri; Sultan II. Abdülhamid döneminin şartları ve o dönem yaşanan gelişmeler çerçevesinde irdellemek; devrin İstanbul'unu hac güzergahı olarak tercih edilir hale getiren çekicilik unsurlarını ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Turizmde dini çekim unsurları ve bu unsurların son dönem Osmanlı İstanbul'undaki karşılıkları üzerinden geliştirilen bu tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, turizm kavramı, turizmin özellikleri, turizm çeşitleri ve turizme konu çekim unsurlarından bahsedildi. Ayrıca, turizm kavramının temelinde yatan seyahat olgusunu oluşturan unsurlar olan ulaşım ve konaklamanın tarihsel sürecinden kesitler aktarıldı.

İkinci bölümde, İstanbul'un İslami kimliğinden bahsedildi; buraya hac nedeniyle yapılan ziyaretler Sultan II. Abdülhamid döneminin şartları ve o dönem yaşanan gelişmeler çerçevesinde irdelendi; devrin İstanbul'unun hac güzergahı olarak kullanılması konusunda Osmanlı Devleti'nin sarf ettiği çaba ile geliştirdiği proje ve uygulamalar anlatıldı.

Üçüncü bölümde ise, konu dönem İstanbul'unu hac güzergahı olarak çekici hale getiren unsurlar mercek altına alındı. Bunlar, hilafet merkezini ve halifeyi ziyaret; Osmanlı Devleti'nin hilafet olarak varlığını gösterme araçlarından biri olan surre alayı; başta Eyüp Sultan olmak üzere diğer sahabe ile Sümbül Efendi, Merkez Efendi ve Hz Yûşa' nın makamları; şehrin hac yolcuları tarafından en fazla ziyaret edilen camileri; şehre gelen hac yolcularının ikamet ve istirahat yeri olarak faydalandıkları tekkeler ve son olarak hac yolcularının ziyaret ettikleri kütüphaneler olmak üzere altı farklı kategori altında incelendi. Sözü edilen çekim unsurlarından günümüze ulaşan cami, türbe, kütüphane ve tekke gibi eserlerin güncel konumlarına dair haritalar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin dijital ortamdaki şehir haritasından faydalanılarak ekler bölümünde gösterildi.

Tezde birincil kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri ile dönemin gazetelerinden olan "İkdam" ve "Sabah"'da tezle ilgili tarih aralığında yayınlanan makalelerden yararlanıldı. Ayrıca o dönem kaleme alınmış Osmanlı Türkçesi kitaplarla birlikte, İmparatorluk coğrafyası dışından gelen Müslüman ziyaretçilerin yolculuk hatıralarını kaleme aldıkları *hacnameler* ve seyahatnamelere başvuruldu. Bu hacnamelerden biri olan ve Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan "Tevârîh-i Hamse-i Şarkî"den yapılan alıntılar orijinal metin çerçevesinde günümüz Türkçesine çevrilmeden aktarıldı. Başta siyasi tarih, iktisadi tarih, Osmanlı tarihi, dinler tarihi, sanat tarihi, mimarlık tarihi alanlarında olmak üzere yerli ve yabancı literatürden ikincil kaynak olarak yararlanıldı. Görsel kaynak olarak ise Sultan Abdülhamid tarafından hazırlatılan ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Kongre Kütüphanesi (Library of Congress) koleksiyonlarında bulunan fotoğraf albümlerinin dijital kayıtlarına başvuruldu. Ayrıca, döneme şahitlik eden fotoğraf ve kartpostalların bir bölümü de bu teze dahil edildi.

Turizm tarihimizle ilgili olarak günümüze dek ihmal edilmiş ve önemli bir boşluk oluşturan bu dönemle ilgili küçük de olsa bir katkıda bulunabilirsem, bahtiyar olurum.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL GELİŞİMİ İLE TURİZM

1.1. Turizm Kavramı ve Özellikleri

“Dönmek” anlamındaki Latince *tornus*’dan türetilerek, 19. yüzyılın başlarından itibaren İngilizcede *tourism*¹, Almandada *tourismus*², Fransızcada ise *tourisme* şeklinde kullanılmaya başlanan kelime, Türkçeye Batı dillerinden geçerek, seyahat anlamına gelen *turizm* şeklini almıştır.³ Türk Dil Kurumu kelimeyi, “Bir ülkeye veya bir bölgeye turist çekmek için alınan ekonomik, kültürel, teknik önlemlerin, yapılan çalışmaların tümü” olarak da açıklamaktadır.⁴ Turizm olgusunu belirleyen nirengi; “bir yerden veya bir noktadan hareketle yola çıkış ve tekrar aynı noktaya veya yere dönüşür”.⁵

Bugünkü anlamda turizm olgusu, Sanayi Devrimi’nin bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁶ Turizm faaliyetlerinin belirginleşmeye başlaması turizmin tanımlanması çalışmalarını da beraberinde getirmiş, 19. yüzyılın sonlarından itibaren konu, bilimsel bir yaklaşımla ele alınmaya başlanmıştır. E. Guyer Freuler, 1883’de Zürih’de turizme ilişkin ilk makaleyi yayınlamış,⁷ ardından 1884 yılında Avusturya’nın Graz şehrinde düzenlenen bilimsel bir toplantıda turizm, iktisadi bir faaliyet olarak kabul edilmiştir.⁸ 1905 yılında ise yine Freuler tarafından bilinen ilk turizm tanımı yapılmıştır. Bu tanıma göre turizm:

“Gittikçe artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimleri, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğine ve doğanın insanlara mutluluk verdiği inancına dayanan, özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi, ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin sonucu olarak ulusların ve

¹ Hasan Olalı , Alp Timur, **Turizm Ekonomisi**, İzmir, Ofis Ticaret Matbaacılık, 1988, s.30

² Zekai Bayer, **Turizme Giriş**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları No: 253,1992, s.3.

³ Olalı , Alp, **Turizm Ekonomisi**, s.30.

⁴ **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.567c6adfe67960.04067119, 10.12.2015.

⁵ Orhan Mesut Sezgin, **Genel Turizm: Turistik Kavramlar, Ekonomi, Pazarlama, Turizm Mevzuatı**, Ankara, Tütibay Yayınları, 1995, s.3-4.

⁶ Mehmet Özdemir, “Türkiye Turizminin 150’nci, Türkiye Turing Kulübü’nün 90’nci, Turizm Bakanlığı’nın 50’nci Yılı”, **Anadolu Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.24, S.1, Ankara, Bahar 2013, s.127.

⁷ Nasır Niray, “Turizm Küreselleşme İlişkisi ve Tekelleşme Eğilimleri”, **II. Turizm Şurası Bildirileri**, C.III., Ankara, T.C Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002, s.242.

⁸ Tunca Toskay, **Turizm Olayına Genel Yaklaşım**, İstanbul, Der Yayınları, 1989, s.21.

toplumların birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren modern çağa özgü bir olaydır".⁹

Dönemin turizme bakış açısını yansıtan bu tanımda turizmin, ekonomik yönünden çok milletler arası etkileşimi sağlama, dinlenme ve doğa temelli oluşu gibi yönlerine vurgu yapılmıştır.

Freuler'den günümüze turizm kavramı için birçok tanım yapılmıştır. Avusturyalı bir ekonomist olan Herman Von Schullar, 1910 yılında yaptığı tanımda turizmi, "Başka bir ülkeden, şehir ve bölgeden, yabancıların gelmesi ve geçici süre kalmalarıyla ortaya çıkan hareketlerin, ekonomik yönünü ilgilendiren faaliyetlerin tümüdür" şeklinde açıklamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda ve izleyen yıllarda Avrupa devletlerinin bloklaşmasının bir sonucu olarak, turizmin sadece ekonomik açıdan ele alınması eğilimi devam etmiş, turizm sadece bir ulaştırma biçimi olarak görülmüştür.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı'nın bitişini takip eden yıllarda ise, sanayileşme ve teknolojik gelişmelerden kaynaklanan yer değiştirmelerin turizme özgü olanlarını, 1945 yılında Georges Mathiot şöyle tanımlamıştır: "Turizm, seyahat edenlerin kişisel davranışları olduğu kadar, onları karşılayıp kabul ederek bu çeşit seyahatleri kolaylaştıran uğraşların tümüdür." Bu tanıma göre, turizmde seyahat edenlerin ihtiyaçlarını karşılayan kaynaklar turizme özgüdür ve bu kaynaklara dayalı uğraşlar yine turizm içinde ortaya çıkmaktadır.¹¹ 1963 yılında Birleşmiş Milletler tarafından yeni bir tanım yapılmıştır. Buna göre turizm, "24 saatten az olmamak, sürekli kalışa dönüşmemek ve gelir sağlayıcı herhangi bir uğraşıda bulunmamak koşulu ile bireyin yolculuk ve/veya konaklamalarından doğan olay ve ilişkilerin tümüdür."¹²

1980'lere gelindiğinde, Uluslararası Turizm Uzmanlar Birliği (AIEST) turizme daha farklı bir tanım getirerek;

"İnsanların devamlı ikamet ettikleri, çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışına seyahatleri ve buralarda genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalardan doğan olaylar ve ilişkiler bütünü"

⁹ Nazmi Kozak, Meryem A. Kozak, Metin Kozak, **Genel Turizm: İlkeler-Kavramlar**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2014, s.1.

¹⁰ **A.e**, s.1-2.

¹¹ Ziya Eralp, **Genel Turizm**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, 1983, s.33.

¹² Ahmet Tolungüç, **Turizm Olgusu ve Türk Turizmi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Reklam Atölyesi, 1999, s.11-13.

diye açıklanmıştır. Bu tanımla birlikte artık, kongre ve iş seyahatleri, kısa süreli seyahatler, tedavi için sağlık amaçlı yapılan seyahatler ve sayfiye yerlerindeki ikinci evlerde konaklamalar da turizm hareketliliği içinde sayılmaya başlanmıştır.¹³

Günümüz dünyasındaki hızlı gelişmeler ve yeni anlayışlara paralel olarak şekillendirilen son tanımlardan biri de Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılmış olanıdır. Buna göre turizm, insanların ikamet ettikleri doğal çevreleri dışındaki ülke ya da yerlere, kişisel ya da iş/mesleki amaçla seyahat etmeleriyle ilişkili sosyal, kültürel ve ekonomik bir fenomen olarak tanımlanmıştır. Turizm, ziyaretçi olarak adlandırılan bu kişilerin gerçekleştirdiği ve bir kısmı turizm harcaması gerektiren faaliyetlerle ilgilidir.¹⁴

Turizm kavramına getirilen tanımlar incelendiğinde; turizmin sosyal, psikolojik, ekonomik ve politik unsurlardan oluşan bileşik yapısının, kapsayıcı net bir tanım yapılmasını güçleştirdiği görülmektedir. Zira her disiplin, turizm kavramına kendi referanslarıyla yaklaşmaktadır. Akademik çevrelerin üzerinde fikir birliği sağlayamadığı diğer bir konu ise turizme yaklaşım biçimleridir. Şöyle ki, bir kısım araştırmacılar turizmi “endüstri” olarak kabul ederken, bir kısmı “sektör”, diğer bir kısmı ise “sistem” olarak kabul etmektedir.¹⁵

Yukarıdaki tanımlardan yola çıkarak, bir seyahat ve konaklamanın turizm olayı içinde kabul edilip edilmeyeceğini belirleyen temel özellikler şu şekilde sıralanabilir:

- Turizm, kişilerin sürekli yaşadıkları yerden hareket edip, devamlı yerleşim amacı taşımadan gerçekleştirdikleri bir seyahattir.

- Turizm kavramı statik ve dinamik olmak üzere iki temel unsurdan oluşmaktadır. Statik unsur, kişilerin sürekli yaşadıkları konutları dışında kaldıkları müddetçe yaralandıkları işletmeleri kapsarken, dinamik unsur ise seyahat etmeyi ve bunun için ulaşım araçlarından faydalanmayı kapsamaktadır.

- Varılan yerde geçici bir konaklamayı gerektirmektedir.

- Turizmde seyahat, kişilerin kendi arzularıyla gerçekleşmektedir.

- Turistik seyahatler ticari (para kazanmayla ilgili) ya da siyasi bir amaç taşımamaktadır. Seyahatler, eğlence, din, spor, sağlık, eğitim, kültür, eğlenme, dinlen-

¹³ Kozak, Kozak, Kozak, **Genel Turizm: İlkeler-Kavramlar**, s.3.

¹⁴ **UNWTO**, (Çevrimiçi) <http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/Glossary+of+terms.pdf>, 22.12.2015.

¹⁵ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.4-5.

me, çevreden uzaklaşma, merak, moda, yeni yerler görmek ve keşfetmek gibi amaçlarla yapılmaktadır.

- Turizm, seyahatin başlangıcından sonuna kadar turistin tüm gereksinimlerine cevap veren işletme, organizasyon ve ilişkileri kapsamaktadır.

- Ekonomik ve toplumsal yönleri olan bir olgu olarak turizm, bir taraftan toplumsal etkileşim yaratırken, bir taraftan da elde edilen gelir ile ülke ekonomisine ekonomik bir fayda sağlamaktadır.¹⁶

1.2. Antik Çağ'dan 20.Yüzyıl Başına Kadar Turizmin Tarihi ve Gelişimi

Tarihi açıdan yaklaşıldığında, turizm kavramın temelinde insanlık tarihi kadar eski olan seyahat olgusunun varlığı karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Bu nedenle turizmin tarihi gelişiminden bahsederken, başlangıç olarak tarihin her çağında değişik nedenlerle yapılan seyahatleri esas almak gerekmektedir. Geçmişden günümüze hayatın her alanında yaşanan değişimler ve gelişmeler sebebiyle farklılaşan seyahat olgusu, her bir çağın toplumlarınca farklı şekillerde anlamlandırılmıştır. Çalışmanın bu kısmında bahsedilecek olan turizmin tarihi gelişimi; önce seyahat olgusunu oluşturan unsurlar olan ulaşım ve konaklama kavramlarının, ardından da turizm olgusunun tarih içindeki seyirlerinin incelenmesi olarak üç bölüm halinde ele alınacaktır.

1.2.1. Ulaşımın Gelişimi

Seyahat olgusunu oluşturan unsurlardan ulaşım, tarih boyunca kara, deniz ve nehir yolu ile gerçekleşmiş, son yüzyılda bunlara havayolu da eklenmiştir.

1.2.1.1. Karayolu Ulaşımının Gelişimi

Ulaşım kısaca, insan ve eşyanın belli bir gaye ile yer değiştirmesi olarak tanımlanmaktadır. Buna göre, insanoğlu ortaya çıktığı MÖ 500 binli yıllardan itibaren ya kendi gücüyle ya da yardımcı bir araçla hep yer değiştirmiştir.¹⁸ İlk insan, herhangi bir nedene bağlı olarak bir yerden başka bir yere gitmek için her ne kadar basit ve ilkel de olsa bir yoldan yararlanmıştır. Patika olarak nitelendirilebilecek bu ilk yollar, toplumların meydana gelmesi, atın evcilleştirilip insanoğlunun hizmetinde kullanıl-

¹⁶ Ö.Devrim Yılmaz, "Turizm Sektörünün Tanımı, Yapısı ve Özellikleri", **Genel Turizm: Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler**, Ed.Orhan İçöz, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, s.2-3.

¹⁷ Mehmet Özdemir, "Yaslı, Yaşlı Yollar...Kervan 'Saray'dan, Frenk İşi "'Saray'a Yani 'Palas'a... ", **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C. 22, S.1, Güz 2011, s.204.

¹⁸ Sertaç Kayserilioğlu, **Osmanlı'da Ulaşımın Serüveni**, C.I, İstanbul, İETT İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 2011, s.14.

maya başlamasıyla gelişmiş ve üzerinden sürekli geçişlerle birlikte belirli bir şekle dönüşmeye başlamıştır. Ardından, bilinen en eski ulaşım aracı olan kızıağın keşfiyle, karşılaşılan çekim zorluğunu gidermek için yolun eğim ve genişlik gibi teknik özelliklerinin standardize edilme ihtiyacı doğmuş ve böylelikle ilk yollar oluşmaya başlamıştır. MÖ 5000 yıllarındaki tekerleğin icadı ise yollara başka bir anlam ve hüviyet kazandırmıştır.¹⁹

İnsanlığın tarih sahnesine çıkışından beri karayolları ekonomik, sosyal ve askeri açıdan her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. Ticari malların ve ordu-
ların nakli, haberleşme ve toplumlar arası iletişim hep yollar aracılığıyla gerçek-
leşmiştir. Bu sebeple bütün siyasi yapılar, yolların oluşturulması ve açık kalması için
büyük çaba sarf etmişlerdir.²⁰ Erken dönemden itibaren karayolların önemini ve
gereğini anlayan toplumlar, uygarlık düzeyleriyle orantılı olarak çeşitli yol sistemleri
geliştirmişlerdir. Geçmiş MÖ 3500'lü yıllara dayanan tarihteki ilk önemli yollara
Mezopotamya bölgesinde rastlanmıştır. Akdeniz'de Girit adasında MÖ 1500 yılından
önce inşa edilmiş olan taş kaplamalı yol da yine bilinen en eski yollar arasındadır.²¹

Milattan önce 5. yüzyıla gelindiğinde ise karşımıza MÖ 547/46- MÖ 333
yılları arasında Anadolu'da egemenliğini sürdüren Pers İmparatorluğu'na ait "Kral
Yolu " çıkmaktadır. Pers kralı Darius tarafından onarılan ve yeniden düzenlenen bu
antik anayol, Salihli civarındaki Sardes'ten başlayıp, bugünkü Polatlı yakınlarındaki
Gordion üzerinden Musul yakınlarındaki Ninova'ya geçerek, oradan da Basra Kör-
fezi yakınlarındaki Susa'ya kadar uzanmaktaydı. İlk olarak hangi tarihlerde yapıldığı
bilinmeyen yaklaşık 2722 kilometre uzunluğundaki bu yol, aynı zamanda ticaret yolu
olarak da işlev görmüş ve dönemin en muntazam yol yapılarından biri olmuştur²²

Antik dönemde Roma, hem ticaretin merkezi konumuna gelmek hem de bu
sayede yurttaşlarının yaşam düzeylerini yükseltmek maksadıyla, günümüz sistem-
lerinde olduğu gibi toplanma ve aktarma noktaları oluşturmuş, ardından bunların
birbirleri ile zincir bağlantılarını sağlayarak tüm yerleşim birimlerinin Roma'ya ulaş-
abilmesine olanak sağlayan bir ulaşım ağı sistemi kurmuştur. ²³ Anadolu'yu da saran

¹⁹ Bülend Seçkin, "Karayolu ve Peyzajı", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, C.36, S.4, İstanbul, 1986, s.48.

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", **Osmanlı Araştırmaları**, S. II, İstanbul, 1981, s.123.

²¹ Seçkin, **a.g.m.**, s.48.

²² Orhan Cezmi Tuncer, **Anadolu Kervan Yolları**, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayın-
ları, 2007, s.24.

²³ Mustafa Cavcar, **Turizm Ulaştırması**, Eskişehir, T.C Anadolu Üniversitesi Yayını, S.2763,
2012, s.5.

bu yol ağı, öncelikle askeri amaçlı olmak üzere, tedavi merkezlerine ulaşım, ticaret, haberleşme, hac ziyareti gibi nedenlerle kullanılmıştır.²⁴ Yine aynı dönemde ticari ve turistik amaçlı seyahatlerin gelişmesi ile birlikte nitelikli yol yapımı önem kazanmış, yollar mermer ve benzeri sert, dayanıklı maddeler ile kaplanmıştır.²⁵ Yol inşa etmenin son adımı olarak bu yollara yer, yön ve mesafe belirten mil taşları konulmuştur.²⁶ Her Roma milinde bir (1437 metre) dikilen bu taşların her birinde Roma'dan ya da yolun başladığı şehirden uzaklığını mil olarak belirten bir sayı bulunurdu.²⁷

Orta Çağ'da ticaret yolları, orduların geçtiği sefer yolları, kutsal yerlere ulaşım yolları geliştirilmiştir.²⁸ Doğu ile batıyı birleştiren dünya ticaretinin yapıldığı İpek ve Baharat Yolları bu çağın önemli yol sistemleri olarak öne çıkmışlardır. Çin'den başlayarak bütün Asya'yı geçip Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu, bir ticaret yolu olduğu gibi, aynı zamanda bu yol boyunca yaşayan pek çok farklı ulusun birbirleriyle tanışmalarına ve kültürel zenginliğin alışverişine de olanak sağlamıştır.²⁹

Yakın Çağ'ın başları ise gerek kullanılan araçlar gerekse bunlara göre geliştirilen yollar bakımından önemli değişimlerin yaşanacağı bir dönemin başlangıcı olmuştur. Hayvanın adeste gücünden faydalanılarak çektirilen araçların kullanıldığı karayollarında, Sanayi Devrimi ile birlikte motorlu taşıtlar dönemine geçiş başlamıştır.³⁰ 1769 yılında ilk kez buhar gücüyle çalışan, üç tekerlekli bir araç üretilmiş; 1876 yılında üretilen dört silindirli içten yanmalı benzinli motorlu araçla bir bakıma bugünkü otomobilin gelişim sürecini başlatmıştır. İlk modern otomobilin üretimi 1885 yılında Almanya'da gerçekleştirilmiş, takip eden yıllarda otomobil kullanımı Avrupa'da hızlı bir şekilde yayılmıştır. Yine eş zamanlı olarak 1893 yılında Amerika'da da içten yanmalı motorlu otomobil üretimi başlayarak, üretim ve kullanımı gittikçe artmıştır.³¹ Otomobilin yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla, bu araçlara uygun olarak düzenlenen yol inşasına da büyük önem verilmiş; 18. ve 19. yüzyıllar-

²⁴ Lionel Casson, **Antik Çağda Seyahat**, Çev. Nalan Özsoy İstanbul, MB Yayınevi, 2008. s. 146-154.

²⁵ Cavcar, **a.g.e.**, s.5.

²⁶ Winfried Löschburg, **Seyahatin Kültür Tarihi**, Ankara, Dost Yayınları, 1998, s.24.

²⁷ Casson, **Antik Çağda Seyahat**, s.155.

²⁸ Reşat İzbirak, **Türkiye II Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973, s.3.

²⁹ Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu - Kervansaraylar - Köprüler", **Kebikeç**, S.29, Ankara, 2010, s.133.

³⁰ Eralp, **a.g.e.**, s.121.

³¹ Ayfer Ustabaş, "Mikro ve Makro Etkileri Yönünden Elektrikli Otomobiller (Türkiye Ekonomisi Örneği)", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s.8 .

daki ham yol, taşlı şose, düz şose ve makadam yolların ardından 20. yüzyılda stabilize ve asfalt yollar hızla ulaşıma kazandırılmaya başlanmıştır.³²

Karayolu ulaştırma sistemlerinde yaşanan bu hızlı değişim turizm alanında da yansımış, modern turizmde tren kullanımı ile başlayan ulaştırma yöntemine kısa süre sonra otomobil de katılmıştır. Otobüs ile ilk turistik gezi, 1910 yılında İngiltere’de düzenlenirken, bunu 1918 yılında Paris’te düzenlenen geziler takip etmiştir.³³

Türkiye’deki karayollarının gelişimine bakacak olursak; Türkler, Orta Asya’ dan itibaren ulaştırmaya ve özellikle de karayollarına büyük önem vermişlerdir. Zira yollar, devletin idaresi ile orduların sevk ve idaresi için gereklidir. Bu bakımdan Türklerin tecrübeleri çok eskilere dayanmaktaydı.³⁴ Anadolu’yu yurt edinme çabaları ile beraber Türkler, İstanbul çevresinde ve ticaret merkezleri doğrultusunda iyi bir karayolu şebekesi kurmuşlardı.³⁵

Coğrafi ve jeopolitik konumu gereği tarihin ilk devirlerinden itibaren uluslararası ulaşımında önemli bir rol üstlenmiş olan ve önemli bir ticari geçit koridoru oluşturmuş olan Anadolu’da, sırasıyla Hitit, Asur ticaret kolonilerinin yolları, Pers Kral Yolu ve Bizans yol ağı olarak bilinen askeri ve ticaret yolu daha sonra İpek Yolu adını almıştı.³⁶ Tarihi İpek Yolu’nun önemli bir bölümünü oluşturan Anadolu’da, yollar Selçuklu döneminde tüm ülkeyi saracak şekilde yayılmıştı. Konya, Kayseri, Sivas, gibi şehirlerde birleşen bu yollar bir taraflarıyla da Antalya ve Sinop’a kadar uzanırdı.³⁷

Osmanlı İmparatorluğu ise gerek Anadolu’da, gerekse Rumeli’de ana yollar yapıp bunlara lüzumu kadar tali yollar eklenerek, Selçuklular’dan miras kalan yol ağı geliştirilmiştir.³⁸ Altı asır gibi uzun bir süre geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı iyi ve düzenli işleyen bir yol sistemine sahip bulunmaktaydı.³⁹ Bu dönem yollar Anadolu ve Rumeli’de üç kola ayrılmış olup, bu kollar da aralarında “sağ, sol ve

³² Sedat Murat, Levent Şahin, **Dünden Bugüne İstanbul’da Ulaşım**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010, s.47.

³³ Usta Öcal, **Turizm: Genel ve Yapısal Yaklaşım**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2009, s.41.

³⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.I, Ankara, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.319.

³⁵ İsmet İlter, **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, Karayolları Genel Müdürlüğü Yayını, 1969, s.5.

³⁶ Tuncer, **a.g.e.**, s.23-24.

³⁷ Günel, **a.g.m.**, s.135.

³⁸ Halaçoğlu, **a.g.m.**, (1981), s.123.

³⁹ A.Latif Armağan, “XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü’l-Hacc)”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. XX, İstanbul, 2000, s.73.

orta" diye üçe ayrılmıştı. Bu yollardan "Anadolu sağ kolu", Üsküdar'dan Halep'e; "Orta kol", Üsküdar'dan Diyarbakır'a; "Sol kol", Üsküdar'dan Kars'a kadar uzanmaktaydı. Rumeli tarafında ise "sağ kol", İstanbul'dan Özi'ye; "Orta kol", İstanbul'dan Belgrad'a; "Sol kol" ise İstanbul'dan Selanik-Yenişehir'e uzanırdı.⁴⁰ Bu dönem yapılan yolların tarihsel gelişimine bakıldığında, barış zamanlarında ülke çapında geniş çaplı bir yol yapım faaliyetine rastlanılmamaktadır. Ancak, savaş kararı verildiğinde ordunun savaş alanına ulaşımını kolaylaştırmak için devlet tarafından geniş çaplı yol yapım ve onarım çalışmalarının yapıldığı görülmektedir.⁴¹

Osmanlı dönemindeki sözü edilen ticari ve askeri sebeplerin dışında hacı kafile ve kervanlarının kullandıkları hac güzergahları da devamlı olarak işlenen, korunan ve bakımı yapılan yollardandı. Osmanlı topraklarında her yıl farklı güzergahları takip ederek iki önemli hac kervanı Mekke ve Medine'ye ulaşıyordu. Bunlar, Kahire ve Şam kervanları idi. İstanbul'dan hareket eden hac kafilesi Anadolu sağ kol güzergahını takip ederek Halep ve Şam'a kadar ulaşıyor, burada diğer yerlerden gelen hacı adayları ile birleşip Mekke ve Medine'ye doğru hareket ediyorlardı. ⁴²

Yükseliş döneminde inşa edilen yukarda belirtilen karayolu ağları İmparatorluğun son dönemine kadar ihtiyacını karşılıyordu. Ancak son dönemde yollara olan ihtiyacın arttığı fakat bunları inşa etmek için gerekli finans kaynaklarının sağlanamadığı görülmektedir. Bununla birlikte yaşanan uzun süreli savaşlar ve Anadolu'nun bizzat savaş alanı haline gelmesi mevcut yolların da imhasına neden olmuştu. ⁴³

1.2.1.2. Denizyolu Ulaşımının Gelişimi

Tarihi gelişim sırasına göre tekerleğin icadı ile önce karayolu ile başlayan ulaşım, su yolu ile devam etmiştir.⁴⁴ Gerek deniz yollarının gerekse nehir yollarının, kara yolları gibi en erken dönemlerden beri kullanıldığı bilinmektedir. Gemi betimlemelerine rastladığımız en eski toplum Mısırlılardır. Günümüze ulaşan duvar resimlerinde sıklıkla, balıkçılıkta kullanılan teknelerin yanı sıra, büyük gemilerin betimlemelerine rastlanmaktadır.⁴⁵ MÖ 4000'li yılların ortalarında birbirine bağlanmış saz-

⁴⁰ Halaçoğlu, **a.g.m.**, (1981), s.123.

⁴¹ Armağan, **a.g.m.**, s.74.

⁴² Suraiya Faroqhi, **Hacılar ve Sultanlar: 1517-1638**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s.35-45.

⁴³ Bülent Durgun, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye'de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.13, 2006, s.26.

⁴⁴ Kayserilioğlu, **a.g.e.**, s.17.

⁴⁵ Aynur Civelek, Özgün Başibüyük, "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", **Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 3, S. 1, s.14.

lardan yapılan sallar kullandığı bilinen Mısırlılar, bundan birkaç yüz yıl sonra ise sallarının boylarını uzatıp iki ucuna kavis vererek geliştirdikleri tekneleri kullanmaya başlamışlardır. Bu gelişmeleri teknelerin kontrolü için geliştirdikleri kürek ve dümenin kullanımı takip etmiştir. Mısırlılar dönemindeki bir diğer ilk ise yelkenin kullanımı olmuştur. Rüzgarın akıntıya ters yönde estiği Nil nehrinde akıntı yönünde rahatlıkla seyrederken denizciler, dönüş yönü için ise ulaşımını kolaylaştıran yelkeni icat etmişlerdir.⁴⁶

Mısır'dan gemiciliği öğrenip geliştirdiği düşünülen toplumlardan biri Asurlular'dır. MÖ 1950-1750 yıllarında Asurlar ile Anadolu arasında nehir ve kervan yollarının üzerinden ticaret yapılmaktaydı. Gemiciliğin, Mısır'dan Mezopotamya'ya, oradan da Anadolu'ya geçtiği düşünülmektedir. Mezopotamya'da, deniz ve nehir yolu taşımacılığı ile yapılan ticaret, MÖ 3000 itibaren, ekonominin önemli parçası haline gelmiş; Fırat ve Dicle Nehirleri ve körfezden gelen akıntıyla, Anadolu ve Kıbrıs'a dek uzanan ticari koloniler kurulmuştur.⁴⁷

Denizcilik ve gemi yapımı konusunda Antik çağda büyük ilerlemeler kaydedilmiş; bir önceki bin yılın büyük denizci halklarından Mısırlılar'ın yerini Fenikeliler almıştı. MÖ 1100'lü yıllardan itibaren Fenikeliler, Yunanlılar onlarla denizlerde rekabet edecek düzeye gelene kadar, Akdeniz'i yaklaşık dört yüz sene boyunca kontrolleri altında tutmuşlardı.⁴⁸ Yunanlılar döneminde ise daha çok savaş gemisi yapımına getirilen yenilikler öne çıkmıştır. Fenikelilerden öğrendikleri, kürekçileri iki kat ve üç kata yerleştirme tekniği ile savaş gemilerini hızlandıran Yunanlılar, pruvalarına yerleştirdikleri bronz mahmuzlarla gemilerini adeta bir savaş torpili haline getirmişler; bu gemiler sayesinde düşmanlarına ezici bir üstünlük sağlayarak, zenginliklerini kat be kat arttırmışlardır.⁴⁹ Romalılar dönemine gelindiğinde ise ilk sürekli donanma ve filotilalar (torpidolardan oluşan filo) oluşturulmuştur.⁵⁰ İlerleyen dönemde İskandinavyalı bir kavim olan Vikingler denizcilikleriyle öne çıkmışlar, denizlere olan hakimiyetleri sayesinde Kuzey Amerika'nın doğu kıyılarına kadar ulaşmayı başarmışlardır.⁵¹

⁴⁶Lionel Casson, **Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler**, Çev. Gürkan Ergin, İstanbul, Homer Kitabevi, 2002, s.8-9.

⁴⁷ Civelek, Başbüyük, **a.g.m.**, s.14.

⁴⁸ **A.m.**, s.37.

⁴⁹ Chester G.Starr, **Antik Çağda Deniz Gücü**, Cev.Gürkan Ergin, İstanbul, Homer Kitabevi, 2000, s.18-19.

⁵⁰ Starr, **a.g.e.**, s.73.

⁵¹ Löschburg, **a.g.e.**, s.38.

10. yüzyılla birlikte denizcilik, Arapların getirdiği yeniliklerle tanışmıştır. O zaman kadar bir, iki veya üç direkli gemilerde Latin yelkenlerini kullanan Müslüman Araplar, 10. yüzyılda Romalıların kare biçimindeki basit yelkenlerini geliştirerek ana direğe bağlı, serenli üçgen yelkenleri icat etmişlerdir. Bir diğer önemli yenilik ise 12. yüzyılda yine Müslümanlar tarafından icat edilmiş olan dümendir. Müslümanların kaydettiği teknolojik ilerlemeler daha sonra Avrupalılara intikal etmiş ve özellikle İtalyanlar, İspanyollar ve Portekizliler devraldıkları bilgileri geliştirerek daha da ileri aşamalara taşımışlardır. Bahsedilen dönemde Akdeniz’de seyreden gemilerin güverte ve barınma kısmına çok az yer ayrıldığından, o dönem seyyahlarının seyahat notlarında “gayri insani şartlar ve sıkışık ortam” türünden tasvirlerle bahsedilmiştir. Buna karşılık Kızıldeniz ve Basra Körfezi’nde seyreden gemilerde ise yolcular için kameralar bulunmaktaydı.⁵²

15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyılın sonuna kadar süren dönemde ise tarihi sonuçları açısından çok önemli kabul edilen keşif hareketleri, diğer bir deyişle “coğrafi keşifler” gerçekleştirilmiştir. Avrupalı gemiciler, o zamana değin bilinen kara parçalarından ve özellikle var olan ticaret amaçlı yollardan farklı yollar da bulunduğunu ortaya çıkarmışlardır.⁵³ Coğrafi keşifler sayesinde ulaştığı toprakları birer sömürge haline getirmeye başlayan Avrupa, oralandaki serveti kendi tarafına aktarmaya başlamıştır. Batı Avrupa’nın 16. yüzyıldan başlayarak, iktisadi, siyasal ve giderek kültürel alanlarda ele geçirdiği üstünlüğün temelinde bu keşifler yatmaktadır.⁵⁴

Sanayi devriminin sembolü olan buhar makinesinden 1807 yılında gemilerde de faydalanma girişiminin başarıyla sonuçlanması, deniz ulaşımında bir devrim yaratmıştır. Takip eden yıllarda, gemi teknolojisinde hızlı bir değişim yaşanmıştır. Örneğin; teknenin iki yanında bulunan çarkların yerine, 1829 yılında ilk kez pervane kullanılarak gemi teknolojisindeki önemli aşama kaydedilmiştir. Öte yandan, bu dönem deniz ulaşımında diğer enerji kaynaklarından yararlanma sürecine girilmiştir. Gerçekleştirilen bu tür yenilikler sayesinde açık deniz gemiciliği, bir macera olmaktan çıkarak düzenli ve olağan bir taşımacılığa dönüşmüştür.⁵⁵

⁵² İdris Bostan, “Gemi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.14, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, s.10.

⁵³ A.Mesut Küçükkalay, **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2001, s. 131.

⁵⁴ Server Tanilli, **Uygurlık Tarihi**, İstanbul, Adam Yayınları, 2000, s.77.

⁵⁵ Eralp, **a.g.e.**, s.114.

1866 yılında İngiliz işletmeci Thomas Cook bir turist grubu için, yandan çarklı bir gemi ile İngiltere'den Amerika'ya düzenlediği seyahatle deniz yolunu modern turizm ulaşımına dahil etmiştir.⁵⁶

Türkiye'deki denizyollarının gelişimine bakacak olursak; Eski ve Orta çağlarda kurulmuş olan, Avrupa ile Asya kıtaları arasındaki ticaret yollarını kontrol ederek ticarete büyük önem veren Türk devletlerinin hemen hiçbirinin denizci özellikler taşıyamadıkları anlaşılr. Türklerin bir devlet politikası olarak denizcilik faaliyetlerine yönelmeleri daha çok Anadolu'ya kesin olarak yerleşmeye başladıkları 11. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir.⁵⁷ Nitekim, Anadolu'da Türk denizciliğinin temelleri, Alparslan'ın Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği beylerden biri olan Çaka Bey'in Ege sahillerinde ilk Türk tersanesi ile donanmasını meydana getirmesi ile atılmıştır.⁵⁸

Hemen hemen aynı dönemlerde Selçukların İznik kadısı olan Ebu'l-Kasım, Gemlik'i alarak burada küçük bir tersane inşasına başlamıştır. Selçuklu dönemindeki Türk denizciliği takip eden dönemde de büyük gelişme göstermiş; Sinop, Antalya, Alanya, Kırım'da Sudak liman kentlerinde inşa edilen tersaneler ve yapılan gemilerle Anadolu'nun güvenliği denizden de sağlamaya çalışılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşüyle ortaya çıkan Saruhan Aydın, Karesi, Menteşe beylikleri dönemlerinde de Türk denizcilik faaliyetleri gelişme göstermeye devam etmiştir. Söz konusu beylikler kurdukları coğrafyanın da etkisiyle Ege adalarına ve Balkanlara akınlara başlamışlardır.⁵⁹

Osmanlı ilk deniz üssünü 1345'te fethettiği Gelibolu'da kurarak, Akdeniz'e ve Marmara'ya yönelen donanmalarını burada hazırlamıştır.⁶⁰ Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un fethine katılmak ve deniz güvenliğini sağlamak üzere kurulacak olan donanma Gelibolu ve İzmit'de oluşturulmuştur.⁶¹ Kanuni Sultan Süleyman devrinde Barbaros Hayrettin Paşa'nın donanmanın başına getirilmesi, Osmanlı denizcilik tarihinde son derece önemli bir hadisedir. Zira, Barbaros gibi ünü bütün

⁵⁶ Öcal, **a.g.e.**, s.38.

⁵⁷ İdris Bostan, Salih Özbaran, "Giriş", **Başlangıçtan XVII.Yüzyılın Sonuna Kadar: Türk Denizcilik Tarihi**, Ed.İdris Bostan, Salih Özbaran, C.I, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2009, s.11.

⁵⁸ Mücteba İlgürel, "Çaka Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s.186-188.

⁵⁹ Celal Gözen, "Tarih Boyunca Türk Tersaneleri", **Gemi Mecmuası**, S.6-7, İstanbul, 1955, s. 8-9.

⁶⁰ İdris Bostan, "İlk Osmanlı Deniz Üssü: Gelibolu", **Başlangıçtan XVII.Yüzyılın Sonuna Kadar: Türk Denizcilik Tarihi**, Ed.İdris Bostan, Salih Özbaran, C.I, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2009, s.73.

⁶¹ **A.e.**, s.85.

Akdeniz'i tutmuş bir deniz amiralinin Osmanlı devlet hizmetine alınması, Avrupa'nın içlerine kadar ilerleyen ve denizlerde de aynı başarıyı göstermek isteyen Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası oluşturmuş, Osmanlı denizciliği bu dönem gücünün doruğuna ulaşmıştır.⁶² Yine bu dönemin denizcilerinden Piri Reis, içinde dünya haritaları ve Akdeniz portolanının bulunduğu "Kitâb-ı Bahriyye" isimli eseriyle büyük bir şöhret kazanmıştır.⁶³

1644 yılında ise "Burtun" diye tabir edilen ilk kalyon hizmete girmesi; 1686'da ise ilk kalyon filosu kurulması; 1719 yılında ilk sualtı aracı yapılarak başarılı bir dalış gerçekleştirilmesi, 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı denizcilik tarihinde öne çıkan yeniliklerdendir. Takip eden yüzyılda, 1828'de İstanbul'un varlıklı tüccarları tarafından İngiltere'den alınıp Sultan II. Mahmud'a hediye edilen Osmanlı Devleti'ne ait ilk buharlı gemi olan "Swift (Buğ)" hizmete girmiş, 1837 yılında ise Osmanlı Donanması'nda inşa edilen ilk buharlı gemi olan "Eser-i Hayr" denize indirilmiştir.⁶⁴ Bu geminin makinaları dışardan getirilmiştir.⁶⁵

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında İstanbul'un diğer limanlarla olan deniz yolu bağlantısı Osmanlı veya yabancı bayraklı buharlı gemilerle çok sayıda vapur kumpanyası sağladı. En büyük Osmanlı vapur işletmesi İstanbul ile Doğu Karadeniz hattı arasında sefer yapan "Mahsuse" idi. Çeşitli yabancı vapur kumpanyalarının tarifeli seferleri ile İstanbul, Karadeniz ve Akdeniz'in hemen bütün önemli limanlarına sıkı bir şekilde bağlıydı.⁶⁶ Söz konusu dönemde İstanbul'da bulunan belli başlı yabancı deniz kumpanyaları ve çalıştığı hatlar şöyle idi:

1-Vapur Kumpanyasının Adı: Hıdivyal Mısır Vapur Kumpanyası (İngiliz)

Hat: İstanbul-İskenderiye

Uğradığı Limanlar: İstanbul-Çanakkale-Midilli-İzmir-Pire-İskenderiye.

2-Vapur Kumpanyasının Adı: Messageries Maritimes Fransız Vapur Kumpanyası (Fransız):

a)Hat: Marsilya-İstanbul-Odessa

⁶² A.e., s.144.

⁶³ İdris Bostan, "Piri Reis", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 285.

⁶⁴ "Türk Bahriyesinin İlkleri", (Çevrimiçi) <https://www.dzkk.tsk.tr/data/icerik/361/Bahriyenin-Ilkleri.pdf>, 15.03.2016.

⁶⁵ Eser Tutel, "Deniz Ulaşımı", **DBİA**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.3, 1994, s.31.

⁶⁶ Orhan Türker, **Galata'dan Karaköy'e: Bir Liman Hikayesi**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2000, s.69.

Uğradığı Limanlar: Marsilya-Siros Adası-Selanik-Kavala-Çanakkale-İstanbul-Odessa.

b)Hat: Marsilya-İstanbul-Batum

Uğradığı Limanlar: Marsilya-Siros Adası-İzmir-Çanakkale-İstanbul-Samsun-Giresun-Trabzon-Batum.

c)Hat: Romanya-Tuna

Uğradığı Limanlar: İstanbul-Köstence-Sulina.

3-Vapur Kumpanyasının Adı: Rus Vapur Kumpanyası

a)Hat: İskenderiye Direk Hattı

Uğradığı Limanlar: Odessa-İstanbul-Çanakkale-İzmir-İskenderiye-Port Said.

b Hat: İskenderiye Sirküler Hattı

Uğradığı Limanlar: Odessa-İstanbul-Çanakkale-İzmir-İskenderiye-Lazkiye-Trablus-Beyrut-Yafa-Port Said-İskenderiye.

4-Vapur Kumpanyasının Adı: Pandleondos Yunan Vapur Kumpanyası

Hat: İstanbul-İskenderiye

Uğradığı Limanlar: İstanbul-Gelibolu-Çanakkale-Bozcaada-Midilli Adası-İzmir Sakız Adası-Pire-İskenderiye.

5-Vapur Kumpanyasının Adı: Kurtzis Vapur Kumpanyası (Yunan)

a)Hat: İstanbul-Trabzon

Uğradığı Limanlar: İstanbul-İnebolu-Samsun-Giresun-Trabzon.

b)Hat: İstanbul-Volos

Uğradığı Limanlar: İstanbul-Gelibolu-Çanakkale- Ayranoz-Selanik-Volos.⁶⁷

6-Vapur Kumpanyasının Adı: Lloyd Vapur Kumpanyası(Avusturya)

Hat: Trieste-Batum

Uğradığı Limanlar: Trieste-Venedik-Pire-Selanik-Kavala-Dedeoğlu-İstanbul-Samsun-Trabzon-Batum⁶⁸

Öte yandan bu dönemle birlikte kurulan Osmanlı Denizcilik işletmeleri sürekli geliştirilmeye çalışılmış ve bu çabaların neticesinde 1851 yılında “Şirket-i Hayriye”,

⁶⁷ A.y.

⁶⁸ Osman Öndeş, **Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi**, İstanbul, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, 2013, s.86.

1864’de “Fevaid-i Osmaniye”, 1878’de “İdare-i Mahsusa” ve 1910’da “Seyr-i Sefain İdaresi” kurulmuştur.⁶⁹

1.2.1.3.Demiryolu Ulaşımının Gelişimi

19. Yüzyılın başında buhar gücünün lokomotifte kullanımının icadı ile birlikte karayolu ulaştırmasına yeni bir aktör olarak demiryolları eklenmiştir. 1830 yılında İngiltere’de başlayan demiryolu ile yolcu ve yük taşımacılığı çok kısa zaman içinde Amerika, Fransa ve Almanya’da da başlamış, 1850’li, yılların başında Avrupa’nın bütün ülkelerinde demiryolları inşa edilmiştir.⁷⁰ Demiryolu kullanımının bu denli yayılışı insanlık tarihi için yeni bir dönüm noktası teşkil etmiş, öyle ki pek çok tarihçi 19. yüzyılı “demiryolu asrı” olarak adlandırmışlardır.⁷¹

1841 yılında İngiltere’de düzenlenen toplu gezi programıyla birlikte trenler, modern turizm içinde kitle seyahatlerinin taşıma aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁷² 1844 yılında İngiltere’de demiryolu ile taşınan yolcu sayısı 23 milyon kişi olup, on yıl sonra yani 1854’de bu sayı 79 milyona ulaşmıştır. O dönem İngiltere’nin nüfusunun 18 milyon olduğu dikkate alınırsa, bir yılda taşınan yolcu sayısının ülke nüfusunun yaklaşık 4.4 katına ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu veriler toplu taşımacılığın daha o dönemde ulaştığı boyutları belirlemesi bakımından önemlidir. Bir mekandan diğerine çok sayıda insanın, kısa sürede taşınabilmesi, bireysel turizmden kitle turizmine geçiş için gerekli koşulları hazırlamış ve bu durum turizm alanındaki yapısal değişimlerin başlangıcını oluşturmuştur.⁷³

Demiryolunun turizme olan bir başka etkisi ise, denizden uzak konumdaki yerleşimleri kıyılara bağlamış olmasıdır. O zamana dek limanlar arasında denizden yapılan taşıma, demiryollarının faaliyete geçmesiyle limandan içeriye ve içeriden limana yapılar hale gelmiştir. Böylelikle iç bölgelerden kıyılara toplu taşıma bağlantısı kurulmuştur.⁷⁴

Türkiye’de ise ilk demiryolu yapma fikri 1830’lu yıllara rastlar. Osmanlı Devleti için demiryolları; 19. asırda yayılan ayrılıkçı isyanları bastırarak merkezi otoriteyi

⁶⁹ Tutel, **a.g.m.**, s.31.

⁷⁰ Cavcar, **a.g.e.**, s.84-85.

⁷¹ Ali Satan, “Osmanlı’nın Demiryolu Çağına Girişi”, **Osmanlı’da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu**, Ed.Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.209.

⁷² Cavcar, **a.g.e.**, s.61-64.

⁷³ Eralp, **a.g.e.**, s.121.

⁷⁴ **A.y.**

sağlama, merkezi teşkilat olarak taşraya hakim olma, iç ticareti canlandırarak ülke içi ekonomik durgunluğu aşma, ticaret güzergahı olarak eski etkinliğine kavuşma, Avrupa ile bütünleşmek için stratejik bir ortam oluşturma, daha hızlı ve kolay haberleşme, askeri ve siyasi anlamda stratejik üstünlük elde etme gibi amaçların gerçekleştirilmesini sağlayacak bir araç olarak görülüyordu. Bu nedenle demiryolu ne pahasına olursa olsun Anadolu'dan geçmeliydi.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nde demiryolunun öncelikle devletin imkanları ile yapılması düşünüldüyse de bunun için yeterli sermaye ve teknik eleman bulunmaması sebebiyle yabancı şirketlere imtiyazlar verilmesi yoluna gidilmiştir. Buna göre İngilizler, 1851-1856 yılları arasında 211 kilometrelik İskenderiye-Kahire, 1857-1860 yıllarında 66 kilometrelik Köstence-Çernavoda ve 1856-1866 arasında 130 kilometrelik İzmir-Aydın hattını inşa ettiler. Bunlar aynı zamanda ülke topraklarındaki ilk demiryolu hatlarını oluşturdu.⁷⁶

1860'da Sultan Abdülmecit döneminde kapsamlı bir demiryolu programı hazırlandı. Buna göre, "Balkan Yarımadası'nın bir ucundan öteki ucuna gidecek olan bir demiryolu, İstanbul ile Tuna arasında ulaşım sağlayacak ve İstanbul'u Viyana ve Paris'e bağlayacaktı. Bu tasarıya göre İstanbul-Bağdat arasında da bir ana hat döşenecekti. Bundan da Boğaz üzerindeki herhangi bir noktadan Edime-Dedeagaç şube hattı ayrıldıktan başka, bir hat da Selanik'ten başlayarak Avusturya'ya ulaşacaktı."⁷⁷

Bu programın İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan hattı olan Rumeli Demiryolları'nın inşası için Avrupa'da yatırımcı arayışına girilmiş, sonunda Belçika'da bankerlik yapan Baron Maurice de Hirsch ile anlaşılmıştır.⁷⁸ Toplam uzunluğu 2500 km. olan hattın güzergahı İstanbul'dan başlayarak Edirne, Filibe, Dedeagaç, Burgaz ve Selanik'e uğrayarak Sava'ya uzanacak şekilde belirlenmiştir. Bu hat daha sonra Sırbistan hatları ile birleştirilecekti.⁷⁹ 4 Haziran 1870'de başlanan 15 kilometrelik Yedikule-Küçükçekmece hattı 4 Ocak 1871'de tamamlanarak yolcu taşımacılığına başlanmıştır. Ancak bir süre sonra hattın ilk durağı olan Yedikule'nin kent merkezine olan uzaklığı bir takım şikayetleri ortaya çıkarmış ve hattın Sirkeci'ye kadar uzatıl-

⁷⁵ Satan, **a.g.e.**, s.209-210.

⁷⁶ Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, s.235.

⁷⁷ Paul Imbert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, İstanbul, 1981, s.68.

⁷⁸ Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolları", **Osmanlı'da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu**, Ed.Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, s.220.

⁷⁹ Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul, Eren Yayınları, İstanbul. 1993, s.51.

ması istenmiştir.⁸⁰ Belirlenen hattın Topkapı Sarayı'nın bahçesinden geçmesi, yaklaşık 1000 kadar yapımının yıkımını gerektirmesi nedeniyle karşı çıkanlar olmuşsa da⁸¹ Sultan Abdülaziz'in müspet kararı ile bu tartışmalar son nokta konulmuş demiryolu hattı Sirkeci'ye kadar uzatılarak ve 1872'de hizmete girmiştir.⁸² Hirsch süreç içinde öngöremediği bazı ekstra masrafların doğacağını öne sürerek bir takım problemler çıkarmaya başlamış, bunun sonucu yapılan yeni mukavele ve şartname ile Rumeli hattının sadece 1273 kilometrelik kısmının yapımını üstlenmiştir. Söz konusu kısım 1875 yılı sonlarında tamamlanabilmiş, hattın kalan kısım ise 1888 yılında Osmanlı Bankası'nın oluşturduğu bir grup tarafından tamamlanmıştır. Bu arara 1878 yılında Hirsch'in tamamladığı hatlar, işletme şirketinin Avusturya uyuğuna geçmesiyle "Şark Demiryolları Şirketi" adını almıştır.⁸³ Yapımı uzun yıllar alan Rumeli Demiryolları'nın tamamlanmasıyla birlikte İstanbul'dan Viyana'ya gidecek ilk tren olan ünlü Şark Ekspresi 12 Ağustos 1888 tarihinde Sirkeci Garı'ndan hareket etmiştir.⁸⁴

Öte yandan, 1872'de İstanbul'u Bağdat'a bağlayacak Anadolu-Bağdat demir yolu hattının inşasına da başlanmış, projenin il ayağı olan Haydarpaşa-İzmit hattı kısa zamanda tamamlanmıştır. Ancak hattın yapımı o dönem devletin içinde bulunduğu mali zorluklar nedeniyle daha ileriye götürelememiş, yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmuş ve bu nedenle çalışmalara ara verilmiştir. 4 Ekim 1888 tarihinde Württembergische Vereinsbank Müdürü olan Alfred von Kaulla ile Osmanlı hükümeti arasında, 92 kilometrelik mevcut Haydarpaşa-İzmit hattının Ankara'ya kadar uzatılmasına dair sözleşme imzalanmıştır. 4 Mart 1889'da Anadolu Demiryolları Şirketi'nin resmen kurulmasıyla 1872'de başlamış olan demiryolu hattı yapımına gecikmeli de olsa tekrar başlanmıştır. Anadolu Demiryolları Şirketi demiryolu yapım faaliyetlerini aksatmadan sürdürmüş ve daha ileri hatlar için aldığı yeni imtiyazlarla, taahhütlerini vaktinde ve en iyi bir şekilde yerine getirmiştir. 1890'da İzmit-Adapazarı, 1892'de Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara, 1896'da da Eskişehir-Konya hatları tamamlandığında uzunluğu 1000 kilometreyi aşan bir demiryolu şebekesi döşenmiş durumdaydı. Yapımına I.Dünya Savaşı sırasında da devam edilen bu demiryolu ancak

⁸⁰ Engin, **a.g.e.**, (2012), s.225-226.

⁸¹ Engin, **a.g.e.**, (1993), s.51.

⁸² Engin, **a.g.e.**, (2012), s.226.

⁸³ **A.e.**, s.226-227.

⁸⁴ Engin, **a.g.m.**, (2008), s.237.

Ekim 1918'de tamamlanarak kesintisiz bir şekilde Bağdat'ı İstanbul'a bağlayabilmişti.⁸⁵

Dönemin öne çıkan bir diğer demiryolu hattı olan ve işletmesi Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilen tek hat olma özelliğindeki Hicaz demiryollarından çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

1.2.2. Konaklamanın Gelişimi

Seyahat kavramının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan konaklamanın tarihsel gelişimine yönelik bilgiler oldukça sınırlıdır. MÖ 3000-1200 tarihleri arasında herhangi bir konaklama yapı türünün olmadığı, insanların yatak ve yeme-içme gereçleri de dahil olmak üzere lazım olabilecek eşyalarını yanlarında taşıyarak seyahat ettiği bilinmektedir. Bu kişiler gittikleri kentlerdeki yerel halktan kendilerini evlerinde misafir edecek birilerini arar, bulamamaları durumunda ise yanlarında taşıdıkları malzemeleri kullanarak dışarıda konaklardı.⁸⁶

Zamanla oluşturulmaya başlanan güvenli yollar ve buna paralel olarak seyahat edenlerin sayısındaki artışın bir sonucu olarak MÖ 500-300 yılları arasında umuma açık ve özel olarak işletilen ilk konaklama yapılarının ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir.⁸⁷ Örneğin, Antik dönemin en önemli yollarından birisi olan ve yaklaşık doksan günde katedilen Kral Yolu üzerinde yüz on bir adet konak noktası bulunmaktaydı. Güvenliği resmi makamlarca sağlanan bu konak noktalarında güzel konaklama yapıları tesis edilmişti.⁸⁸

Antik Yunan döneminin konaklama yapıları yaygın olarak "katagogion" olarak adlandırılmaktaydı. Eski Yunan yerleşimlerinden Olimpia, Epidauros, Kasope gibi birkaç yerde rastlanılan katagogionlar, tedavi için gelenler, tüccarlar, resmi görevler için seyahat edenler ve kutsal yerleri ziyaret edenler için inşa edilmiş olan konaklama yapılarıydı. Bu yapılar ana hatlarıyla, kare biçimli, sütunlu bir avlu etrafında dizili odalardan oluşan ve iki kattan meydana gelen bir plan şemasına sahiptiler. Katagogionlar, barınma ve yemek ihtiyacının yanı sıra eğlence ihtiyacını da karşılamaktaydı. Bu konaklama yapılarının düşük standarda sahip, örneğin konaklamanın sandalye üzerinde yapıldığı, konforun ön plana çıkmadığı türleri

⁸⁵ Kemal Beydilli, "Bağdat Demiryolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s.443.

⁸⁶ Casson, **Antik Çağda Seyahat**, s.15-18.

⁸⁷ **A.e.**, s.55-57.

⁸⁸ Emel Kayın, **İzmir Oteller Tarihi**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2000, s.3.

olduğu gibi, tam tersi yüksek standarda sahip, güvenli, temiz ve kaliteli konaklama hizmeti sunanları da mevcuttu.⁸⁹

Romalılar döneminde ise İmparatorluğun doğudaki topraklarında “mansiones veredariorum” olarak adlandırılan içinde yolcuların kalabileceği odalarla, ulakların atları için ahırlar barındıran, birbirine 75 kilometre mesafelerde sıralanmış yapılar bulunmaktaydı. Sözü edilen yapılar, başlangıçta Romalı memurların güven içinde seyahat etmeleri için inşa edilmiş olsalar da sonradan diğer yolculara da konaklama hizmeti vermeye başlamıştı. Doğu Romalar döneminde imparatorluğun topraklarında yaklaşık ellişer kilometre aralıklarla adına “Xenodochim” denilen konaklama yerleri yapılmıştır.⁹⁰ Bu yapılar, Hristiyanlığın serbest bırakılmasıyla (MS 313) birlikte sayıları artan gezgin keşişlerin konaklamaları için inşa edilmişlerdi.⁹¹ İlk zamanlar sadece han olarak kullanılan ve “ksenodokhion” olarak da adlandırılan bu yapılar, zamanla hastaların ve yoksulların bakıldığı yerlere dönüşmüşlerdi. Manastır komplekslerinin bünyesinde de rastlanılan bu yapılarda, bakıma muhtaç olanların yanı sıra hacılar da konaklayabilmekteydiler.⁹²

Orta Çağ'da 13. yüzyılda ise başta tüccar ve hacılar olmak üzere Batı'da seyahat edenlere tahsis edilen müstakil hanlar ortaya çıkmaya başlamış ve bunlar zamanla bütün Avrupa'ya yayılmıştı.⁹³ Aynı yüzyılın sonuna doğru ise konaklama artık bir ticaret haline gelmeye başlamıştı.⁹⁴ 16. yüzyıl ve sonrasında İngiltere'de artmaya başlayan seyahatler, beraberinde konaklama kavramındaki değişimleri de getirdi. Öyle ki yaylı arabalarla yapılan seyahatler sırasında kullanılan hanlar ve tavernalar sadece yolculara hizmet etmiyor aynı zamanda buralarda atlar için de bakım sağlanıyordu. Ayrıca, bu han ve tavernalar sadece yolcular tarafından değil, köylüler, soylular, politikacılar ve rahipler gibi toplumun belli bir kesimini oluşturan grupların toplantı yerleri olarak da kullanılıyordu. Bu hanların lisansları ise, kurulu oldukları toprakların sahibi olan lord ve şövalyeler tarafından verilmekteydi.⁹⁵ İngiltere'de yaşanan bu gelişmelerle birlikte hancılık gelişmeye başlamış, bu dönem tesis edilmeye başlanan İngiliz hanları, günümüz otelcilik anlayışının da öncüsü

⁸⁹ Kayın, **a.g.e.**, s.3-4.

⁹⁰ Ergin, **a.g.e.**, s.22.

⁹¹ Nursel Gülenaz, **Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2011, s.33.

⁹² Ayşe Hür “Konaklama: Bizans Dönemi”, **DBİA**, C.5, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C. 5, 1994, s.48.

⁹³ Meral Korzay, Hasan Olalı, **Otel İşletmeciliği**, İstanbul, Yön Matbaası, 1989, s.8.

⁹⁴ Burhan Şener, **Modern Otel İşletmelerinde Yönetim ve Organizasyon**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2001, s.5.

⁹⁵ **A.e.**, s.57.

sayılmıştır. Yine bu gelişmelere paralel olarak “otel” terimi de ilk kez 1760’lı yıllardan itibaren İngiltere’de kullanılmaya başlamıştır.⁹⁶

19. yüzyılda “otel” kurumu Batı’da tümüyle kabul görmüştü. Başta demiryolları olmak üzere ulaşım teknolojisinde bu dönem ortaya çıkan gelişmeler yolcular için büyük bir kolaylık sağlamıştı. Yolculuk kavramının biçim, sıklık, hız vb. bakımlarından değişmesi ise konaklama yapılarını plan, boyut ve strüktür gibi hususlarda etkilemişti. Öte yandan yeni ulaşım sistemlerinin devreye girmesiyle birlikte posta arabalarının durak noktalarında bulunan hanların çoğu da işsiz kalmıştı. Bu dönem, demiryolu oteli olarak isimlendirilen çok sayıda otel açılmıştır.⁹⁷

Amerika’da otellerin gelişimi de neredeyse İngiltere ile eş zamanlı olmuş, İngiltere’dekilere benzer biçimde hanların kurulmasıyla başlamıştır. Fakat İngiltere’dekilerden farklı olarak hanlar yol üstünde değil, limanlarda kurulmuştur. Amerika’da bu anlamdaki ilk otel 1794 yılında New York’ta açılan City Hotel’dir.⁹⁸ 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında teknolojik ve endüstriyel anlamda ortaya çıkan gelişmeler otel yapılarına, buralarda konuklara sunulan hizmetlerdeki çeşitlenmeler olarak yansımıştır. Odaların içine su sistemi konulması, buharlı asansör kullanılması, her odaya telefon konulması ilk defa bu dönem gerçekleştirilmiş; 800 odasıyla zamanının en büyük oteli olan The Place yine bu dönem inşa edilmiştir.⁹⁹

Türklerde konaklamanın gelişimine bakacak olursak; milattan önce 400’lü yıllardan başlayarak, sosyoekonomik sebeplerle Orta Asya’dan Batı Avrupa’ya ve Baltık kıyılarına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı uzanan “Büyük Göç”ün gerçekleştirilmesinde, Türklerin geliştirmiş oldukları hesaplı ve planlı ulaşım sisteminin katkısının payı büyüktür.¹⁰⁰ O çağlarda atları ehlileştirebilmiş ve tekerlekli araba yapımını öğrenmiş olan Türkler, yolculuklarını daha rahat yapabilmek için konaklama ve konak fikrini geliştirmişlerdi.¹⁰¹ Mıyanlık, ribat gibi dünyadaki ilk otel örnekleri ile Anadolu’da yaygınlaştırılan kervansaray gibi dünyanın ilk motel yapıları ile

⁹⁶ Fermani Maviş, **Otel İşletmeciliği: İlke ve Kavramlar**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1994, s.43.

⁹⁷ Kayın, **a.g.e.**, s.13.

⁹⁸ Şener, **Modern Otel İşletmelerinde Yönetim ve Organizasyon**, s.5.

⁹⁹ Burhan Şener, **Konaklama İşletmelerinde Ön Büro Yönetimi**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2001, s.338.

¹⁰⁰ Burhan Göksel, **Turizm Tarihi ve Türkler: Turizmin Bugününe Türklerin Katkısı Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, 1978, s.2.

¹⁰¹ M. Taner Tarhan, “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, **Türkler**, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.904-908.

Türklerin bugünkü turizm anlayışına çok benzeyen bir konaklama sistemini geliştirdikleri ve uyguladıkları görülmektedir.¹⁰²

Türkiye’de günümüzde var olan otel işletmeciliğinin kökenleri han ve kervansaraylara dayanmaktadır.¹⁰³ Tarihi gelişme içinde hanlar ve kervansaraylar başlıca iki grup içinde incelenebilir:

a)Şehirlerarası hanlar : Bunlar ilk defa ortaya çıkan tiplerdir.

b)Şehir hanları: Ticari bölgelerin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkmaya başlamışlardır. Orta Doğu ve Batı Asya’da sırasıyla ribat, kervansaray, han; Batıda Cermenlerde “gasthoff”, Anglo-Saksonlarda “inn”, Latinlerde “hospitium”(hospice) + “auberge”, Cenevizlilerde “fondaco” ve Romenlerde “mansion” olarak adlandırılan bu yapılar şehirlerarası yollarda can mal emniyetini sağlayan konak yerleri aynı gayeye hizmet ederlerdi. ¹⁰⁴

Bu şehirlerarası han ve kervansaraylar ticaret merkezleri doğrultusunda bilimsel biçimde düzenlenmiş bir karayolu ağı boyunca bir günde kat edilebilecek şekilde ve 30-40 km arayla tesis edilmişlerdi.¹⁰⁵ Şehiriçi hanları ise şehrin yol sistemine ve ticaret bölgelerinin kuruluşuna göre konumlanırlardı.¹⁰⁶

Kervansaraylar, şehirlerarası yollar üzerinde yaptırılan ve kuruluşları bakımından ticaret ve hac kervanlarının hayvanlarıyla birlikte ücretsiz olarak konaklamaları için inşa edilmiş olan yapılardır.¹⁰⁷ Han, kervansaray yerine kullanılmasına rağmen aralarında mimari ve fonksiyon bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Genellikle şehirlerarası yollarda kurulan kervansarayların bünyelerinde bulunan hamam, çarşı ve ahır gibi kısımlar, şehir hanlarında tamamen kaybolurlar. Bunlardan sadece ahırlar bazı şehir hanlarında ölçekleri küçülmüş olarak devam ederler. Konstrüksiyon bakımından da önemli farklar vardır. Issız yollar üzerindeki kervansaraylar, can ve mal emniyetini kolayca sağlayabilmeleri bakımından yapılaş tarzları ile bir kaleyi andırır. Kervanların şehirlere ulaştıktan sonra azalmaları çok normal olduğundan, şehir hanları fonksiyonel bir biçimde bu ihtiyaçlara göre mimari

¹⁰² Özdemir, “Türklerde Turizm”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.25, S.2, Bahar 2014, s.124.

¹⁰³ Maviş, **a.g.e.**, s.48.

¹⁰⁴ Ceyhan Güran, **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, 1978, s.1.

¹⁰⁵ Göksel, **a.g.e.**, s.7.

¹⁰⁶ Güran, **a.g.e.**, s.1.

¹⁰⁷ Gülenaz, **a.g.e.**, s.33.

ve nispet değişiklikleri göstererek, kale gibi müstahkem hallerini ve büyüklük ölçülerini kaybederler.¹⁰⁸

Kervansarayların geçmişi, sınır boylarında ve stratejik noktalarda ordu birlikleriyle binek hayvanlarının konakladığı, sınırların korunması ve genişletilmesi amacıyla yapılmış dini ve askeri nitelikli yapılar olan ribatlara dayanır.¹⁰⁹ Ribatlar ilk kez İslam'ın yayılmaya başladığı yıllarda, Araplar tarafından Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı Suriye ve Kuzey Afrika sahillerinde inşa edilmişlerdir.¹¹⁰ Arap akınlarıyla birlikte diğer bölgelere de yayılan bu yapılar, sınırların genişlemesiyle birlikte işlev değişikliğine uğramıştır. Sınırların iç kesimlerinde kalan ribatlar; zaviye, tekke, hangahlar gibi şeyhlerin, dervişlerin, yoldan geçenlerin, kimsesizlerin, hacıların ücretsiz barınma ve yeme ihtiyacının karşılandığı yerler şekline dönüşmüşlerdir.¹¹¹ Öte yandan, Budist Türklerin Orta Asya'da MÖ 3. yüzyılda manastır ve han olarak yaptırdığı "buyan" (hayrat) adı verilen yapıları ile¹¹² Arapların ribat ve hangah teşkilatları Maveraünnehir'le tanışana dek, birer dini-içtimai ve hayır müessesesi olarak hayatiyetlerine devam etmişlerdir. Türklerin İslam dinine geçişi ile birlikte, buyanlar önce askeri ribata, ardından da hangah ve kervansaray formuna dönüşmüştür.¹¹³

Selçuklular döneminde, Karahanlılar ve Gazneliler'den devralınan kervansaray mimarisi geliştirerek anıtsal eserler tesis edilmiştir. Selçuklu kervansarayları, Anadolu'nun ulaşım güçlüğü ve güvenlik yüzünden büyük bir titizlikle ele alınarak mimaride gerekli değişikliğe uğramış, önceki devrin kerpiç ve tuğla ribatlarına karşılık tamamen taştan, kale görünüşlü kervansaraylar ortaya çıkmıştır. Barış zamanlarında konak yeri olan bu yapılar, savaş zamanında ise bir kale vazifesi görmüştür. Ticaret maksadı ile kurulmuş ve o devirde daha çok han adıyla anılanlar, kervan ve yolcuları bir ücret karşılığı barındırırken, Selçuklu hükümdarları, devlet büyükleri ve zengin hayır sahipleri tarafından kurulup, hizmete açılan kervansaraylarda üç gün süreyle ücretsiz olarak misafir kabul edilirdi.¹¹⁴ Vakıf tarafından kurulup işletilen bu kervansaraylar, ticari mal taşıyan kervanları düşmanlardan, yağmacılar-

¹⁰⁸ Güran, **a.g.e.**, s.1.

¹⁰⁹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.25, İstanbul, TDV Yayınları, 2002, s.299.

¹¹⁰ İsmail Yiğit, "Ribat", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, s.76.

¹¹¹ Fuat Köprülü, "Ribat", **Vakıflar Dergisi**, S.2, Ankara, 1942, s.273-274.

¹¹² Emel Esin, "Muyanlık Uygur "Buyan" yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ve Medreselerine Gelişme", **Malazgirt Armağanı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.75-102.

¹¹³ İbrahim Numan, "İlk Devir Türk Sufi Merkezlerinin Mahiyetleri ve Mimarilerinin Menşei Hakkında", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, S. 19, 1985, s.39-40.

¹¹⁴ Güran, **a.g.e.**, s.2-5.

dan, eşkiya baskınlarından korumak ve yolcuların her türlü ihtiyacını ücretsiz olarak temin etmek şeklinde iki temel fonksiyonu yerine getirmek için inşa edilmişlerdi.¹¹⁵

Anadolu Selçukluları'nın hüküm sürdükleri bölgelerde, İpekyolu güzergahı üzerinde kurdukları mükemmel kervansaray ağına, Osmanlılar da birçok kervansaray ve şehir hanı ilave etmiş ve bu düzeni geniş topraklar üzerine kurulu ülkelerinde emniyetle yürütmüşlerdir. Osmanlı Devri han mimarisinde sadelik ön plana çıkmış, han ve kervansaraylarda kale fonksiyon ve görünüşünden uzaklaşmıştır.¹¹⁶ Mevcut parsellere göre şekillenmiş olan bu yapıların, ticaret yollarındaki güvenlik problemlerinin olmaması nedeniyle dışla bağlantısı artmış bazılarının cephelerinde dükkanlara yer verilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devri han mimarisinde sadelik ısrarla aranmıştır.¹¹⁷

Osmanlı devrine gelinceye kadar barındırıcı olduğu kadar koruyucu bir karaktere de sahip olan hanlar, şehirlerde çeşitli vazifeler yüklenerek yeni bir vazife anlayışı altında tanzim ve inşa edilmişlerdir. Böylelikle şehirlerde yolcu hanları yanında, iş ve misafirhane hanları gibi yeni tipler doğmuştur. Bunlardan yolcu hanları, şehir dışı karakterinde olan kervansaray ve menzil hanlarının yolcu barındırma yönlerini, şehirde de devam ettiren örnekleridir. Ticaret hanları ise şehir hayatı hususiyeti olarak ortaya çıkıp ticaretin ve pazarların önemli merkezleri haline gelmişlerdir. Bu yapılar artık sadece gece konaklanan tesisler olmaktan çıkıp ticaret ve iş hayatının büroları olarak da kullanılmışlardır. Pirinççi, Kürkçü Hanı gibi genellikle içinde barındırdıkları esnaf topluluğunun adını taşıyan bu tür hanların hangi loncalara ait oldukları kolayca anlaşıldı. Diğer bir tip olan misafir hanları tipik bir şehir hanı hüviyetindedirler. Bu tipten günümüze kalan tek örnek İstanbul'da 16. yüzyılda devlet misafirleri için yaptırılmış olup 1865 yılında tahrip olan Elçi Hanı'dır. Son tip ise külliyelele dahil hanlardır. Şehir hayatının önemli merkezleri olan külliyelerin, plan ve mekan anlayışları icabı¹¹⁸ "kervansaray", "misafirhane", "tabhane", "imaret", "mihmanhane-i misafirin" adlarıyla anılan ve işlevleri bakımından bazı farklılıkları olan konaklama bölümleri mutlaka vardı.¹¹⁹

Narh defterlerinde, han ve kervansaraylardaki konaklamalarla ilgili her hangi bir ücretin yer almaması 18. yüzyılın sonlarına kadar konaklamanın tamamen be-

¹¹⁵ Kemal Özergin, "Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**, Doktora Tezi, İstanbul, 1959, s.8.

¹¹⁶ Güran, **a.g.e.**, s.8-9.

¹¹⁷ Kayın, **a.g.e.**, s.9.

¹¹⁸ Güran, **a.g.e.**, s.74-77.

¹¹⁹ Vefa Zat, **Eski İstanbul Otelleri**, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2005, s.23.

delsiz tutulduğunu düşündürmektedir.¹²⁰ Diğer yandan, Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki modernleşme süreci, seyahat ve konaklama sisteminde önemli değişikliklere neden olmuş ve bu değişim kaçınılmaz olarak konaklama yapılarının biçimlenmesini de etkilemiştir.¹²¹ Söz konusu etkilerle birlikte hanlar, modern konaklama anlayışına öncülük edecek şekilde yeniden yapılandırılıp zamanla otel olarak isimlendirilmeye başlanırken, kervansaraylar ise özleri itibariyle iktisadi tesisler olmamaları nedeniyle konaklama sahnesinden çekilmek durumunda kalmışlardır.¹²² İmparatorluğun merkezi olan İstanbul'da bulunan ve otel mahiyeti taşıyarak bir ücret karşılığında istenildiği kadar konaklanan hanların, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında dönemde şehre memuriyet, ticaret, hac, vesair maksatlarla gelenlere hizmet edecek şekilde varlıklarını sürdürdükleri görülmektedir.

Batı'da 18. yüzyılda ortaya çıkan ve hızlı bir gelişim gösteren otel yapıları, Osmanlı İmparatorluğu'na 19. yüzyılda görülmeye başlanmıştır.¹²³ Buharlı gemi ve trenlerle tanışan İstanbul'a yurtdışından toplu halde gelmeye başlayan yolcularla birlikte şehirde Avrupalı tarzda konaklama yapılarına daha fazla ihtiyaç duyulmuştur. 1883 tarihinde yapılan genel nüfus sayımında İstanbul'da kayıt ve tesbit edilen 486 tane han arasında ancak 60 tane otel görülmektedir. Bu yapılar sözü edilen ihtiyaç ve zaruretin sonucu olarak alelacele yapılmış derme çatma, çoğu evden ve handan bozma, neredeyse hepsi ahşap binalardan ibaretti. Kagir ve nisbeten o zamana göre otel denilebilecek tarzda binaların ancak Karaköy ile Tepebaşı arasında açılan Tünel'in (1875) işlemlerinden sonra meydana çıkmış olduğu görülmektedir.¹²⁴

1.2.3.Tarih İçinde Turizmin Seyri

Seyahatin tarihi, kendi küçük dünyaları dışında başka toplulukların, başka mallar ve hazineler olduğunu farkederek keşiflerle başlar. Bu kişiler, patikaları, dağ yamaçlarını ve nehir boylarını izleye izleye yabancı diyarları dolaşmışlardır.¹²⁵ Modern turizm kavramının temelini oluşturan anlamda seyahat olgusu tarihte karşımıza ilk kez, MÖ 3000 ile MÖ 1200 yılları arasında Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarında ticaret amaçlı yapılmış olan seyahatler olarak çıkmaktadır. Yine, o dönem Mısır'da kutsal sayılan yerleri ziyaret etmek için dini amaçlı seyahatler yapıldığı bilinmektedir.

¹²⁰ A.e., s.24.

¹²¹ Elif Çelebi Yakartepe, "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi", **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s.XVII.

¹²² Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.49.

¹²³ Kayın, **a.g.e.**, s.14.

¹²⁴ Ergin, **a.g.e.**, s.149.

¹²⁵ Löschburg, **a.g.e.**, s.12.

¹²⁶ MÖ 700'lü yılların sonlarına doğru gelindiğinde Antik Yunan'da tanrılar onuruna düzenlenen olimpiyat oyunlarını izlemek için diğer kentlerden gelen kabilelerin seyahatleri de ilk çağların bilinen en eski seyahat örnekleri arasında sayılmaktadır.¹²⁷ Antik Dönem'in MÖ 500 ve 300 yılları arasında ise çoğunlukla, tüccarların, sportif ve sanatsal faaliyetler içeren dini festivallere katılanların, Tanrılara adanmış şifa merkezlerinde şifa arayanların ve kehanet merkezlerine gidenlerin yapmış oldukları seyahatlerle karşılaşmaktayız.¹²⁸

Roma döneminde de genel olarak ticaret ve sağlık amaçlı seyahatler öne çıkmaktaydı.¹²⁹ Bu dönemde kaplıcalar tedavi merkezi olarak kabul edilmiş, buralarda hamamlar tesis edilmiştir. Binlerce kişi bu tesislerin bulunduğu yerlere gelip günlerce konaklamaktaydılar.¹³⁰ Başkent Roma'da İmparator tarafından düzenlenen ve geniş halk kitlelerine hitap eden ihtişamlı oyunlar, araba yarışları ve gladyatör dövüşleri ise o dönemin ilgi çekici etkinlikleri olarak öne çıkmaktadır.¹³¹ Tarihte bilinen bu ilk seyahat örnekleriyle ilgili bulgular bize, ilkçağlarda da insanoğlunu seyahate yönlendiren faktörlerin başlıcalarının din, ticaret ve sağlık olduğunu göstermektedir.¹³²

Ortaçağ seyahat hareketlerine damgasını vuran en önemli unsur, din idi.¹³³ 7. yüzyılda ortaya çıkan ve hızla yayılan İslamiyet ile birlikte Müslümanlar hac ibadetlerini yerine getirmek için Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeye başlamışlardır.¹³⁴ 11. yüzyıl sonlarından itibaren Ortadoğu'ya yapılan Haçlı Seferleri ise, Hristiyanların dini amaçlı yolculuklarının yaygınlaşması bakımından etkili olmuştur. Zira, söz konusu seferlerin ardından bölgeyi tanıtıcı eserler, insanlarda gezip görme merakı ve isteğini harekete geçirmişti.¹³⁵ Artık, Avrupa'nın her ülkesinden binlerce papaz, halktan kişiler, erkekler ve kadınlar, zenginler ve yoksullar, Kudüs'e hacca gitmeye başlamıştı.¹³⁶ Ortaçağda seyahat hareketleri arasında ticaret amaçlı yapılan kıtalararası seyahatler de öne çıkmaktadır. Öyle ki, Çin'den başlayarak

¹²⁶ Casson, **Antik Çağda Seyahat**, s.15.

¹²⁷ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s.22-23.

¹²⁸ Casson, **Antik Çağda Seyahat**, s.55-57.

¹²⁹ **A.y.**

¹³⁰ Öcal, **a.g.e.**, s.31.

¹³¹ Casson, **Antik Çağda Seyahat**, s.209-217.

¹³² Sabah Balta, Volkan Altıntaş, **Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü**, Ed. İlhan Ünlü, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2589, 2012, s.3.

¹³³ Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.41.

¹³⁴ Kadir Öztaş, Tahsin Karabulut, **Turizm Ekonomisi: Genel Turizm Bilgileri**, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s.2.

¹³⁵ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s.25.

¹³⁶ Löschburg, **a.g.e.**, s.32.

Anadolu ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya kadar uzanan bir ticaret yolu olan İpek Yolu ile seyahatler artık kıtalararası bir boyut kazanır hale gelmiştir.¹³⁷

Yeniçağ'daki turizm hareketlerine gelince, İstanbul'un fethinin ardından Roma'ya sığınan Bizans aydınları, İtalyanlara Eski Yunancayı öğretmişlerdir. Eski eserlerin bu sayede incelenip değerlendirilebilmesi, İtalya'da Rönesans'ın doğmasına öncülük etmiş, söz konusu anlayış kısa sürede diğer Avrupa ülkelerine de sıçramıştır. Bu gelişmeler sonucunda İtalya, İngiltere'den, Almanya'dan ve İspanya'dan pek çok öğrencinin akınına uğramaya başlamıştır. Yine Rönesans'ın etkisiyle Roma'daki antik eserlere olan ilginin artması kitleleri, tarihi eserleri görmek amacıyla Roma'ya seyahat etmeye yönlendirmiştir.¹³⁸ Öte taraftan, fethin ardından İstanbul, Fatih Sultan Mehmet'in gayretiyle çok kısa sürede bilim ve sanat merkezi haline getirilmeye başlanmış, dünyanın uzak merkezlerinden alimler ve sanatçılarla, Osmanlı coğrafyasının her bir tarafından ilim tahsil etmek isteyenler İstanbul'a akın etmeye başlamışlardır.¹³⁹ Bu çerçevede Ortaçağ'daki seyahat hareketlerine etki eden anahtar faktörlerin, deneyim kazanma ve bilgi edinme ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

Yakın Çağ'da yaşanan Sanayi Devrimi, yarattığı etkiler bakımından, seyahat hareketlerinin tarihi seyrinde bir milat olarak kabul edilmektedir. Zira, Sanayi Devrimi'nin sembolü olan buhar gücünün keşfi ile birlikte ulaşım, üretim ve tekniğin gelişmesi sonucu dünyada yaşanan değişimler, seyahat hareketlerine de yeni bir boyut kazandırmıştır.¹⁴¹ Söz konusu değişimler ve seyahate etkileri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

-Tarımda makineleşmenin başlaması ve büyük sanayi merkezlerindeki fabrikaların istihdam ihtiyacı, köyden kente göçü başlatmıştır. Çalışmak üzere tarımsal alanlardan kente gelen bu işçiler, toplum yapısında bir farklılaşma meydana getirerek yeni bir orta sınıf yaratmışlardır.¹⁴² Düzenli olarak gelirin artması ve yaşam standardı yükselmesiyle birlikte turizme ayrılan pay da artmıştır.¹⁴³ O döneme kadar

¹³⁷ Öcal, **a.g.e.**, s.32.

¹³⁸ **A.e.**, s.33.

¹³⁹ Akif Kuruçay, **İstanbul'un 100 İlim Ve Fikir Adamı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2012, s.11.

¹⁴⁰ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s. 28.

¹⁴¹ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.3 .

¹⁴² Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s. 28,.

¹⁴³ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.30.

yalnızca varlıklı kesimle sınırlı kalan seyahat hareketleri, artık orta sınıfı da içine alıp genişlemeye başlamıştır.¹⁴⁴

- Sömürge topraklardan elde edilen kaynaklarla zenginleşen Avrupa'da, halkın refah seviyesi yükselmiş ve buna paralel olarak kişilerin seyahate ayırdıkları pay da artmıştır.¹⁴⁵

-Buharlı gemi ve lokomotifin yaygın olarak kullanılmaya başlaması, mesafeyi ve dolayısıyla seyahat giderlerini azaltmıştır. Böylece seyahat sadece zenginlerin yapabildiği bir hareket olmaktan çıkıp orta tabakaya da yayılmaya başlamıştır. Seyahat imkanına kavuşan kitlelerin genişlemesi ilk organize grup seyahatlerinin doğmasına sebep olmuştur. Modern turizm hareketlerinin başlangıcı sayılan kitle turizminin temelleri bu dönemde atılmıştır.¹⁴⁶

-Sanayileşmeye dayalı pazar yapısı, üretim-nakliye-pazar ilişkilerini gerektirdiğinden, ulaşım ve altyapı sistemlerinin geliştirilmesi önem kazanmış, dolayısıyla turizm hareketlerinin temel faaliyeti olan seyahat kolaylaşmıştır.¹⁴⁷

-Günümüz kitle turizmin temelini oluşturan deniz-kum-güneş üçlüsü Sanayi Devrimi sonrasında önem kazanmaya başlamıştır. İngiltere'deki hızlı sanayileşme ve beraberindeki ağır çalışma koşulları, kentlerdeki altyapı yetersizlikleri ile birleşince insanların büyük sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmalarına neden olmuş ve bu durum onları farklı arayışlara itmiştir. Öyle ki bu dönemde kentlerin kalabalığından ve çevre kirliliğinden kaçmak isteyenler kıyılara ve kumsallara akın etmeye başlamışlardır.¹⁴⁸

- Sanayi devrimindeki bilimsel ve teknolojik atılımlar matbaa tekniğine de yansımış, yeni teknoloji ile birlikte basılı eserler çoğalmıştır.¹⁴⁹ Seyahat deneyimlerinin kaleme alındığı edebi eserlerin yayınlanması, ilgili coğrafyalara henüz gitmemiş olan diğer insanlarda merak ve seyahat duygusunu canlandırarak turizmin gelişmesine etki etmiştir.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s. 28.

¹⁴⁵ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.30

¹⁴⁶ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.3.

¹⁴⁷ Meryem Akoğlan Kozak, Savaş Evren, Onur Çakır, "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması", **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.24, S.1, Bahar 2013, s.14.

¹⁴⁸ **A.y.**

¹⁴⁹ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s. 29.

¹⁵⁰ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.4.

Günümüzde, turizm endüstrisinin sacayaklarından biri olan acentelerin ortaya çıkışı ve örgütlü turizm pazarlamasının gerçekleştirilmesi de yine bu dönemde birlikte başlamıştır.¹⁵¹ Thomas Cook, 570 kişilik bir grubu 1841'de Loughborough'da toplanan "Antialkolizm" kongresine götürerek ilk organize seyahati gerçekleştirmiştir.¹⁵² Cook'un, bu organizasyonun ardından 1845'de gerçekleştirdiği turun da başarıyla sonuçlanması ona ilk turizm işletmesini kurma konusunda cesaret vermiştir. Fransa, İsviçre, Hollanda, Avusturya ve Almanya'da da şubeler açarak kurmuş olduğu işletmeyi kısa sürede genişletmiştir. İlk dünya turu yine Thomas Cook tarafından 1872 yılında düzenlenmiştir. Bu dönemde münferit seyahat etmek isteyenler için ise kupon (*voucher*) sistemi geliştirilmiştir.¹⁵³ Thomas Cook'u Almanya'da Stangan Breslau adlı bir girişimci izlemiştir. Breslau, 1863 yılında kurduğu turizm işletmesiyle turlar düzenlemiştir. Bu dönemin önemli turizm organizasyonlarından bir diğeri ise Avusturya Alplerini tanıtmak ve buralara seyahatleri kolaylaştırmak amacıyla 1862'de Viyana'da kurulan "Alpenverein" organizasyonudur.¹⁵⁴ Kıta Avrupa'sı dışında Amerika'da da hemen hemen aynı dönemlerde benzer gelişmeler yaşanmış; 1848'de kurulan "American Express Company" turizmin gelişmesine yönelik önemli adımlar atmıştır.¹⁵⁵

Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrasında ortaya çıkan bir olgu olan turizm, "ülkemizde de yine bir 'sanayi faaliyeti' ile ivme kazanmıştır."¹⁵⁶ Türkiye'deki ilk turizm hareketleri, Osmanlı'da *Tanzimat* ile birlikte yoğunlaşan sanayileşme çabalarıyla paralellik göstermektedir. Bu çabalardan biri olarak 1863'de İstanbul'da düzenlenen "Sergi-i Umumi Osmanî", sanayileşme tarihimizde olduğu kadar, turizm tarihimiz açısından da özel bir öneme sahiptir. Öyle ki bu sergi tarihi, sembolik bir tarih olarak Türkiye'de Batılı anlamda turizmin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.¹⁵⁷

Sanayiye destekleme ve özendirme amacıyla düzenlenen ve Osmanlı Devleti için bir ilk olan bu uluslararası sergiye, yüksek bir katılım olmuştur. "Başta Viyana olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinden aralarında gazeteci, işadamları ve fabrikatörlerin de bulunduğu gruplar sergiye gezmek üzere İstanbul'a gelmişlerdir. Bunlar aynı zamanda İmparatorluğa toplu halde gelen ilk turist kabileleriydi." 142 kişilik

¹⁵¹ Löschburg, **a.g.e.**, s.119.

¹⁵² Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.31.

¹⁵³ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.3.

¹⁵⁴ Toskay, **a.g.e.**, s.90-91.

¹⁵⁵ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.31.

¹⁵⁶ Mehmet Özdemir, "Türkiye'de Turizmin Başlaması: Osmanlı'da Sanayileşme Çabaları: Sergi-i Umumi Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)", **Anadolu Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.22, S.1, Ankara, Bahar 2011, s.90.

¹⁵⁷ Özdemir, **a.g.m.**, (2013), s.127.

bu ilk kafiye, 450 kişilik bir başka kafiye, bunları da yeni kafiye takip etmiştir. İstanbul'da beş gün kalan bu ikinci kafiye daha sonra İzmir'e geçerek oradan da ülkelerine dönmüşlerdir. Yine bu tarihlerde Viyana'dan gelen diğer bir kafiye ise sergi ziyareti sonrası İstanbul ve Boğaz'ı gezmek amacıyla bir süreliğine İstanbul'da kalmışlardır¹⁵⁸. Avrupa basınının da sergiye ilgisi büyük olmuş, özellikle Fransız, İngiliz, Avusturya gazeteleri sayfalarında sergiye geniş yer ayırdıkları gibi, muhabirlerini de İstanbul'a yollamışlardır. ¹⁵⁹

Türkiye'de, Sergi-i Umumi Osmani ile başladığı varsayılan modern anlamdaki turizm hareketleri, konaklama tesisleri, lokantalar, eğlence yerleriyle ilgili var olan anlayışları da değiştirmeye başlamış ve beraberinde bir takım yenilikler getirmiştir.¹⁶⁰ Bu dönem ortaya çıkan konaklama ihtiyacını karşılamak üzere modern anlamda otel işletmelerinin açılmaya başlandığı görülmektedir.¹⁶¹ 1841 yılında Beyoğlu'nda hizmete giren Otel d'Angleteree, İstanbul'da bugünün otellerinin başlangıcı sayılabilecek ilk otel olma özelliğini taşımaktadır.¹⁶² Bu ilki, 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'dan İstanbul'a düzenlenmeye başlanan "Orient Express" adlı tren seferleri ile birlikte açılmaya başlayan yeni oteller takip etmiştir. 1892 yılında hizmete açılan Büyük Londra Oteli ile 1895 tarihinde açılışı yapılan ve halen hizmetine devam etmekte olan Pera Palas, dönemin öne çıkan konaklama tesislerindendir. Bu otellerin hemen hepsi azınlıklar tarafından, genellikle İstanbul'da o dönem Beyoğlu gibi yabancı uyrukluların yaşadıkları yerlerde ve öncelikli olarak yabancılara hizmet sunmak amacıyla açılmışlardır. "Petersburg, Lüksemburg, Paris, Univers, Grande Bretange, Bizans, Orient, Elysee François, Grand Balcon, Peşte ve Tobias" da bu dönemin öne çıkan otelleri arasında sayılmaktaydılar.¹⁶³

O dönemin turizm hareketlerinin ilklerinden bir diğeri ise, 1863 yılında Türkiye'den Avrupa'ya düzenlenen ilk organize turdur. İngiltere'de otel sahibi olan Mösyö Misiri tarafından dönemin Osmanlı gazetelerinden olan "Ruzname-i Ceride-i Havadis Gazetesi"ne verilen ilanda, 42 gün sürecek bir Avrupa seyahati düzen-

¹⁵⁸ Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 92.

¹⁵⁹ Özdemir, **a.g.m.**, (2013), s.130.

¹⁶⁰ **A.y.**

¹⁶¹ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.7.

¹⁶² Zat, **a.g.e.**, s.18.

¹⁶³ Nazmi Kozak, **Genel Turizm Bilgisi**, (Çevrimiçi) http://azanadolu.edu.az/images/Dersler/PDF/E-KITAP/Acik_oyretim_fakultesi/Turizm_ve_otel_isletmeciliyi_onlisans_programi/3_-_yariyil_dersleri/Genel%20turizm%20bilgisi.pdf, 11.02.2016.

leneceğini, dileyenlerin kişi başı 75 Osmanlı Lirası ödeyerek bu geziye katılabilecekleri duyurulmuştur.¹⁶⁴

Türkiye’de gelişmeye başlayan dış turizm hareketleri, Osmanlı Devleti’ni bu durumla ilgili yasal bir düzenleme yapmaya zorlamış, 1890 yılında tercüman rehberlikle ilgili olarak ”Seyyahine Tercümanlık Edenler Hakkında Tatbik Edilecek 190 Sayılı Nizamname”si yürürlüğe girmiştir.¹⁶⁵

Başta Orta Asya ve Balkanlar’dan olmak üzere farklı coğrafyadan Müslümanın, hacca gidiş ve/veya dönüşlerini İstanbul üzerinden yaparak burada konaklamaları da sözü edilen yeni dönemde karşımıza çıkan önemli bir turizm hareketidir. Çalışmamıza da konu olan bu durum ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecektir.

1.3.Turizm Çeşitleri

Hızlı gelişen turizm olgusunu daha açık ve doğru biçimde ele alabilmek amacıyla çeşitli kriterlere göre ayırmak gerekmektedir. Fakat turizmin çok kapsamlı ve yakın etkileşim içerisinde bulunan pek çok bileşenden meydana gelmesi kesin, net ve tek bir ayrıma gitmeyi güçleştirmektedir.¹⁶⁶ Bu nedenle turizm çeşitlerinde sınıflandırma yapabilmek için bazı kriterlere ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar, katılan kişi sayısı, ziyaret edilen yer, katılanların yaşları, katılanların sosyoekonomik durumları olmak üzere beş başlık altında toplanabilir.

Turizm hareketlerine katılan kişi sayısı bakımından, turizm; “bireysel turizm”, “grup turizmi” ve “kitle turizmi” olarak üçe ayrılmaktadır. Ziyaret edilen yer bakımından ise seyahatin ülke içinde olması halinde “iç turizm”, ülke dışında olması halinde ise “dış turizm” adını almaktadır. Bu ayrım katılanların yaşlarına göre yapıldığında; 15-24 yaş grubu, “gençlik turizmi”, 20-60 yaş grubu, “yetişkin (orta yaş) turizmi”, 60 yaş ve üzeri ise “üçüncü yaş turizmi” olarak adlandırılmaktadır.

Katılanların sosyo ekonomik durumuna göre; maddi gücü yetersiz olanların devletin teşvik uygulamaları kapsamında turizme dahil edilmelerine ”sosyal turizm”, Yüksek gelir grubundaki bireylere özgü turizm türüne ise “lüks turizm” adı verilmektedir. Kişilerin seyahate katılım amaçlarına göre ise turizm türleri; tatil (dinlenme-

¹⁶⁴ Gökhan Akçura, **İvır Zıvır Tarihi-IV: Turizm Yıl Sıfır**, İstanbul, Om Yayınevi, 2002, s. 12-13.

¹⁶⁵ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.7.

¹⁶⁶ Azize Tunç, Firuzan Saç, **Genel Turizm**, Ankara, Detay Yayınevi, 1998, s.17.

rekreasyon) turizmi, inanç turizmi, sağlık turizmi, iş turizmi, spor turizmi, kültür turizmi vb olarak sınıflandırılmaktadır.¹⁶⁷

1.3.1. Tatil-Dinlenme Turizmi

Günlük yaşam ve çalışma koşulları içinde yorulan ve bunalan insanların, yıllık izin sürelerinde ve boş zamanlarında, bedensel ve ruhsal yorgunlarını gidermek, dinlenmek ve monoton yaşam koşullarından bir süreliğine uzaklaşmak amacıyla seyahat etmeleri sonucunda ortaya çıkan turizm türüdür.¹⁶⁸ Tatil ve dinlenme sebep ve sonuç ilişkisi içindedirler, diğer bir ifade ile, tatil amaçlı gerçekleştirilen turizm faaliyetinde dinlenme, dinlenme amaçlı gerçekleştirilen turizm faaliyetinin altında ise tatil amacı yatmaktadır.¹⁶⁹

1.3.2. Sağlık Turizmi

Kişilerin bozulan sağlıklarını düzeltmek ve yeniden sağlıklarına kavuşmak ya da var olan sağlıklarını korumak amacıyla gerçekleştirdikleri seyahatler, sağlık turizmi olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁰ Sağlık turizmi, genel olarak, doğanın sunduğu sağlık verici özelliklerden faydalanmak isteyen kişilerin termal tesislere ve çeşitli sağlık hizmetlerinden sunulduğu tıp merkezlerine yönelik seyahatlerini kapsamaktadır.¹⁷¹ Sağlık turizmi kapsamında ortaya çıkan turizm çeşitlerinden başlıcaları şunlardır:

Klimatizm: Bazı yörelerin sahip olduğu iklim, doğal ortam ve temiz havanın şifa verici etkisinden tedavi amaçlı yararlanma yöntemidir.

Termalizm: Kaplıca, ılıca, içmeler gibi doğal şifalı su kaynaklarıyla uygulanan tedavi yöntemidir. Aynı zamanda bilinen en eski tedavi ve güzellik yöntemlerinden biridir.

Üvalizm : Bazı yörelere has sebze ve meyvelerle yapılan kür (tedavi) yöntemidir.¹⁷²

¹⁶⁷ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.11-25.

¹⁶⁸ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s. 11.

¹⁶⁹ Öcal, **a.g.e.**, s.12.

¹⁷⁰ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.24.

¹⁷¹ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s. 12.

¹⁷² Usta, **a.g.e.**, s.12.

1.3.3. İş Turizmi

“Bir şirkette ya da işletmede, yöneticiler (yetkililer) için tamamen iş ile ilgili seyahatler veya bir seyahat acentesi tarafından düzenlenen özellikle iş amaçlı, iş grupları seyahatleri” olarak tanımlanmaktadır. Dünyadaki ekonomik gelişmeler, günümüzde birçok kişinin iş amaçlı seyahat etmesini gerektirmektedir. “Günümüzde, fuar ve sergi ziyaretleri, eğitim seyahatleri, seminerler, incentive (teşvik) seyahatleri, mesleki konferanslar ve uluslararası kongreler iş turizmi olarak kabul edilmektedir.”

173

1.3.4. Spor Turizmi

Spor faaliyetlerinden doğan spor turizmi, spora ilgi duyan kişilerin, aktif olarak spor yapmak veya sportif etkinlikleri izlemek amacıyla yaptıkları seyahatlerden doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür.¹⁷⁴ Yüzme, kayak, golf, futbol, basketbol gibi türlerin yanı sıra hava, su, dağ, kış ve akarsu sporları gibi müsabakalara katılma ve/veya izleme ihtiyacı, spor turizmine katılım motivasyonunun ilk aşamasını oluşturmaktadır.¹⁷⁵

Spor turizminde üç faktör ön plana çıkmaktadır. Bunlar; spor oyunlarına aktif olarak katılmak, spor faaliyetlerine katılanları desteklemek ve faaliyetlerin gerçekleştirildiği mekanları ziyaret etmektir. Bu kapsamda spor turizmine yönelik faaliyetler üç farklı biçimde gerçekleşmektedir. Bunlar; aktif olarak spor faaliyetlerine katılacak kişilere yönelik turizm faaliyetleri, spor faaliyetlerini sadece seyirci olarak izlemeye gelecek olanlara yönelik turizm faaliyetleri ve aktif sporcu olmadan spor faaliyetlerine katılmak isteyenlere yönelik turizm faaliyetleridir.¹⁷⁶

1.3.5. Kültür Turizmi

“Kültür, toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerleriyle tarih, felsefe, ahlak, bilim, sanat, teknik, spor, ekonomi, sanayi, eğitim, hukuk, sağlık, turizm vb. alanlardaki varlığının, süreçlerinin, etkinliklerinin, oluşturduğu bir bütündür.”¹⁷⁷ Kültür

¹⁷³ Kahraman Arslan, **Türkiye’de Kongre Turizmini Geliştirme İmkanları**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2008, s.10.

¹⁷⁴ Toskay, **a.g.e.**, s.157.

¹⁷⁵ Yılmaz, **a.g.e.**, (2007), s.12.

¹⁷⁶ Yüksel Öztürk, İrfan Yazıcıoğlu, “Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma.” **Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi**, S.2, 2002, s.187.

¹⁷⁷ Tunç, Saç, **a.g.e.**, s.31.

ve turizm ilişkisi incelenecek olursa, kültür kavramının sahip olduğu geniş anlamlar, “kültür turizmi” kavramını net bir şekilde tanımlamayı zorlaştırmaktadır. Genel olarak kültür turizmi, kişilerin kültürel gereksinimlerini karşılamak amacıyla, yeni bilgiler edinmek ve deneyimler yaşamak üzere, yaşadıkları yer dışında kültürel çekiciliklere sahip yerlere yaptıkları turizm hareketleri olarak tanımlanmaktadır¹⁷⁸

Kültür turizminin temel özelliği, öğrenme fonksiyonu içeriyor olmasıdır. Kültürel turizmine katılım motivasyonunu, kişilerin yeni şeyler öğrenme ve yeni deneyim kazanma ihtiyacı ile doğmaktadır. Günümüzde pek çok insan yeni kültürleri tanımak, kültürel ve tarihi nitelikteki eserleri görmek amacıyla turistik seyahatler gerçekleştirmektedir. İnsanların eğitim düzeyleri ve buna bağlı olarak kültürel düzeyleri arttıkça kültürel turizm hareketleri de artış göstermektedir.¹⁷⁹

1.3.6. İnanç (Dini) Turizmi ve Özellikleri

İnsanlık var olduğundan beri değişik din ve inanç grupları ortaya çıkmış ve çoğunlukla insanlar bir dine mensup olma ihtiyacı hissetmişlerdir.¹⁸⁰ Farklı ırklara mensup olmakla birlikte aynı inancı taşıyan topluluklar, tarihi süreç içinde çeşitli sebeplerle farklı coğrafyalara dağılmışlar, Taşıdığı inanç sistemine ait kutsal mekanlara ilgi duyanlar ya da bunu dini bir vazife olarak kabul edenler, tarih boyunca söz konusu mekanları ziyaret etmişlerdir.¹⁸¹ Diğer bir deyişle din, ilk çağlardan itibaren insan yaşamında önemli bir seyahat motifi olmuştur. Buna göre inanç turizminin de aslında insanların dini vecibelerini yerine getirmek amacıyla kutsal olarak nitelendirdikleri yerleri ziyaret etmeleriyle başladığı söylenebilir.¹⁸² Bu bağlamda daha geniş bir tanımla inanç turizmi, dini açıdan kutsal sayılan beldeleri ziyaret etmek, dinsel toplantı ve törenlere katılmak veya bunları izlemek, hac gibi dinsel görevleri yerine getirmek, kutsal ve ünlü mabetleri görmek amacıyla gerçekleştirilen seyahatlerdir.¹⁸³

Bir diğer tanımda ise inanç turizmi, genel turizm kavramından yola çıkılarak elde edilen bir kavram olarak görülmüş ve “İnsanların devamlı ikamet ettikleri,

¹⁷⁸ Öztürk Yazıcıoğlu, **a.g.m.**, s.189.

¹⁷⁹ Orhan Batman, Sibel Çınar Oğuz, “Kültür Turizmi” **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi**, Ed. Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt, Nobel Yayın, Ankara, 2001, s.190-191.

¹⁸⁰ F.Özlem Güzel, “Turistik Ürün Çeşitlendirmesi Kapsamında Yeni Bir Dinamik: İnanç Turizmi,” **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, C.2. S.2, 2010, s.90.

¹⁸¹ Sezgin, **Genel Turizm**, s.19.

¹⁸² Tunç, Saç, **a.g.e.**, s.24.

¹⁸³ Hüseyin Kaya, **Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu**, F.Özsan Matbaacılık, Bursa, 1999, s.2.

çalıştıkları ve her zamanki olağan ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerin dışında inanç çekim merkezlerine dini inançlarını tatmin etmek maksadıyla yaptıkları ve bu seyahatleri sırasında genellikle turizm işletmelerinin ürettiği mal ve hizmetleri talep ederek, geçici konaklamalarından doğan olaylar ve ilişkiler bütünüdür.”¹⁸⁴ şeklinde tanımlanmıştır.

Dini amaçlı yerlerin bulunması ve ziyaret edilmesi inanç turizminin temel kaynağını oluşturur. Bu özelliği ile inanç turizmi diğer turizm çeşitlerinden ayrılmaktadır. İnanç turizmine yönelen kitle çoğunlukla hacı olanlar ve/veya hacı olmak isteyenlerden oluşmaktadır.¹⁸⁵

İnanç turizmini diğer turizm çeşitlerinden ayıran temel özellikler şu şekilde sıralanabilir:

-İnanç turizminin temelini dinsel inanışlar oluşturur ve destinasyonlardaki somut dinsel öğeler dayanır,

-İnanç turizmi yılın belli zamanlarında yapılabildiği gibi tüm yıla yayılabilmektedir,

-İnanç turizmi turistik bir faaliyet olup eğlence merkezli değildir; ruhsal tatmin arayışı ön plandadır,

-İnanç turizmine konu olan faaliyetin bireyler açısından önemi arttıkça, söz konusu faaliyetin başlatılmasında ve yürütülmesinde caydırıcı olabilecek fiziki ve kültürel uzaklık, ulaşım zorluğu, mali külfet vb. faktörler önemini yitirmektedir. ¹⁸⁶

Dini inanç motivasyonu ile kişilerin kendi ülkesi dışına çıkarak gerçekleştirildiği seyahatleri sonucu ortaya çıkan turizm türü, turist alan ülke açısından “aktif inanç turizmi”, turist gönderen ülke açısından ise “pasif inanç turizm” olarak tanımlanmaktadır. Örneğin hac mevsiminde hac görevini yerine getirmek için diğer ülke şehirlerinden Mekke’ye yapılan seyahatler, Suudi Arabistan açısından aktif, gönderen ülke açısından ise pasif inanç turizmidir. Ekonomik açıdan aktif inanç turizmini pasif inanç turizminden ayıran özellik, ziyaret edilen ülkeye döviz kazandırıcı etkidir.¹⁸⁷ Pasif inanç turizmi ise ziyareti yapan ülke ekonomisinin döviz rezervlerinin eksilmesine yol açmaktadır. Mekan bazlı bir sınıflandırmaya gidildiğinde ise, bir ülke

¹⁸⁴ Sebahattin Karaman, Sehnaz Demirkol, Seda Şahin, “İnanç Turizmi”, **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi**, Ed. Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt, Ankara, Nobel Yayın, 2001, s.210.

¹⁸⁵ **A.e.**, s.214.

¹⁸⁶ Esen Turan, “Türkiye’de Yabancı Turizm Pazarını Artırmada İnanç Turizminin Yeri ve Önemi”, **T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü**, Uzmanlık Tezi, 2012, s.40-41.

¹⁸⁷ Hüseyin Kaya, **Üçüncü Bin Yıla Girerken Anadolu’da İnançların Buluşması: İnanç Turizmi**, Bursa, Bursa Valiliği, 1999, s.5.

vatandaşlarının o ülkenin dini merkezlerini ziyaret etmesi “yerel inanç turizmi” , başka bir ülkenin dini merkezlerini ziyaret etmesi ise “uluslararası inanç turizmi”dir.¹⁸⁸ Kişileri inanç turizmine yönelten sebepler şu başlıklar altında özetlenebilir:

-Dini bir vecibe olarak hac görevini yerine getirmek: Diğer din ve inanışlarda hac, İslamiyet ve Musevilikte olduğu gibi şarta bağlı dini bir zorunluluk olmamakla birlikte, din ve inanışların tamamında hac, manevi bir arınma, kurtuluş ve ibadet aracı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle insanlar hac yolculuklarına çıkmaktadırlar.

-Minnet ve şükranlarını ifade etmek, bir adağı gerçekleştirmek, arınmak ve dilekte bulunmak: İnsanoğlu hayatta karşılaştığı ve üstesinden gelmekte zorlandığı sorunların çözümünde çoğunlukla ilahi bir güçten yardım ister.¹⁸⁹ Bunun için çoğunlukla doğal olarak kutsal saydıkları açık veya kapalı yerleri ziyaret edip, dua ederler. Bu yerler tanrıya adanmış mabetler, peygamber ve din büyükleri gibi kutsal kişilerin yaşamış oldukları alanlar olabildiği gibi kutsal kabul edilen bir takım taş, ağaç, kaynak, göl, kaya, dağ ya da eşyalar da olabilir. Zira dini tecrübeyi yaşama arzusunda olan insan tanrının işaret, alamet, tezahür ve delillerini doğrudan kullanarak kutsal ve ilahi kudretle sezgisel ve duygusal ilişki kurma çabası içindedir.¹⁹⁰ Kutsal bir yere yapılan ziyaretin amacı ilahi huzura çıkarak yakarmak, işlemiş oldukları günahları bağışlatmak, adaklar adamak, tövbe etmek ve gelecekte daha kutsal bir yaşam süreçlerine dair kararlarını açıklamaktır.

-Sosyal ve manevi bakımdan yüksek bir makama erişmek: Sosyal açıdan yaklaşıldığında, dini amaçla yapılan yolculuklar pek çok toplumda ahlaki olarak iyiye yönelmenin bir timsali olarak görülür.

-Belli dini olayları kutlamak ve anmak: Her dinin, mensuplarınca kutsal kabul edilen belli olaylarla bağlantılı tören ve inançları bulunmaktadır. Dini doktrinlerde ya da efsanelerde geçen, peygamberlerin doğumları, kutsal sayılan kişilerin ölümleri ya da onlar tarafından gerçekleştirilen belirli yolculuklar söz konusu olayı ya da kişiyi anmak için temsili olarak tekrarlanmaktadır.

¹⁸⁸ Karaman, Demirkol, Şahin, **a.g.m.**, s.210.

¹⁸⁹ **A.m.**, s.213.

¹⁹⁰ Hüseyin İbrahim Yeğin, “Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyal Sebepleri: Hayrettin Tokadi Türbesi”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.15, S.1, 2015, s.278-279.

-Dindaşlarla ilişkide olmak ya da onlarla bağlantı kurmak: Hac yolculukları ve misyoner toplantıları bu kategori içinde değerlendirilebilir. Birçok dinde hac yolculuklarının temel amaçlarından biri de, o dine mensup kişilerin bir araya gelmesini sağlamak olarak açıklanmaktadır.¹⁹¹

-Merak: İnsanların kendi dinlerine ait kutsal kabul edilen yerleri görme isteğidir.¹⁹²

Dini turizm kategorisi altındaki seyahat türleri başlıca üç grup altında toplanmaktadır, bunlar:

- “Hac gezisi olarak, kutsal yerlere yapılan grup halinde ya da bireysel ziyaretler.
- Belirli dini tarihlerde, önemli dini olayların yıldönümlerinde gerçekleşen büyük ölçekli toplantılar
- Turistik bir güzergah üzerindeki önemli dini yerleri ve yapıları, turun süresini dikkate almadan ziyaret etmek için gerçekleştirilen turlar.”¹⁹³

Hac, dini turizmin en fazla öne çıkan şeklidir. Genellikle tek tanrılı olan dinlerde kutsal olarak tanınan yerlerin, o dinden olanlarca yılın belli aylarında ziyaret edilmesi¹⁹⁴ olarak tanımlanan hac, diğer dinlere kıyasla İslamiyette gerek katılanların sayısı gerekse süresi bakımından daha çarpıcıdır. Her yıl hac döneminde Mekke ve Medine’ye dünyanın her yerinden gelen Müslümanların gelmesi “hac turizmi” denilen özgün bir turizm çeşidini doğurmuştur. Bu turizm çeşidinin başlıca nitelikleri şunlardır:

- Belirli bir zaman aralığında gerçekleştirilir.
- Katılımlar, davranışlarını dinsel kurallara göre düzenlerler.
- Reklam ve tanıtıma gerek göstermez.
- Turizm mekanı açısından rekabet söz konusu değildir.
- Ulaştırma sisteminde yoğun talep yaratır.¹⁹⁵

Bir turizm faaliyetinin önemi, o faaliyetle ilgili turist sayısı ve pazarın ekonomik büyüklüğü ile yakından ilişkilidir.¹⁹⁶ İnanç turizmi faaliyetlerinin ortak inanç

¹⁹¹ Karaman, Demirkol, Şahin, **a.g.m.**, s.213-214.

¹⁹² Güzel, **a.g.m.**, s.90.

¹⁹³ Karaman, Demirkol, Şahin, **a.g.m.**, s.213-214.

¹⁹⁴ **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.566ffdda370578.27415328, 25 Mart 2016.

¹⁹⁵ Eralp, **a.g.e.**, s.91.

¹⁹⁶ Necdet Hacıoğlu, **Turizm Pazarlaması**, Bursa, Vipaş Yayınları, 2000, s.135.

paydasında toplanan çok sayıda insanı kapsaması, bu alandaki ekonomik potansiyelin büyüklüğüne de işaret etmektedir. Ekonomik açıdan inanç turizmi, turizm sektöründe önemli bir gelir kaynağıdır. Zira insanlar dini görevlerini yerine getirirken harcamalarında daha serbest davranmaktadırlar. İnanç turizminin bir diğer ekonomik avantajı ise, mevsimsel faktörlerden bağımsız olarak yıl boyu yürütülebilecek alternatif turizm faaliyeti olması ve bu sayede destinasyonların mevsimsel hareketlilikten kaynaklanan atıl kapasite sorununun çözümüne alternatif bir seçenek oluşturabilmesidir. Sıralanan artılar inanç turizmini, ülkeler ve işletmelerin planlamalarında öncelikli hale getirmektedir.¹⁹⁷

İnanç turizminin bir diğer boyutu ise sosyal alandadır. Farklı dilleri konuşan, farklı kültürden milletten turistlerin aynı ortak duygu ve heyecanla dini ziyaretlerini gerçekleştirmeleri, toplumları birbirine yaklaştırıp, barış ve kardeşlik duygusunu geliştirmektedir. Diğer taraftan inanç temelli kültürlerarası çatışmalarda tarafları uzlaştırmaya ve ilişkileri geliştirici sosyal bir işleve sahip bulunmaktadır.¹⁹⁸

TÜRSAB'ın (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği) 2014 yılında yayınladığı inanç turizmi raporuna göre, 2013 yılında turizm dahilinde seyahat eden 1 milyar aşkın kişinin yaklaşık 300 milyonu seyahatlerine inanç unsuru da katmışlardır. Bu seyahatler ile oluşan pazarın ekonomik büyüklüğü 20 milyar dolara yaklaşmış bulunmaktadır.¹⁹⁹ Sözü edilen rakamlar, aktif inanç turizminin ekonomik açıdan taşıdığı önemi de açıkça ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Dünya Turizm Örgütü, inanç turizminin de içinde bulunduğu niş pazarların 2020 yılına kadar % 20 büyümeye kaydedeceğini öngörmektedir.²⁰⁰

1.4. Turistik Çekim Unsurları

Ürünü seyahat deneyimi olan turizm endüstride dağıtım sistemi tersine işlemekte, tüketici olarak turist, satın aldığı ya da alacağı ürünü temin için üretim yerine gitmekte, diğer bir deyişle seyahat etmektedir.²⁰¹

İnsanlar birçok sebeple seyahat etmektedir ve bu sebepler yüzyıllar boyunca değişmemiştir. İnsanın psikolojisine, sosyal toplumsal yaşantısına, bütün psikososyal ve ekonomik görüş, davranış ve tutumuna bağlı olarak ortaya çıkan turizm

¹⁹⁷ Karaman, Demirkol, Şahin, **a.g.m.**, s.212-213.

¹⁹⁸ **A.m.**, s.231-232.

¹⁹⁹“**TÜRSAB İnanç Turizmi 2014 Raporu**”, (Çevrimiçi) http://www.tursab.org.tr/dosya/12192/tursabinanceturizmi_12192_5616832.pdf, 23.12.2015.

²⁰⁰ Turan, **a.g.t.**, s.38.

²⁰¹ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.40.

hareketlerinin ortaya çıkış nedenlerinin temelinde yatan faktörler aynı kalmakla birlikte, bu faktörlere etki eden diğer sebepler ekonomik, kültürel ve sosyal toplumsal gelişmelere paralel bir şekilde değişmektedir. Bu faktör ve gelişmelerin ışığı altında, turizm endüstrisinin talep kısmında tüketici olarak turist kitlesini seyahat etmeye iten faktörler dokuz başlık altında toplanabilir.²⁰²

1. Din: İnsanları seyahate teşvik eden en eski ve temel güdülerden biri olan dindir. İnsanlar ibadet etmek ve/veya din-inanç rehberlerinin doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı yerleri görmek istemektedir. Bu inancın gereği olarak kutsal yerleri, mabetleri ziyaret etme, dini bir görev olarak kabul edilmektedir.

2. Merak: Merak, ilköğretilerden günümüze kadar turistik hareketlerin önemli bir sebebi olmuştur. Kişi başka coğrafyaları görme; oraların tarihsel, doğal, toplumsal ve kültürel özelliklerini görme ve tanıma isteği duyar. Merak güdüsü insanları dünyanın çeşitli bölgelerinde, değişik deneyimler aramaya yöneltir.²⁰³

3. Kültür, eğitim ve öğrenme: Birbirleri ile sıkı bir bağlantı halinde olan kültür, eğitim ve öğretim de kişiyi seyahat etmeye sevk etmektedir. Meşhur üniversitelerde ders veren tanınmış hocaların, kültür ve sanat hareketlerinin turistik seyahatlere sebep olduğu bilinen bir gerçektir.²⁰⁴

4. Dost ve akraba ziyareti: Seyahat ve turizme yönelten önemli bir faktör de insanların tarihsel ve ailevi bağları olan yerleri ziyaret etme isteğidir. Bu istek, aile ve dostları ziyaret etme, onlarla birlikte olma, toplumsal bağları geliştirme ihtiyaçlarından doğmaktadır.

5. Dinlenme ve Sağlık: Bu güdünün temelinde dinlenmek, sağlık problemlerini ortadan kaldırmak ve tedavi olmak ihtiyacı yatmaktadır. Bununla birlikte dinlenmek ve mevcut sağlık koşullarını korumak amacıyla da seyahat edilebilmektedir.

²⁰⁵

6. İş: Kişileri iş seyahatine yönlendiren güdülerinin altında, icra ettikleri işle ilgili anlaşmalar yapmak, sergi, fuar, kongre gibi toplantılara katılmak, işle ilgili araştırmalar yapmak, mesleki bilgilerini geliştirmek ve/veya paylaşmak, yenilikleri

²⁰² Tunay Akoğlu, **Dünyada ve Türkiye’de Turizm: Dünü ve Bugünü**, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1971, s.30.

²⁰³ Usta, **a.g.e.**, s.16-17.

²⁰⁴ Akoğlu, **a.g.e.**, s.32.

²⁰⁵ Usta, **a.g.e.**, s.22.

takip etmek için çeşitli kongrelere katılmak gibi ticari karakterli ihtiyaçlar bulunmaktadır.

7-Eğlenme: Daimi yaşanan yer ve ortamdan belirli bir süreliğine çıkıp, yabancı bir çevrede eğlenme, dolaşma, vakit geçirme ihtiyacı da pek çok kimseyi seyahat etmeye sevk etmektedir.²⁰⁶

8-İtibar: Toplumda farklı olma, itibar kazanma, modaya uyma, çevresindekilere “ Ben de oradaydım” diyebilmenin keyfini yaşabilme arzusu da kişiyi seyahate etmeye yönlendirmektedir.

9. Spor: Spor seyahatleri, kişilerin sportif etkinliklere katılma ve/veya etkinlikleri seyretme ihtiyacından doğmaktadır.²⁰⁷

İnsanları turizme iten ya da yönlendiren faktörlerin yanı sıra, insanda bu istekleri yaratan bir takım arz yönlü faktörler de vardır. Ülke, bölge, yöre ya da turistik işletmede bulunan bu faktörler “çekicilik”, bu çekicilikleri tamamlayan faktörler ise “yararlılık ve kolay elde edilebilirlik” olarak nitelendirilmektedir.²⁰⁸

“Çekicilik, turistin seyahat etmek istediği bir yeri, diğer bir yere tercih etmesini etkileyen unsurlar olarak açıklanabilir.”²⁰⁹ Bir yerin cazibe merkezi olabilmesi için kendine özgü çekiciliklere sahip olması ve bu çekiciliklerin potansiyel turistlere en etkin biçimde duyurulması gerekmektedir.²¹⁰ Zira turistler, seyahat edecekleri destinasyonu tercih ederken o destinasyonun çekim güçlerini göz önünde bulundururlar. Destinasyonların sahip olduğu çekim güçleri iyi değerlendirilmeli, ön plana çıkarılmalı ve o destinasyona özgü bir imaj oluşturulmalıdır.²¹¹

Neredeyse bütün destinasyonların tanıtım broşürlerinde “gezilecek ve görülecek yerler” olarak yer alan turistik çekicilikler, işletme yapıları, yönetimleri, çekim güçleri ve özellikleri bakımından farklılık göstermekte ve bir çoğu, destinasyonlar için doğrudan gelir sağlayabilecek işletmeler haline dönüştürülememekte-

²⁰⁶ Akoğlu, a.g.e., s.31-33.

²⁰⁷ Usta, a.g.e., s.21-22.

²⁰⁸ Öztas, Karabulut, a.g.e., s.44.

²⁰⁹ Kozak, Kozak, Kozak, a.g.e., s.42.

²¹⁰ Gökçe Özdemir, “Destinasyon Yönetimi ve Pazarlama Temelleri İzmir için Bir Destinasyon Model Önerisi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İzmir. 2007, s.17.

²¹¹ Metin Kozak, “Measuring Tourist Satisfaction With Multiple Destination Attributes”, **Tourism Analysis**, Cognizant Communication Corporation Publishing, Volume.7, Number 3-4, 2002, page.230.

dirler. Örneğin, Sultanahmet Camii ve Meydanı, gerek yerli gerekse yabancı turistlerin büyük çoğunluğunun İstanbul'u ziyaret etme nedenleri arasında yer alırken, buraları ziyaret ettikleri için turistlerden ücret talep edilememektedir. Aynı şekilde, Kapadokya'nın doğal güzellikleri ya da New York'un gökdelenlerden oluşan kentsel mimarisini bir ücret karşılığında turistlere sunmak söz konusu olamamaktadır. Turistik işletmeye dönüştürülebilmüş olan turistik çekicilikler ise sağladıkları turizm geliri ile beraber istihdam ve katma değer yaratma konusunda destinasyon ekonomilerine doğrudan fayda sağlamaktadır.²¹² Turizm destinasyonlarının rekabet avantajlarını sürdürülebilir kılmak için öncelikle, bölgesel ve yerel kendine özgü çekicilik kaynaklarının belirlenmesi ve tanımlanması gerekmektedir.

Destinasyon çekiciliklerini farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür. İşletim sistemi bakımından girişi ücrete tabi ya da ücretsiz olan çekicilikler, örgütsel yapılarına göre kamusal, yarı-kamusal ve özel çekicilikler, planlama yapılarına göre doğal ve insan yapımı çekicilikler olarak sınıflandırma yapılabilir. Ancak, literatürde en çok kabul gören sınıflandırma, çekiciliklerin kullanım amaçlarına göre ayrılmasıdır.²¹³ Buna göre çekicilikleri; doğal çekicilikler, insan yapımı çekicilikler, tarihi çekicilikler, kültürel çekicilikler, dini çekicilikler, spor faaliyetleri, eğlence ve alışveriş olanakları olmak üzere altı grupta inceleyebiliriz.

Doğal Çekicilikler: Doğal güzellikler, turistik destinasyonların pek çoğu için önemli bir ziyaret sebebi olarak kabul edilmektedir. İklim özellikleri (kış ve az sıcaklık ortalamaları, güneşlenme süresi ve güneşli gün sayısı, deniz suyu sıcaklığı, kar örtüsünün kalınlığı ve yerde kalma süresi, yağışın dağılışı gibi), tabii güzellikler, temiz hava, plajlar, kaplıca ve şifalı sular ve havyan türleri gibi öğeler doğal çekicilikleri oluşturmaktadır.²¹⁴

Tarihi Çekicilikler: Tarih öncesi çağlardan itibaren, insan elinden çıkma taşınır ve taşınmaz maddi kültür varlıkları, bilinen önemli tarihsel olayların yaşandığı alanlar gibi tarihsel miraslar dünya genelinde büyük bir turist kitlesi çekmektedir. Savaş alanları, antik kentler, kaleler, müzeler, anıtlar, tarihi camiler ve kiliseler, tapınaklar, diğer tarihi yapılar, ünlü tarihi kişilerin doğdukları veya yaşadıkları evler tarihi çekiciliklerden başlıcalarıdır. ²¹⁵

²¹² Gürhan Aktaş, "Turistik Çekicilikler", **Genel Turizm, Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler**, Ed.Orhan İçöz, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, s.99.

²¹³ **A.e.**, s.100.

²¹⁴ Kozak, Kozak, Kozak, **a.g.e.**, s.42.

²¹⁵ Aktaş, **a.g.e.**, s.101-102.

Kültürel Çekicilikler : Kültür turizminin temelinde yatan farklı amaç ve sebepler doğrultusunda,

“Kültürel çekicilikler, tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim, din ve güzel sanatlarla ilgili olaylar, yerler (müze, anıt vb.) ve objeler, dil, mimari tarz, spor ve eğlence aktiviteleri, yöresel mutfak, modern popüler kültür (film platoları vb.), el sanatları, endüstri alanları, ticari yerler, fabrikalar, folklor, gelenek, bilim-teknik, zanaatlar, mutfak, ünlüler, festivaller, sergiler, kutlamalar, ses ve ışık gösterileri, fuar, yarışma, maç gibi pek çok biçimlerde ortaya çıkabilir.”

Burada altı çizilmesi gereken nokta, kültürün sadece bozulmamış olan halinin gerçek çekim nedeni oluşturabilmesidir.²¹⁶ Doğru bir biçimde korunmuş ve değerlendirilmiş olabilen kültürel çekim kaynakları, genellikle iyi eğitilmiş ve alım gücü yüksek olan turist tipini destinasyon bölgesine çekmektedir.²¹⁷

Spor Faaliyetleri Spor faaliyetlerinin çeşitlilik göstermesi, bazılarının mevsimsel ve/veya dönemsel olarak düzenlenmesi, destinasyonlar için önemli bir arz kaynağıdır. Düzenlenen yaz ve kış olimpiyatları, futbol ve basketbol müsabakaları, tenis ve golf turnuvaları, Formula 1 yarışları vb. organizasyonlar, binlerce turisti bu etkinliklerin düzenlendiği alanlara çekerek buralara doğru bir turist akını yaratmaktadır. Bununla beraber, söz konusu organizasyonların düzenlenmesi tarafında yapılan çalışmalar bir istihdamı yaratarak bölgenin ve dolayısıyla düzenleyen ülkenin turizm gelirlerini arttırmaktadır.²¹⁸ Ayrıca düzenlenen spor faaliyetleri sayesinde destinasyonlar bir yandan sponsor ve medya yayın hakları aracılığı ile yüklü miktarda gelir elde ederken, bir yandan dünya genelinde tanınarak bir cazibe merkezine dönüşmektedirler.²¹⁹

Dini Çekicilikler: İbadetlerin mekana bağımlı oluşu kişiyi o mekana yöneltmekte ve dolayısıyla kutsal mekanlar turizm çekiciliği oluşturmaktadır. Hac,²²⁰ camiler, kiliseler, sinagoglar, katedraller, diğer kutsal mimari yapılar, hac yolları, dini ritüeller, dini festivaller, kutsal eserler sergileyen müzeler, inanç turizmine konu

²¹⁶ Zafer Öter, Osman N. Özdoğan, “Kültür Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İma-ji: Selçuk-Efes Örneği”. **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**. C.16, S.2, 2005, s. 128.

²¹⁷ Gökçe Özdemir, **Destinasyon Pazarlaması**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2008, s.34.

²¹⁸ Funda Cengiz, “Üçüncü Yaş Turistlere Yönelik Turistik Ürün Analizi: Alanya Uygulaması”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2012, s.21.

²¹⁹ Aktaş, **a.g.e.**, s.104.

²²⁰ Eralp, **a.g.e.**, s.91.

başlıca çekim unsurları olarak sıralanabilir.²²¹ Hac, bu unsurlar içinde en fazla çekim gücüne sahip olanıdır.²²²

Kültürel mirasa konu mabet, tapınak, türbe gibi eserlerden bir kısmı halen günümüzde dini nedenlerle kullanılmaya devam edildikleri gibi, sahip oldukları tarihi, estetik, mimari, sanatsal nedenlerden dolayı da oldukça ilgi çekmektedirler.²²³ Bununla birlikte turistler sadece büyük veya tanınmış dinlerin değil ilkel kabilelerin dinlerini yaşadıkları yerlerde bulunan mimari kalıntıları da ziyaret etme eğilimindedir. Buna göre bir kısım tapınak, sunak, piramit inanç turizmine konu çekim unsurları arasında sayılabilmektedir. Örneğin Endonezya'daki "Borobudur Budist Tapınağı", Amerika Kıtasındaki tarih öncesi döneme ait anıtsal piramitler, Meksika Teotihuacan'daki bazı kutsal yapılar ve Peru'daki Machu Picchu turistik birer merkez olarak kabul edilmektedir.²²⁴

Yararlılık ve Kolay Elde Edilebilirlik: İnsanları seyahate çekme gücü bulunan yukarıda sıralanan faktörlerin yeterli alt ve üst yapı hizmetleri ile desteklenmemesi ve ekonomik koşulların uygun olmaması halinde bölgenin çekicilik özelliğinin yok olması kaçınılmazdır. Yararlılık ve Kolay Elde Edilebilirlik olarak da adlandırılan bu hizmet ve koşullar, destinasyon çekiciliğini tamamlayan unsurlar olarak kabul edilmektedir.²²⁵ Yararlılık tarafında karşımıza alt yapı ve üst yapı hizmetleri çıkmaktadır.

Turistik çekiciliği artıran altyapı hizmetleri ile, destinasyona ulaşım seçenekleri ve kolaylığı, gidilmek istenen ülke ya da bölgedeki ulaşım ağı ve hizmetlerinin gelişmişliği, ulaşım araçlarının güvenli, konforlu ve sayıca yeterli olması ile konaklama ve yeme-içme tesislerinin kaliteli ve hijyenik koşullara sahip olmaları anlatılmak istenmektedir. ²²⁶ Üst yapı hizmetleri ise dar ve geniş manada iki şekilde tanımlanmaktadır. Dar manada üst yapı denildiğinde genellikle turistik işletmeler akla gelmekte ve turistlerin barınma, beslenme ve eğlenme gibi ihtiyaçlarının karşılanması ön plana çıkmaktadır. Su problemi, sinek, bulaşıcı hastalıklar gibi sorunların olmaması, herhangi bir sağlık sorununda sigorta sistemlerinin işlemesi,

²²¹ Ayşe Okuyucu, Mehmet Somuncu, "Türkiye'de İnanç Turizmi: Bugünkü Durum, Sorunlar ve Gelecek", **International Conference On Religios Tourism and Tolerance (09-12 Mayıs, 2013) Proceedings**, Konya, s.628.

²²² Eralp, **a.g.e.**, s.91.

²²³ Okuyucu, Somuncu, **a.g.t.**, s.629-630.

²²⁴ Mehmet Alparslan Küçük, "Din-Turizm ilişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", **Dini Araştırmalar**, C.16, S.42, 2013, s.107.

²²⁵ Öztaş, Karabulut, **a.g.e.**, s.44 .

²²⁶ Nagihan Oktayer, Nazan Susam, Murat Çak, **Türkiye'de Turizm Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2007, s.16.

güvenlik sorununun olmaması, turist gönderen ve kabul eden iki ülke arasında herhangi bir şekilde kanunlar çerçevesinde çatışmaya yol açacak ayrılıkların bulunmaması gibi özel unsurlar ise geniş manada üstyapı hizmetleri arasında yer almaktadır.²²⁷

Çekicilik faktörünü tamamlayan bir diğer unsur olan “kolay elde edilebilirlik”, destinasyona zaman ve fiyat bakımından kolay gidilmesi olarak açıklanmaktadır. Turistik mal ve hizmetlerin talepte ekonomik koşulların uygun olması da bir çekicilik unsuru yaratmaktadır. “Turizm ürününün fiyatı, genel ekonomik durum, paranın satın alma değeri, altyapı olanakları ve turizm sektörünün durumu ekonomik unsurlardan bazılarıdır.”²²⁸

²²⁷ A.y.

²²⁸ Öztaş, Karabulut, a.g.e., s.44.

İKİNCİ BÖLÜM

19.YY SONU VE 20. YY BAŞINDA HAC GÜZERGAHI OLARAK İSTANBUL

2.1. Politik Duruma Genel Bir Bakış

Doğu ve Batı'nın nereden başlayıp nerede bittiği, kime göre doğu, kime göre batı olduğunun tanımı, tarih boyunca bu konular hakkında yorum yapanlara göre değişmişse de, İslam dininin Arap Yarımadası'ndan başlayıp Ortadoğu, Asya ve Afrika'nın belli bölgelerine yayılarak bu topraklarda kendine has bir kültür, bilim ve sanat kimliği oluşturmaları, Avrupalı düşünürlerin zihninde zamanla belli ayrımlar oluşmasına yol açmıştı. Pozitif bilimler, dünyayı algılama biçimi, din, felsefe, kültür ve güzel sanatların değerlendirilmesinde, Avrupalıların kendilerinden olmadığını düşündükleri topluluklarla kıyaslayarak tanımlama eğilimi nedeniyle, Avrupa'nın doğusunda kalan topraklarda yaşayan kültürler topluca "Doğu"yu ifade etmiştir.¹

Avrupa'da 15. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan Rönesans, sadece bir kültür devrimi olmayıp aynı zamanda bir düşünme, öğrenme ve bulma süreciydi. Rönesans'ın getirdiği yeni dünya görüşünün rüzgarıyla Christoph Colomb 1498'de Avrupa'nın koloniler kuracağı Amerika kıtasına ayak basmış; Vasco de Gama Ümit Burnu yoluyla Hindistan'a ulaşmıştı. Batı, henüz bilinmeyen ya da ulaşılmamış zenginlikleri elde ederek daha iyi bir yaşam kurmak arzusuyla, 16., 17. ve 18. yüzyıllarda birçok keşif ve buluş gerçekleştirmiştir. Rönesans'dan başlayarak 19. yüzyıla uzanan zaman diliminde ulaşım, ticaret ve iletişimin hiç olmadığı kadar artması, bilgi paylaşımı ve dolaşımının hızlanması Sanayi Devrimi'ni başlatacak fikir, bilgi ve teknolojinin yapı taşlarını hazırlamıştır.²

Devrimle birlikte icat edilen buhar makinası ve makinayla çalışan aletlerin sağladığı ileri teknoloji ile Batı toplumları askeri ve teknolojik avantajların yanı sıra; sosyal, ekonomik ve kültürel avantajlar elde etmiş, böylelikle belli tarihi koşullar sonucunda kazandıkları üstünlükleri pekiştirmişlerdir.³ Batı'nın sağladığı ilerleme, dünya toplumlarına eşit bir memnuniyet ve refah sağlamamış; yaşam tarzında doğal olandan, kurgulanmış, planlanmış olana geçmek istemeyen Doğu, Batı'da ortaya

¹ Candan Sezgün, **Sanayi Devrimi'nin Etkisinde İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2011, s.21.

² Sezgün, **Sanayi Devrimi'nin Etkisinde**, s.22.

³ Baykan Sezer, **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, Ankara, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997, s.55.

çıkan hareketliliği uzun yıllar izlemiş, buna dahil olmak kaçınılmaz olduğunda ise kendini, sermaye, bilgi birikimi ve teknoloji alanında arayı kapatamaz halde bulmuştu. Bu bakımdan Doğu, 19. yüzyıl sahnesine, Batı için istifade edilecek kaynaklara sahip “edilgen” bir oyuncu rolüyle çıkmıştır.⁴

Batı’da 1850’den itibaren tekelci kapitalizm etkisi görülmeye başlandığı bir dönem gelir. Almanya’nın tekelci kapitalist kulübe girmesinden itibaren, özellikle 1871’den 1914’e kadar Avrupa’da emperyalist güçlerin çeşitli mücadelelerine şahit olunmuştur. Bu güçlerin faaliyetlerinin yoğunluk merkezi Yakın Doğu idi ve Osmanlı İmparatorluğu pazarlık masasına yatırılmıştı. İmparatorluk can derdine düşmüşken, Batılı güçler onu pay etmek için türlü düzenlemeler peşindeydiler.⁵ Nitekim, Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşılması konusu ilk kez, 1815 Viyana Kongresi’nde bir araya gelen İngiltere, Avusturya, Rusya ve Almanya arasında “Şark Meselesi” adı altında tartışılmıştı.⁶

Şark meselesi açısından Osmanlı İmparatorluğunun önemi; İmparatorluğun coğrafyasının stratejik durumu, sınırlarının genişliğinin ve zengin petrol yataklarının, yayılma ve etki alanı arayışındaki Avrupa’ya cazip gelmesi; din ve ideoloji gibi kültür unsurlarının Avrupa’yı Osmanlı işlerine müdahaleye itmesi ve bu müdahalelere yol açacak bahanelerin Osmanlı toplumunda zaten mevcut olmasından kaynaklanmaktaydı. Böylece Düvel-i Muazzama, Hristiyanlığı bahane ederek, Osmanlı Devleti’ne karşı hak iddiasında bulunmuş ve bu yönde politikalar geliştirerek uygulamıştı.⁷ Bu durumun en açık örneği 1856’da imzalanan Paris Antlaşması’nda görülür. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti bir yandan Avrupa Devletler Topluluğu’nun bir üyesi olarak kabul edilirken diğer yandan da ülke içinde yaşayan Hristiyanlar için teminat istenmişti. Akabinde bu anlaşmaya dayanarak kabul ettirdikleri 1856 Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti belki de tarihinde görmediği siyasi ve sosyal baskılara maruz kalmış, ülke topraklarında birbirini takip eden karışıklıklar meydana gelmişti.⁸

Bahsedilen karışıklıkların öncesinde, Mısır’ın başkaldırarak güçlü bir düşman haline gelmesi ve özellikle Suriye’yi işgal ederek Anadolu’nun içinde iki kez savaş sürdürmesi (1831-1832-1839), İmparatorluğu defalarca tehdit noktasına ge-

⁴ Sezgin, **Sanayi Devrimi’nin Etkisinde**, s.23.

⁵ Tefik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları, 1970, s.18.

⁶ Cevdet Ergül, **2. Abdülhamid’in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları**, İstanbul, Çağlayan Yayınevi, 1997, s. 25.

⁷ Ergül, **a.g.e.**, s. 26-27.

⁸ Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980**, C.I, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997, s. 39.

tirmişti. İsyanın başını çeken Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Avrupa tahtındaki hanedanların kabul ettiği bir hıdiv olan bu ayrılıkçı vali, Avrupa'nın minnetini kazanarak Osmanlı sultanını dize getirmişti.⁹ 19. yüzyıldaki diğer ayrılıkçı oluşumları veya toprak kayıplarını sırasıyla, Montenegro bağımsızlığı (1799), Yunanistan bağımsızlığı (1829), Eflak-Boğdan otonomisi (1829), Sırbistan otonomisi (1830),¹⁰ Rus illeri haline gelen Abhazya, Megrelya, ve Ahıska (1803-1829), 1830'da Osmanlı'nın sembolik egemenliğindeki Cezayir, 1856'da Moldovya ile Valakya'daki son iç topraklar¹¹ ve Eflak-Boğdan'ın Romanya olarak oluşumu (1862) izlemişti.¹²

Karışıklıkların en fazla yaşandığı bölgelerin başında gelen Balkanlar, adeta bir barut fıçısına dönmüştü. 1875'de Hersek'te bir grup Hristiyan tarafından başlatılarak orada yaşayan birçok Müslümanın katledilmesine neden olan ayaklanmalara, Osmanlı Devleti sert karşılıklar veriyordu. Söz konusu ayaklanma kısa bir süre zarfında Bosna-Hersek'in tümüne yayıldı. Benzer ayaklamalar 1876'da Bulgaristan'daki Filipe ve Pazarlık civarında da meydana geldi ve isyanlar yine devlet tarafından sert bir karşılık verilerek bastırıldı. Bu esnada Sırplar, Bosna'daki durumu fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne karşı 2 Temmuz 1876'da savaş ilan ettiler. Bu çalışmanın konu ettiği zaman diliminde Osmanlı sultanı olan II. Abdülhamid, 31 Ağustos 1876'da devletin otuz dördüncü padişahı olarak işte bu şartlar altında tahta geçmiştir.¹³

O dönem, Balkan ayaklanmalarının bastırılması bir iç savaş görüntüsü vermekteydi. Osmanlı Devleti'nin müdahalesi Batı'da Hristiyan katliamı olarak söylem bulmakta ve büyük bir anti-Türk propagandasına neden olmaktaydı. Bununla birlikte, gerek 1854'ten beri alınan borçların 1875'de ödenemez hale geldiğinin bir kararname ile ilan edilmesi, gerekse içeride Müslüman halkın ve medrese talebelerinin sokak gösterileri halinde devam eden protestoları, Avrupa'da bu durum karşısında oluşan tepkiyi daha da arttırdı ve nihayet 1876 yılı sonunda İngiltere, Rusya, Avusturya, Almanya ve Fransa, Osmanlı İmparatorluğu'nun akibetini görüşmek üzere İstanbul'da toplandılar.¹⁴

⁹ Hamit Bozarslan, **Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 111-112.

¹⁰ Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, s. 30.

¹¹ Bozarslan, **a.g.e.**, s.111-112.

¹² Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, s. 30.

¹³ Kemal Karpat, Robert W. Zens, "I.Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", Çev. Nasuh Uslu **Türkler Ansiklopedisi**, C.12., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1492-1493.

¹⁴ Kemal Beydilli, "Osmanlılar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007 s. 499.

Tersane'deki konferans açılmak üzereyken, meşrutiyeti ilan eden top atışları başladı. Temsilciler, Osmanlı Devleti'nin elini güçlendirmek amacıyla yaptığı bu olupbittiyi pek soğuk karşıladılar ve çalışmalarını bu ilanı dikkate almadan yürütmeye devam ettiler. Sonunda konferans, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'a özerklik yolu açan geniş bir ıslahat planı ortaya koydu. Planın reddedilmesi halinde ise temsilcilerin İstanbul'dan ayrılacağı ve muhtemelen de Rusya'nın harp ilan edeceği uyarısında bulunuldu. Osmanlı hükümeti özel bir meclise danıştıktan sonra söz konusu planı reddedip,¹⁵ çok ağır kayıplar vererek ayrılacağı bir savaşa, o dönem temel gücü elinde bulunduran Osmanlı bürokrasisi tarafından böylece sokuldu.¹⁶

19 Nisan 1877'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ilan ettiği ve tarihimizde Doksanüç Harbi olarak bilinen savaş Osmanlılar için felakete dönmüş, Rus kuvvetleri Ayastefanos'a (Yeşilköy) yaklaşmışlardı. Abdülhamid savaşla birlikte dışarıda daha da kötüye giden durumda meclisi sorumlu tutarak, Kanun-ı Esasî'den aldığı yetkiyle meclisi süresiz tatil etti (13 Şubat 1878).¹⁷ I. Meşrutiyet döneminin sona ermesiyle beraber II. Abdülhamid'in saltanatı başlamış oldu.¹⁸

Savaş, 31 Ocak 1878'de Osmanlı Devleti'nin isteği üzerine yapılan ateşkesle son bulmuştu. Bu ateşkesi, Osmanlı açısından çok ağır koşullar taşıyan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Anlaşması'nın imzalanması takip etti.¹⁹ Antlaşma Rusya'nın, Akdeniz'e inme hesaplarına hizmet edecek şekilde Makedonya ve Ege sahillerinin tümünü içeren bir Bulgaristan yaratıyordu. Ayrıca, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'ya tam bağımsızlık tanınmıştı. İstanbul konferansında Bosna Hersek için öngörülen bütün reformların yerine getirilmesi isteniyor olması bir diğer koşuldur. Bunlardan başka, Osmanlı Devleti, yıllık gelirinin dört katı büyüklüğündeki bir meblağı savaş tazminatını ödeyecekti. Bu tazminatın neredeyse yarısına karşılık gelen bölümü ise batıda Dobruca ve Tuna adalarının; doğuda ise Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ın Rusya'ya verilmesiyle karşılanacaktı.²⁰

Anlaşmanın, Rusya'nın Balkanlar ve Kafkaslardan güneye doğru yayılmasını kolaylaştıracak olması İngilizler tarafından bir tehdit olarak değerlendirilmişti. İngiltere, içinde bulunduğu zor durumu fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne kabul etmek

¹⁵ Akşin, **a.g.e.**, s.48-49.

¹⁶ Karpat, Zens, **a.g.m.**, s.1495.

¹⁷ Yılmaz Kızıltan, "I.Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 26, 2006, s. 270.

¹⁸ İlber Ortaylı, "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1515.

¹⁹ Karpat, Zens, **a.g.m.**, s.1492-1493.

²⁰ **A.m.**, s.1495-1496.

zorunda kalacağı bir teklifte bulundu. Buna göre İngiltere, Kıbrıs'ın üs olarak kendisine devredilmesi karşılığında Ayastefanos Anlaşması'nın maddelerini hafifletebilecekti. Nitekim 13 Haziran 1878'de, Paris Anlaşması'nda imzası olan devletler Ayastefanos Anlaşması'nın maddelerini tekrar görüşmek üzere bir araya gelerek Berlin Konferansı'nı başlattılar.²¹

1 Ay süren konferans sonunda 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'ın sınırlarının daraltılarak Rusya'nın bölgedeki etkisinin azaltılması, Avrupalı büyük devletlerin kaygılarını bir ölçüde olsa yatıştırmıştı. Makedonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılmasıyla Rusya'nın Bulgaristan üzerinden Akdeniz'e inme planı sekteye uğratılmış; Romanya, Karadağ ve Sırbistan için durum değişmemiş, onlar Ayastefanos Anlaşması'nda elde ettikleri toprak kazançlarıyla birlikte bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Doğu'da ise Eleşkirt vadisi ile Doğubeyazıt Osmanlı'da kalırken; Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştı. Ayrıca, Osmanlı hükümetinden halkı Ermeni olan vilayetlerde reformlar yapma ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı emniyetlerini sağlama sözü istenmişti.²²

Osmanlı İmparatorluğu açısından felaketle sonuçlanan Doksanüç Harbi akabinde devletin kendisini toparlayabilmesi ve içte halledilmesi gereken ekonomik ve sosyal meselelerin çözümü için acil ve uzun süreli bir barışa mutlak ihtiyaç olduğuna hükmeden Abdülhamid, bu amacını gerçekleştirmek için bir yandan tarafsızlık anlayışıyla büyük devletler arasındaki rekabet ve çıkar çatışmalarından faydalanmaya, öte yandan da yabancı devletlerle ortaya çıkan meseleleri mümkün olduğunca barış yoluyla halletmeye gayret ederek istediğini elde etmeye çalışmıştır.²³

Topraklarının beşte ikisini kaybettiği Berlin Anlaşması Osmanlı Devleti için tarihi, psikolojik ve kültürel açıdan yeni bir dönemin de habercisi olmuştur.²⁴ Balkanlarda ve Anadolu'da karşılaşılan ve devletin doğrudan özünü ve merkezini ilgilendiren bu kayıplar karşısında II. Abdülhamid devlete hayat hakkı kazandırmak için çareler aramaya başlamıştı. Bu süreçte Sultan, bu ağır kaybın, Avrupa taraftarı ve Batılılaşma yanlısı olan entelektüellerin devlet yönetimine karışmasıyla ortaya

²¹ Vahdettin Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 20-22.

²² Karpat, Zens, **a.g.m.**, s.1498.

²³ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid", **Türkler Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1562-1563.

²⁴ Namık Sinan Turan, **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasinin İzinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 428.

çıkan bir durum olduğunu öne sürdü. Böylece Abdülhamid, toplumun muhafazakar kesimlerinin desteğini bir adım daha öne çıkartarak, İslamcı bir siyaset uygulama konusunda kendisine bir haklılaştırma zemini yarattı.²⁵

1878 yılından itibaren II.Abdülhamid'in temel amacı ülkenin parçalanmasının önüne geçmeye çalışmak oldu. Bunu gerçekleştirmenin yolunun içeride birlik sağlamaktan geçtiğine inanan Sultan, İslami inanç üzerine temellendirilmiş siyasi bir dayanışma duygusunun yaratılması için uğraş verdi. "Abdülhamid, dini temellere dayanan toplumu, birleştirmek ve siyasi bir topluma yani bir Osmanlı Müslüman varlığı haline dönüştürmek için Sultan ve Halife olarak kendisinin merkezi otoritesini kullandı ve inancı ideolojik bir araç olarak kullanma yoluna gitti."²⁶

2.1.1.İslam Birliği Siyaseti

İsmail Kara, İslam birliğini, şöyle tarif etmektedir:

"XIX. ve XX. yüzyılda, İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) 'yeniden' hayata hakim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünü ihtiva eden bir harekettir."²⁷

"İslam Birliği" (Panislamizm, İttihad-ı İslâm), Osmanlı Devleti'nde ilk defa 19 yüzyılın son çeyreğinde telafuz edilmeye başlanmış, Sultan Abdülhamid döneminde bir politika olarak benimsenmiş, II. Meşrutiyet döneminde düşünsel boyutlarıyla tartışılmış, I. Dünya Savaşı yıllarında ise İttihad ve Terakki hükümetince son perdesi sahnelenmiş önemli bir harekettir.²⁸

İslam Birliği hareketi, öncelikle bütün İslam ülkelerini siyasi bir birlik çatısı altında bir araya getirme anlamında olmayıp, yükselen Batı emperyalizmine karşı İslam dünyasının siyasi, sosyal ve kültürel dayanışması, Batı'ya karşı geliştirdiği bir cevap, bir tepkidir.²⁹ O günün dünyasında Osmanlı Devleti her ne kadar ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda ciddi anlamda zaafa uğramış olsa da yıkılışına kadar siyasi bağımsızlığını korumayı başarmış ve uluslararası alanda görece bir hareket

²⁵ Karpat, Zens, **a.g.m.**, s. 1498-1499.

²⁶ **A.y.**

²⁷ İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, 3. bs, İstanbul, Kitabevi, 1997 s. 16.

²⁸ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslâm Birliği' Hareketi (1876-1878)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 1988, s. 1.

²⁹ **A.t.**, s.5.

serbestisi sağlayabilmiş yegane Müslüman devletti.³⁰ Doğal olarak Osmanlı Devleti bu harekette, o günün dünyasında en güçlü İslam devleti ve halifeliği elinde bulunduran güç olarak en önemli rollerden birini oynamıştır. Sultan II. Abdülhamid'in saltanatından çok önceleri başlayan bu eğilim, onun döneminde de devam etmiş ve çoğu kere Abdülhamid yönetimince politikaya dönüştürülmüştür.

İslam Birliği siyasetinin anlaşılması bakımından o dönem İslam dünyasının içinde bulunduğu durumunun genel çerçevesinin çizilmesi de yerinde olacaktır. Şöyle ki 19. yüzyıl, Müslüman toplumların sömürgecilik sonucu hem askeri hem de kültürel olarak kuşatma altına alındığı bir yüzyıl olmuştur.³¹ 1798'de Napolyon güçlerinin Mısır'ı işgalinden sonra Avrupalılar peş peşe değişik bölgeleri ele geçirdikçe, Müslümanlar giderek bağımsızlıklarını yitirmişlerdi. Avrupa devletleri, Batı Afrika'dan Güneydoğu Asya'nın doğu sınırlarına, Orta Asya bozkırlarından Hint yarımadasının ucuna kadar, Müslümanların egemenliğindeki toprakları işgal etmişti. I.Dünya Savaşı öncesinde artık İslam dünyasının büyük bölümü, farklı biçim ve derecelerde, Avrupa sömürgeciliğinin boyunduruğu altına girmişti.³²

Örneğin, İngiltere 1798 yılından itibaren bir bölümüne hükmederek başladığı Hindistan'ın kontrolünü 1850 yılında ülkenin tamamını ele geçirerek tamamlamıştı. 1830'da Fransa, Cezayir'i işgal etmiş, 1839'da ise Aden İngiltere'nin kontrolü altına girmişti. Fransa 1881'de Tunus'da hakimiyetini sağlamış, 1882'de ise İngiltere Mısır'ı almıştı.³³ Afrika'nın diğer bölgeleri de benzer durumda olup; Moritanya, Fransız; Somali, İngiliz, Fransız ve İtalyan; Komor Adaları ve Senegal, Fransız; Gambiya, Fransız ve İngiliz sömürgeleri olmuşlardı.³⁴ Rusya bu dönemde doğuya doğru kendi emperyal genişlemesini sürdürüyordu. 18. yüzyılda Kırım'daki Giray Hanlığı'nı, Kazakistan'ı ve Dağıstan'ı fethetmiş, ardından Müslüman egemenliğindeki Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine doğru ilerlemeye başlamıştı. 19. yüzyılda Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiş, 1864 yılı itibariyle ise Kafkasya'yı ele geçirmişti. 1868'de Buhara, 1873'de ise Hive Emirliği artık Rusya'nın mandası haline gelmişti. Böylelikle on iki yüzyıl boyunca Orta Asya'da İslam uygarlığının ana merkezleri olan bu bölgeler Rusya'nın sömürgesi haline gelmiş oluyordu. 17. yüzyılın başından

³⁰ Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.48, İstanbul, 1987, s.13.

³¹ Paul Lunde, **İslam Tarihi: Dünden Bugüne İslam Dünyası**, Çev. İmge Tan, İstanbul, Alfa Yayınları, 2011, s. 178.

³² Sarah Ansari, **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**, Ed.Frances Robinson, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005, s. 138.

³³ Lunde, **a.g.e.**, s.178-179.

³⁴ Ahmet Ağırakça, **Peygamber Efendimizin (S.A.V) Doğumundan-Günümüze: İslam Tarihi**, C. 2, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2010, s. 363.

itibaren Cava'da etkin olan Hollanda, 19. yüzyılla birlikte bu bölgedeki kontrolü ele geçirmiş ve egemenliğini Endonezya takımadalarının tümüne yaymaya başlamıştı. Filipin'de ise Müslümanların yaşadığı İspanyol yönetimindeki Mindanao Adası 1898'de Amerika Birleşik Devletleri'nin kontrolü altına girmişti.³⁵

Uygurların yaşadığı Doğu Türkistan'a ise 1755 yılında Çin kuvvetleri girmiş ancak o dönem bölgeye tam olarak hakim olamamışlardı. 1863-1874 yıllarında, Kansu ve Shensi gibi Müslümanların ağırlıklı olarak yaşadığı eyaletlerde karışıklıklar çıkınca, Hokand Hanlığı'ndan gönderilen Yakup Bey, merkezi Aksu'da olan bir devlet kurmayı başarmıştı (1865). Hatta Osmanlı Sultanı Abdülaziz (1861-1876) Yakup Han'a yardım olarak silah ve mühimmat göndermişti. Ancak Yakup Han'ın ölümüyle bölge tekrar Çin'in kontrolüne geçmiş ve ilişkiler kesilmişti. 1878 sonrasında Doğu Türkistan tamamen Çin'in işgaline uğramıştı.³⁶

Tüm bu tablo çerçevesinde Sultan II. Abdülhamid İslam birliği siyasetini iki farklı amaç üzerine temellendirmiştir. Bunlardan ilki dışarıya yönelik bir siyaset olarak, uluslararası politikada Osmanlı Devleti'ne varolma hakkı kazandırmak için ülkenin sınırları dışında kalan İslam dünyası üzerinde yürütülmüştür. Hilafet hukuku çerçevesinde İslam dünyasındaki çeşitli ülkelerle bağlantıya geçilmiş, onlarla bir iletişim ağı kurulmuş ve bu durum söz konusu ülkelere hükmeden sömürgeci devletlere karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Yürütülen bu siyasetle, bir yandan Avrupa'ya karşı buralardaki Müslümanların halifeye olan bağlılıklarının bir sonucu olarak onları yönetenlere itaat edip etmemelerinin Osmanlıya bağlı olduğu vurgulanırken; Öte yandan hilafet merkeziyle bu ülkeler arasındaki ilişkiler her daim canlı tutulmaya çalışılarak, söz konusu ülkelerdeki Müslümanlar Osmanlı ve hilafet, İslam ülkelerinin durumu, cihat ve İslam Birliği hakkında bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.³⁷

İslam birliği siyaseti uygulanırken, Avrupalı devletlerin tepkisine neden olacak ve dolayısıyla dış politika için belirlenen denge anlayışını bozacak her hangi bir harekette bulunmaktan bilakis kaçınılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in sömürge altında yaşayan Müslümanlarla olan ilişkisine baktığımızda, Kur'an-ı Kerim ve dini yayınlar göndermek, küçük devletlerin anlaşmazlıklarına arabuluculuk yapmak, hakları gasp edilmiş Müslümanlara yardımda bulunmak ve onları himaye ettiğini gösterecek bir takım semboller kullanmak gibi uygulamalarla karşılaşılr. Bunlara ilaveten, özel

³⁵ Ansari, **a.g.e.**, s. 142-143.

³⁶ Arzu Kılınç, "II. Abdülhamid ve Çin Müslümanları", **Devr-i Hamid: Sultan II. Abdülhamid**, Ed. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C.1, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 269.

³⁷ Çetinsaya, **a.g.t.**, s. 5-6.

günlerde, bayramlarda halife adına gönderilen tebrik mesajlarına cevap vermek, İstanbul'a gelmiş Müslümanların yeme-içme gibi bir takım temel ihtiyaçlarını sağlamak, Müslümanların dini duygularını rencide eden hareketlere karşı tavır almak gibi örneklerle de rastlamak mümkündür. Tüm bu örnekler, II. Abdülhamid'in sömürgeci devletlerle karşı karşıya gelmemek konusunda oldukça dikkatli davrandığını göstermektedir.³⁸

İslam birliği siyasetinin ikinci amacı ise, içeriye yönelik bir siyaset olarak, Doksanüç Harbi sonrasında daha da yoğunlaşan Müslüman nüfus arasında, siyasal birliği sağlama ve ortak bir kimlik yaratmaya yönelik olmuştur. Hilafetin ve İslamiyetin ideolojik fonksiyonundan faydalanılarak devletin Müslüman tebasına siyasal, sosyal ve kültürel bir ortak bilinç kazandırma çabası güdülmüştür³⁹ Bunun için de, İslamın temel şartlarının yerine getirilmesinden kutsal gün ve gecelerin gösterişli bir şekilde kutlanmasına, giyim kuşamdan toplumun ahlakına ilişkin hususların devlet tarafından kontrolüne varıncaya kadar devlet eliyle İslam'ın revacına özen gösterilmiş aynı zamanda milletlerarası platformda İslam'ın kutsallarına yönelik alçaltıcı durumlara müdahalelerde bulunarak halka moral destek verilmeğe çalışılmıştır.⁴⁰

İslam Birliği siyasetini gerçekleştirmeye yönelik araç olarak kullanılan birçok kurum, mekan, gelenek, hatta ibadet yeri vardı.

"Tekkeler, hac ibadeti, matbuat, ulema, şeyhler, dervişler, talebeler vs. Mekke, Medine, Kudüs başta olmak üzere mukaddes beldelere götürülen hizmetler, hayır kurumlarının hem adet hem de fonksiyon olarak tahkimi, türbe ve ziyaretgâhların tamir ve tecdidi; demiryolu, hastahane, karakol, karantina; nişanlar, hediyeler, payeler vs."⁴¹

İslam birliği siyasetinin merkezinde ise hilafet kurumu yer almaktaydı. Başlangıçta Osmanlı padişahları tarafından siyasi mahiyeti üzerinde fazla durulmayan hilafet, siyasi bir makam olmaktan ziyade, Müslümanlara hizmet etme fırsatı veren manevi bir makam olarak yorumlanmıştı. Hatta bir kısım tarihçiler, Sultan I. Selim'in 1517'de "halifelik ve saltanatı" birleştirerek aldığını, bütün Müslümanları

³⁸ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2000, s.131-132.

³⁹ Çetinsaya, **a.g.t.**, s.6.

⁴⁰ Recep Vardi, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyasetinin Sosyolojik Sonuçları", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C. 8, S.16, 2014, s.141.

⁴¹ İsmail Kara, "Hilafet Merkezi Olarak İstanbul", **Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu 14-17 Aralık Bildiriler**, İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011, s. 195.

Osmanlı Devleti'ne bağlamak gerektiğine inandığını, ancak Safevilerin İslam milletini böldüğünü, Orta Asya'dakilerle birleşmeyi engellediğini ifade etmektedirler.⁴²

Osmanlı Devleti'nin İslam birliğini temin maksadıyla aldığı hilafet ve halifelik ünvanı, üç asra yakın bir süre bazen önemsenmiş bazen de öne çıkarılmamıştır. Devletin İslam dünyası ile olan ilişkilerinde güttüğü politika; kutsal beldeleri korumak, hac ibadetinin güvenliğini sağlamak ve tehlikede olan İslam ülkelerine yardım etmek şeklinde olmuştur.⁴³ 1870 yılından sonra ise halifelik, bütün İslam alemine uzanan, özel vurgulara sahip siyasi bir kurum hüviyetini kazanmaya başlamıştır. Bu yeni oluşumda Osmanlı Devleti'nin siyasi merkezinden çok, dış olaylar ve İslam dünyasındaki gelişmeler etkin rol oynamıştır. Bir taraftan devletin savaşlar ve antlaşmalar yüzünden terk etmek zorunda kaldığı memleketlerdeki Müslüman nüfus, diğer taraftan sömürgeleşme oranı gittikçe artan Uzakdoğu ve Afrika'daki çaresiz kalan Müslümanların yardım için başvurabilecekleri yer olarak İstanbul'u görmeleri, misyonerlik faaliyetlerinin Müslümanları tehdit eder bir boyuta ulaşması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa dengeleri içinde kendine yer arayışı ve İngiltere, Fransa başta olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin Müslümanların meskun olduğu sömürgelere sahip olmaları gibi sebepler hilafeti ve halifeyi öne çıkarmıştır.⁴⁴

Hilafet makamı, birliğin merkezi ve sembolü olarak, Müslüman kişiler veya devletler düzeyinde ortaya çıkacak talepleri karşılamalı, mezhep ayrılıkları ve siyasi çekişmeler başta olmak üzere birliği bozucu unsurları ortadan kaldırmalı ya da zararsız hale getirmeliydi. Hilafetin sağlanacağı nüfuza karşılık olarak beklenen şey ise kendisine itaatti. Bu yönde araç olarak ilmiye sınıfı, ticaret erbabı ve matbuattan faydalanmak gerekecekti.⁴⁵

İslam birliği siyasetinin uygulanmasında başvuru alan araçların öne çıkanlarından biri olan tarikatlardan ise dışarıda İslam dünyasıyla irtibatın kurulup sürdürülmesi, içeride ise halk ile devlet arasında bir köprü vazifesi görmesi amaçlı olarak faydalanılıyordu.⁴⁶ O dönem İslam dünyasında yaygın ve etkin olan tarikatlarla ilişkiye geçilmiş, Şazeli tarikatından Şeyh Muhammed Zafir, Rıfai tarikatından Şeyh Ebulhuda gibi önemli tarikat temsilcileri İstanbul'da tutulmuş, tarikatlara mensup dervişlerin İstanbul ile kendi bölgeleri arasındaki yolculuklarıyla o bölgelerin

⁴² Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1992, s. 194.

⁴³ Turgut, **a.g.t.**, s.145-147.

⁴⁴ İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001, s.157.

⁴⁵ **A.e.**, s.163.

⁴⁶ Eraslan, **a.g.e.**, s. 426.

haberleri İstanbul'a, İstanbul'dakiler de o bölgelere ulaştırılmıştır.⁴⁷ Bununla birlikte tarikat şeyhlerinin İslam aleminin dört bir yanına dağılmış müritleri, İslam birliği siyasetini oralardaki halka ulaştırmaya çalışmışlar, halifeye bağlılığı sağlama konusunda mücadele etmişlerdir. ⁴⁸ Ayrıca, sömürgeci güçlere karşı mücadele eden Müslümanlara el altından silah ve para yardımları da ulaştırılmaya çalışılmıştır.⁴⁹

Hac, İslam Birliği siyasetinin gerçekleştirilmesinde başvurulmuş bir diğer önemli araçtır. İslam dünyasının dört bir yanından gelen Müslümanların hac nedeniyle Mekke'de toplanmaları, propaganda faaliyetleri açısından hacca büyük önem kazandırmıştır. Burada sömürgeci devletlerin olumsuz propagandalarının tesiri iza-leye çalışılmıştır. II. Abdülhamid, Hicaz ve umum Arabistan'daki urban şeyhlerine, İslam aleminin dört bir yanından gelen hacıların kalplerini halifeye celbetmek için her türlü yardımın yapılmasını, adaletli davranılmasını emretmiştir. Hastaların halifenin yaptırdığı hastanelerde tedavi edilmeleri sağlanmış, parasız durumdaki hacıların eve dönüş masrafları karşılanmıştır. Bu gibi yaklaşımlarla dünya Müslümanlarının halifeye ve Osmanlı Devleti'ne ısındırılması yoluna gidilerek, sömürge devletlere propaganda imkanı bırakılmamaya gayret edilmiştir.⁵⁰ İstanbul, çeşitli coğrafyalardan gelenler için o dönem bir merkez haline getirilmiş, hac yolcularının İstanbul'a uğramaları sağlanarak iâşe ve ibateleri temin edilmiştir.⁵¹ Böylelikle, Osmanlı hilafetinin tahkim edilmesi, nüfuzunun artırılması, buna bağlı olarak da devletin siyasi manevra kabiliyetinin güçlendirilmesi ve Müslümanlar arasında bir "efkar-ı umumiye"nin oluşturulması amaçlanmıştır.⁵²

Sultan II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasetinin açıklanmasında bu siyasetin sembollerinden biri olan Hicaz Demiryolu'ndan da bahsetmek gerekir. Sultanın 2 Mayıs 1900 tarihinde yayımladığı bir irade ile inşasına başlanmasını emrettiği demiryolunun yapımına 1 Eylül 1900 tarihinde yapılan resmi bir törenden sonra başlanmıştır. İlk aşamada Şam'dan Mekke'ye kadar ulaşması planlanan hattın ileride Akabe ve Cidde'ye hatta Yemen'e kadar uzatılması düşünülmüştür.⁵³ Hicaz Demiryolu'nun inşa edilme sebeplerinin başında askeri, siyasi ve dini amaçlar gelmekteydi. Hattın inşası, askeri operasyonları kolaylaştıracak; bu sayede dışarı-

⁴⁷ Çetinsaya, a.g.t., s. 7-9.

⁴⁸ Eraslan, a.g.e., s. 426.

⁴⁹ Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Eren Yayıncılık. 1994, s. 46-47.

⁵⁰ Ergül, a.g.e., s. 33.

⁵¹ Çetinsaya, a.g.t., s. 9.

⁵² Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 163.

⁵³ Ufuk Gülsoy, William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 17, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 441.

dan gelebilecek tehditler ve içeride ortaya çıkabilecek isyanlar kısa sürede önlenerek Hicaz'ın güvenliği sağlanacaktı.⁵⁴

Resim 1: Hicaz Şimendiferi'nin İstanbul'da İmal Edilen Mescit Vagonları

Kaynak : Murat Kargılı Koleksiyonu

Ancak halka yapılan açıklamalarda daha çok hattın dini yönünden bahsediliyordu.⁵⁵ İstanbul ile Mekke arasında kurulacak Hicaz hattı ile kutsal beldelere, gerek hac mevsiminde gerekse sair zamanlarda gidip gelmek hayli kolaylaşmış olacaktı. Demiryolu sayesinde binlerce müslüman hac görevini rahat ve güven içerisinde yerine getirebilecekti.⁵⁶ Zira o günkü şartlarda deve ile 35 gün süren Şam-Mekke yolu demiryolu sayesinde 3-4 güne, 13 gün süren Cidde-Mekke yolu ise 1 güne inecek, böylece nakden ve vakten yüzde 80 tasarruf edilmiş olacaktı.⁵⁷ Bununla birlikte, Bağdat Demiryolu hattının devamı niteliğindeki bu projeye İmparatorluğun başkenti olan İstanbul, Şam üzerinden Mekke ve Medine'ye bağlanacak, böylelikle İstanbul'dan Mekke'ye demiryolu ile 120 saatte ulaşılabilirdi.⁵⁸ Ayrıca, hattın faaliyete geçmesiyle birlikte, hac yolcularının salgın hastalık-

⁵⁴ Said Öztürk, "Hicaz Demiryolu", **Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıl Dönümünde II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2000, s. 146.

⁵⁵ Gülsoy, Ochsenwald, **a.g.m.**, s. 441.

⁵⁶ Metin Hülal, **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s. 26.

⁵⁷ Orhan Koloğlu, "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu", **Çağını Yakalayan Osmanlı – Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul, IRCICA, 1995, s. 295.

⁵⁸ Mustafa Aksay, **İstanbul'dan Medine'ye Bir Tarih Belgeseli: Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü**, İstanbul, Albaraka Türk Yayınları, 1999, s. 7-11.

lara yakalanma riski azaltılacak, Bedevi saldırıları ve su problemi gibi zorluklar da büyük oranda giderilerek hac vazifesini yerine getirilmesi oldukça kolaylaşacaktı.⁵⁹

Demiryolu sayesinde Hicaz'a gidecek ziyaretçilerin sayısı da artacak, bu da Sultan Abdülhamid'e daha fazla sayıda Müslüman'a birlik ve beraberlik mesajı verme imkanı tanıyacaktı. Bu nitelikleriyle Hicaz Demiryolu Projesi tam da Abdülhamid'in amaçları doğrultusunda halife olarak onun saygınlığını ve nüfuzunu artırma fırsatı veren, tüm Müslümanların halifeye bağlılığını arttıracak, Hilafet merkezi ile Hicaz'ı birbirine yakınlaştıracak oldukça önemli bir proje özelliği taşımaktaydı.⁶⁰ Sultan Abdülhamid'le özdeşleştirilen Hicaz Hattı, gerek Osmanlı gerekse İslam aleminde geniş yankı bulmuş, Müslümanlar nazarında kabul görmüş ve ortak bir dayanışmayı başlatmıştı.⁶¹ 17 Haziran 1900 tarihli "İkdam" gazetesi, Hicaz demiryolu projesine olan ilgiyi "Hicaz Şimendiferi ve Matbûât-ı İslamiyye" başlıklı haberinde neşriyatlardan örnekler sunarak şöyle açıklamıştı:

"... Hicaz şimendiferinin matbûât-ı İslamiyyece keyfiyet telakkisini anlamak için el-Müeyyid [?] gazetesinin neşriyatını muhtasaran nakl etmek kifâyet eder. Çünkü samîmî ve ciddî ve hakîkî ubudiyete misâl aranırsa mezkûr gazetenin bu yolda vukû' bulan neşriyatından daha büyük bir delîl-i irâesi mümkün değildir. Mezkûr şimendifer hakkında irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenâhînin şeref-sudûrî üzerine mezkûr gazete işbu müjdeyi cihân-ı İslâmiyye tebliğe şitâbân olduğu sırada şu yolda tasvîr-i efkâr eylemiştir: "Hilâfet-i seniyye bütün cihân-ı İslamiyyenin muntahâ-yı âmâl-i sa'âdeti, merdumun çeşm-i iftihâridir... "Zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenâhî isl'ü'n-necâh ümmeti ferâiz-i diniyyeye tevessülde bulunduklarından ilk yevm-i cülûslarından biri muessir-ı diyânetkârâneye dahî son derecede itinâ buyurmuşlardır. Bugün ise öyle bir eser-i diyânetkârâne ve ümrânperveraneyi bî-derîğ buyuruyorlar ki buna karşı hiss-i şükrân-ı İslâmı ne derece müzdâd ve mütezâ'if olursa yine azdır. O da Şâm-i şerîften Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'ye bir şimendifer hattının te'sisidir..."Mezkûr gazete-i âmâl-i seniyye-i cenâb-ı mülûkâneyi arz olunan yolda neşrden sonra diğer bir nüshasında "Şâm ile Hicâz arasında şimendifer hattı" serlevhası altında âlem-i İslâmîyi i'tâyı îâne'ye teşvîk zımnında şu yolda mutâla'âtta bulunmuştur. "Haremeyn-i şerîfeyne kadar bir şimendifer hattının ser'ân temdidini halîfe-i a'zâm-ı İslâmiyân velîni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretleri emr ü fermân buyurdular. Fi'l-hakîka dârü'l-islâm olan Haremeyn-i şerîfe'nin dârü'l-hilâfetinden ba'îd bulunması asla câiz değildi. Bu müellim ba'd ve mu-farakat her müslüm-i gayretkârî delhûn ediyor idi. Şimdi her şey sâye-i muvaffâkiyet vâye-i cenâb-ı zillullahî'de vâsıl-ı muvaffâkiyet oldu. Bir şey kaldı ise o da cihânın neresinde bulunursa bütün ehl-i İslâmın mu'âvenetidir. Mezkûr şimendifer huccâc-ı Beytullah'ın rahatı için inşâ edilmekte olmasına nazaran bu mu'âvenet her Müslüm-i muktedir için farzdır. Biz

⁵⁹ Öztürk, **a.g.m.**, s. 144.

⁶⁰ Ufuk Gülsoy, **Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.67.

⁶¹ Öztürk, **a.g.m.**, s. 147-148.

eminiz ki âlem-i İslâmı bu yolda en âlî ve külliyyetli mu'âvenetten geri durmaz."⁶²

Hicaz Demiryolu'nun finansmanının üçte biri bağışlarla, üçte ikisi ise diğer gelirlerle karşılanmıştır.⁶³ Hattın yapımına Osmanlı ülkesi dışından 1000 Lira-i Osmani üzerinde bağış yaparak yardımda bulunan ülkeler sırasıyla; Mısır, Buhara, Hindistan, Rusya ve Orta Asya, Saraybosna, Fas, Rangoon, Güney Afrika, Güneydoğu Asya olurken; Cezayir, Tunus, Afrika'nın çeşitli yerleri, Romanya, Bulgaristan, Kıbrıs, İran ve Çin'den toplanan bağışlar 1000 liranın altında kalmıştır.⁶⁴ Hicaz Hattı'nın 1 Eylül 1908'de işletmeye açılışından 1912 yılına kadar Osmanlı coğrafyasının muhtelif noktalarından hacca giden 30.000 kişi bu demiryolu vasıtasıyla taşınmıştır.

⁶⁵

2.2. Şehrin Kutsallığı

Şehirdeki sahabe kabirleri ve şehri kutsadığına inanılan velilerin İstanbul'u mukaddes kılan özellikler olduğu kabul edilmektedir. Öyle ki kutsallığına inanılan bu şehrin fethedilmesinde Hızır peygamberin önderliğindeki velilerin, Fatih Sultan Mehmed'in ordusuna galibiyet için yardım ettiğine inanılmaktadır. Bu detayları Saray arşivinde saklanan Şeyh Akşemseddin'in Sultan'a yazdığı mektuptan öğreniyoruz. Şeyh, mektubunun sonunda fethin Hızır ve Kutb-ı Âlem dediği Fakih Ahmed sayesinde gerçekleştiğinden bahsetmektedir.⁶⁶

Evlîya Çelebi ise seyahatnamesinde Hz Süleyman'dan İstanbul'un ilk kurucusu olarak bahsederek, şehrin kutsiyetini bu peygambere dayandırmaktadır. Ona göre Hz. Süleyman'ın sarayı, bugün yerinde Topkapı Sarayı'nın olduğu alanda inşa edilmiştir.⁶⁷

"Yeryüzü iktidarının ve hakimiyetinin ilk timsâli, mimarlık ve umranın ilk mübeşşiri olarak Hz. Süleyman'ın böyle bir çerçeve içerisine ve böyle bir mekâna oturtulması başlıbaşına bir dünya tasavvuru ve bir tarih görüşü olarak anlaşılabilir. Bu tevcihte Osmanlı Devleti'nin iktidarının menşei ve siyasî merkez olarak Sarayburnu'nu seçişleri, maddî ve coğrafî sebeplerden ötede peygamberâne bir tercihin, bir silsilenin zaruri devamı olarak tezahür etmektedir; bütün meslek ve meşreplerin bir peygambere ulaşan silsilelere sahip olması gibi."⁶⁸

⁶² İkdâm, 17 Haziran 1900, s. 2.

⁶³ Gülsoy, Ochsenwald, a.g.m., s. 443.

⁶⁴ Koloğlu, a.g.m.,(1995), s. 139.

⁶⁵ Hûlagû, a.g.e., s. 236.

⁶⁶ Halil İnalçık, "İstanbul: Bir İslam Şehri", Çev. İbrahim Kalın, **İslam Tetkikleri Dergisi**, -Prof. Dr. Nihad M. Çetin Hatıra Sayısı, C. 9, 1995, s. 245-246.

⁶⁷ Kara, a.g.t., (2011) , s.189.

⁶⁸ A.y.

Sultan II. Mehmed tarafından fethinden evvel İstanbul'u Osmanlı Türkleri yedi kez kuşatmıştır. Daha önce ise Emevi ve Abbasi orduları İstanbul'a beş kez sefer düzenlemişler ve bunlardan ikisinde şehri kuşatmışlardır.⁶⁹ Bu ordularla İstanbul'a gelen sahabeden bir kısmı kuşatmalar sırasında burada şehit düşmüştür.⁷⁰ Bu sahabiler arasında en fazla hürmet edilen Ebu Eyyub el Ensari'dir. Onun öne çıkarılmasının başlıca sebepleri; ilk sahabilerden olması, Hz. Peygamberin mihmandarı ve bayraktarı ünvanlarını taşıması, Hz. Peygamberin akrabası olması, 210 kadar hadis rivayet etmiş bulunması, ileri yaşına rağmen Medine-i Münevvere'den cihad için kalkıp gelerek İslam ordusunun İstanbul'un fethi teşebbüsüne iştirak etmesi ve burada şehitlerin reisi "re'îsü's-şühedâ" olarak vefat etmesidir.⁷¹

Osmanlı geleneğinde, İstanbul'da fiilen şehit düşen sahabilerin sayısı kutsal bir sayı olarak kabul edilen yetmiş kadar yükseltilmiştir.⁷² Bunlar arasından kabirleri tespit edilebilmiş olanlar: Abdullah İl-Ensari, Abdullah İl-Hudri, Abdurrahman-ı Şami, Ahmed-Ül-Ensari, Amir, Amr İbn-Ül-As, Baba Cafer, Cabir, Cafer-i Ensari, Cafer-Ül Ensari, Daye Hatun, Ebu Eyyub el-Ensari, Ebu Said-İl Hudri, Ebu-D-Derda, Ebu Şeybet-İl- Hudri, Ebu Zerr-İl-Gifari, Edhem, Ashab-ı Kiram, Ashab ve Tabiin, Hafir, Hamdullah İl-Ensari, Hasan ve Hüseyin, Hüsam İbn-i Abdullah, İmam Hüseyin Kızları, Ka'b, Muhammed-Ül-Ensari, Süfyan İbn-i Ubeyne, Şa'be, Tabiin ve Vehb İbn-i Hüseyre'dir.⁷³

Şehrin fethini müteakip Osmanlılar, sahabiler için şehrin en mübarek yeri haline gelen bir mezar yaptırmışlardır.⁷⁴ Bu sahabiler arasında en fazla tazim gören Hz Peygamberin sancaktarı olan Ebu Eyyub el-Ensari'nin türbesinin yanına ise şehrin ilk selatin camiini inşa ettirmişlerdir. Bu adım, Ortaçağ ve Yeniçağ arasında bir geçiş olarak kabul edilen "eski dünyanın bu en gözde ve en büyük kentinin, Türk öncesi İslam dünyasının gücüne kafa tutmuş bu güç ve kültür odağının el değiştirmesi" şeklinde siyasi bir anlam taşıdığı gibi, Hz. Peygamberin kutsal sözünün ("İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne iyi bir

⁶⁹ A. Süheyl Ünver, **İstanbul'da Sahabe Kabirleri**, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Yayınları, 1953, s. V.

⁷⁰ Mehmet Efendioğlu, "Eyüp'te Bulunan Sahabe Kabirleri Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2005, s. 23.

⁷¹ Hulusi Yavuz "İslami Ziyaret Merkezi Olarak Eyüp", **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, 1999, s. 286.

⁷² İnalçık, **a.g.m.**, (1999), s. 244.

⁷³ Ünver, **a.g.e.**, s.11-48.

⁷⁴ İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s. 244.

kumandan ve o ordu ne iyi bir ordudur”) yerine geldiğinin simgesel biçimi olarak bu yapıtlarda şekil bulan dini bir anlam da taşımıştır.⁷⁵

Fatih Sultan Mehmed, türbenin bulunduğu mahale bina ettirdiği külliye ile burayı mamur etmiştir.⁷⁶ Böylelikle sur dışındaki bu ilk Türk yerleşmesi, Eyüp’ün nüvesi Fatih tarafından atılmıştır.⁷⁷ Haliç civarındaki şehir surlarının ötesinde kısa zamanda küçük bir kasaba halini alan Eyyüb’ün kabri İstanbul’un en kutsal yeri haline gelmiş, İslam aleminin en büyük ziyaret makamlarından biri olmuştur.⁷⁸ Bazıları Eyüp’ün Mekke-Medine ve Kudüs’ün ardından üçüncü en kutsi ziyaretgah olduğu düşüncesindedir.⁷⁹ Fatih Sultan Mehmed’den sonra gelen Osmanlı sultanları da Eyüp Sultan’a muhabbet göstermişler, Reşat Ekrem Koçu’nun ifadesiyle, “Her birisi teberrüken Eyüp civarına bir güzel eser bina ederek oraları cennet gibi bir makam yapmışlardır”.⁸⁰ Onları takip eden en yüksek dereceli devlet memurları ve diğer saray mensupları Eyüp’e verdikleri önemi, burada kurdukları vakıflar, mimarlık ve kültür tarihinde önemli bir yer tutan hayratlar ile ortaya koymuşlardır. Eyüp Sultan taşıdığı kutsiyetle İstanbul’un her bakımdan bir merkez olarak görülerek kabul edilmesinde önemli bir pay sahibi olmuştur.⁸¹

Şehrin fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed’in yaptığı ilk iş İstanbul’u bir İslam şehri haline getirmek olmuştur. Fatih Camii’ne ait vakfiyenin mukaddimesinde şöyle denir: “Sultan Mehmed, Konstantiniyye’yi Allah’ın yardımıyla fethetti. Orası bir putlar şehriydi... Sultan şehrin güzel süslemeli kiliselerini medrese ve cami haline getirdi”. Sultan, fethin ikinci günü Ayasofya kilisesine gitmiş, kiliseyi camiye çevirmiş ve orada şehrin bir İslam şehri oluşunu temsilen ilk duasını yapmıştır. Fethi müteakip camiye çevrilmiş olan altı, medreseye çevrilmiş olan ise bir kilise vardı.⁸²

İmparatorluğun merkezi olarak hazırlanmakta olan İstanbul’un yeni strük-türünün temelleri Fatih Sultan Mehmed döneminde atılmış ve gelişmenin önemli bir kısmı kendisinin ve Sultan II. Bayezid döneminde gerçekleştirilmiştir. Fatih döne-

⁷⁵ Hatice Fahrünnisa Kara, “Şehir ve Kutsallık ve Kutsal Belde Eyüp”, **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu, IX: Tebliğler**, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2005, s. 490.

⁷⁶ Reşat Ekrem Koçu, “Eyyub Sultan Türbesi”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, Koçu Yayınları, 1971, s. 5465.

⁷⁷ Recep Akakuş, **Eyyüb Sultan ve Mukaddes Emanetler**, 3. bs., İstanbul, Sahaflar Kitap Sarayı Yayınları, 1991, s. 82.

⁷⁸ İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s. 246.

⁷⁹ Halil İnalçık, “Proje / Eyüp Sultan’da Yapılması Gerekenler”, **İstanbul**, S. 3, 1992, s. 148.

⁸⁰ Koçu, **a.g.m.**, s. 5465.

⁸¹ Kara, **a.g.m.**, (2005), s. 491.

⁸² İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s. 247.

minde başlayan bu imar hamleleri, halefleri döneminde de hız kesmeden devam etmiş; fethi takip eden en az bir yüzyıl boyunca İstanbul büyük bir şantiye halinde imar ve inşa edilmiştir. Sultan II. Beyazıd ve özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde inşa ettirilen külliyelerin yanısıra şehre Kırkçeşme suları getirilmiştir. Başlangıçta liman ticareti nedeni ile Haliç kıyılarından başlayan ilk üç tepe ve nihayet Marmara sahiline doğru giderek yayılan kubbe ve minareleri ile İstanbul'a, bir Osmanlı-Türk-İslam kimliği giydirilmiştir.⁸³

Burada küçük bir parantez açıp din olgusunun şehirlerin meydana getirilmesindeki etkisine de kısaca değinmek gerekecektir. Din, şehri meydana getiren temel bir etkidir. Dinin temel etken oluşu, şehirle ilgili meselelere aranan çözümlerde değerlerin gözetilmesi ve bunun somut unsurlara giydirilmesi şeklinde yerini alır.⁸⁴ Şehirlerin imarında temel etken olan din etrafında şekillenen medeniyet tasavvuru ise arka planda daima görünür. Bu sayede geçmişten günümüze aktarılan duygular, toplumsal tutum ve anlayışlar şehirde yaşatılır.⁸⁵

Osmanlı toplumu bir İslam toplumuydu. İslam dininin dünyayı güzelleştirme vazifesiyle ilgili vurgusu, şehri meydana getirenleri, kutsal ve ideal mekan olarak inandıkları cennetin parçalarını yeryüzünde oluşturmaya yöneltmiştir.⁸⁶ İstanbul, cennetin izdüşümü ve de ilahi emrin gereği olarak dünyanın güzelleştirilmesi için ortaya çıkan bir İslam şehri olarak ortaya çıkmıştır. Hz. Ebu Eyyub el-Ensari, bir şehrin en temel unsuru olan “din”in bir temsilcisi, dolayısıyla da bir medeniyetin sürekliliğini sağlayan ve onu yeniden inşa eden manevi kurucusu olarak kabul edilir.⁸⁷

Türk İslam kimliği ile İstanbul, Osmanlı devrinde kendisine bağlı bütün merkezlerin daima ilgisini çekmiştir. Örneğin, bu merkezlerden biri olan Rumeli vilayetinde yaşayan Makedonya Türkleri gönüllerinde, hafızalarında, hayallerinde ve yaşamlarının bütün öğelerinde İstanbul'a özel bir yer ayırmışlardır. Payitahta sadece bürokratik, ekonomik ve siyasi olarak değil, milli ve manevi olarak da bağlanmışlar; Dinleri olan İslam'ı öğrenmek ve öğretmek için İstanbul'a yönelmişlerdir. Makedonya Türkleri, maneviyatın, dinin ve ibadetin başkenti olarak gördükleri İstanbul'da gerçek dinlerini aramışlar, İstanbul İslamının peşinde olmuşlardır. Mekke'nin ardından İs-

⁸³ Kara, **a.g.t.**,(2005), s.487-488.

⁸⁴ Turgut Cansever, **Osmanlı Şehri**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 33.

⁸⁵ Ali Cançelik, “İstanbul Şehrengizlerinde Şehrin Kurucu Unsuru Olarak Aşkınlık”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 19, S.61, Kış 2015, s. 84.

⁸⁶ Turgut Cansever, **Kubbeyi Yere Koymamak**. İstanbul, İz Yayınları, 2002, s. 135.

⁸⁷ Cançelik, **a.g.m.**, s.90-91.

İstanbul adeta ikinci bir kible olarak görülmüş, onun kadar değer verilmiş, böylelikle Makedonyalının tasavvurunda İstanbul Mekke gibi kutsiyet kazanmış, kutsal bir şehir olmuştur. Onlara göre Mekke'ye giden yol İstanbul'dan geçmekteydi. Evvela İstanbul ziyaret edimeli yarı hacı olunmalı sonra Kabe-i Şerif ziyareti ile hac kemale erdirilip tamamlanmalıydı. Asırlar boyu devam edegeldiği şekilde hala İstanbul ziyareti yarı hacılık olarak kabul edilmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de her Rumeli-Makedonya Türkünün evinin duvarında, seccadesinde, Kabe-i Şerif resmi yanında İstanbul resmi vardır. Her camide sağ tarafta Kabe sol tarafta ise İstanbul resmi bulunmaktadır. Müslümanların namazda Kabe'ye yönelerek rabbine yakın olması gibi, bu şekilde İstanbul'u rabbi ve Mekke'si kadar yakın kabul etmektedir.⁸⁸

Resim 2: Eminönü Çarşılarında Dolaşan Orta Asyalı Hacılar

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

İstanbul'un Türk İslam kimliğinin çekim alanında olan merkezlerden bir diğer öne çıkanı ise ırk, kültür ve din birliği bağının olduğu Türkistan'dır. Türkistanlılar, İslam dünyasının siyasi ve manevi merkezi olarak İstanbul ile yakından ilgilenmişlerdir. İstanbul, 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren Türkistan'daki Buhara, Hive ve Hokand gibi hanlıklardan gelen Türkistanlı tüccarların, hac yolcularının ve elçilik heyetlerinin buluşma noktası olmuştur. Bu gruplar arasında özellikle hac yolcuları

⁸⁸ Numan Aruç, "Makedonya Türklerinde İstanbul Tasavvuru ve İstanbul'un Önemi", **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul: Bildiriler I**, Konya, Atatürk Kültür Merkezi, 2012, s.168-172.

İstanbul'da belli bir süre konaklamışlar, onlardan bazıları burada yaşadıkları günleri anlatan hatıralarını kaleme almışlardır.

İstanbul'un İslami kimliği Hindistan-Pakistan Alt Kıtası Müslümanlarını da etkilemiştir. O coğrafyanın Müslümanları, İslam'ın onlara Türkler tarafından ulaştırılması nedeniyle Osmanlılara karşı her zaman büyük ilgi ve sevgi beslemişlerdir. Osmanlıların Müslüman dünyanın güç merkezi konumunda olup, mukaddes beldeler ve tüm Müslümanların hamisi olması, söz konusu ilgi ve sevgiyi pekiştiren diğer nedenler arasında yer almaktadır. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Hindistan'da ortaya çıkan Pan-İslamcı faaliyetler Osmanlıların oralardaki bilinirliğini arttırmış, hilafet merkezine ve Türklere olan ilgileri onları bu toprakları yakından görmeye sevketmiştir. Türkiye'ye çeşitli nedenlerle gelip gören alt kıta Müslümanları özellikle İstanbul'a büyük ilgi göstermişlerdir. İstanbul'un güzelliği, tarihi yapısı ve camileri, dergahları, kütüphaneleri ve selamlık alayları vs. onları etkileyen başlıca unsurlar olmuştur.⁸⁹

Rusya Müslümanları da İstanbul'u kutsal bir şehir olarak görmüşlerdir. İstanbul, Rusya Müslümanları için, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Hicaz'a yapılan ziyaretlerde önemli bir menzil ve geçiş noktası olmuştur. Diğer Müslüman ziyaretçiler gibi onlar için İstanbul'un ilgi çekici olan unsurları; camiler, sahabe-i kiram kabirleri, mübarek şahsiyetlerin türbeleri, sultanın geçiş törenleri, selamlıklar, eğitim kurumları ve kütüphaneler olmuştur.⁹⁰ Tezin ilerleyen bölümlerinde söz konusu çekim unsurları ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.3.Hac Hizmetiyle İlgili Bazı Uygulamalar

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında hac farızasının tamamlayıcı bir unsuru olarak çeşitli bölgelerden çok sayıda Müslüman İstanbul'a gelmiştir. Bu dönem İstanbul bir merkez haline getirilerek, hac yolcularının İstanbul'a uğramaları temin edilmiş, iase ve ibateleri sağlanmıştır.⁹¹ Hac yolculuğunun kefilisi olarak Osmanlı Devleti'ne ziyaretçilerin ülke topraklarına giriş çıkış belgelerini ayarlama, onların Mekke ve Medine'ye gidiş dönüşünü tertip etme, bulaşıcı hastalığa yakalanmamaları için tedbirler alma ve can güvenliklerini sağlama görevleri düşüyordu.⁹² Bu

⁸⁹ Pamuk Yıldız İshaq, "Urduca Sefernamelerde İstanbul", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2013, s. 1-8.

⁹⁰ Alfina Sibgatullina, **İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2014, s. 86-87.

⁹¹ Çetinsaya, **a.g.t.**, s. 9.

⁹² Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 19.

çerçeve de Devlet, hilafet merkezi olan İstanbul'a gelen hacılarla halifelik misyonunun yüklediği sorumlulukla mümkün olduğunca yakından ilgilenmiş, her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.⁹³

2.3.1. Ulaşım ve Konaklama

İstanbul'a o dönem hac vesilesiyle gelenlerin sayısı, Osmanlı ülke sınırları içinden ve Rusya'dan olmak üzere her sene birkaç bin kişiye ulaşmaktaydı.⁹⁴ Buna ilave olarak o dönem diğer ülkelerden İstanbul'a gelen kişi sayısı ile ilgili bu çalışma boyunca daha fazla bir bilgiye ulaşılamamıştır. O dönem Hicaz'a ulaşan hacı sayılarına gelince, Süleyman Şefik Söylemezoğlu, "Hicaz Seyahatnamesi" adlı eserinde hacca gittiği 1890 senesine dair şu sayıları verir:

"Hac için Hicaz kıtasına dışardan gelen Huccacın birbiri üzerine olarak miktarı ancak 60.000'e ulaşabilir. Bunlardan otuz beş binini Cava; beş bin kadarı Hind ve beş-altı bin kadar Türk, Mısır-Arnayud, Kürt; beş-altı bini Buhara, Tatar, iki bini Acem ile iki bin kadarı da Ma'ribi'den ibarettir. Şu hesaba nazaran züvvârdan tabiiyet-i Osmaniyye'de bunlar beş-altı bin raddelerinde bir cüz-i kâiliden ibaret kalıb, kısm-ı mütebaki-i küllisinin icabında mürekkebe olduğu anlaşılır."⁹⁵

1895'de ise 1890 senesine oranla hacıların sayısında büyük artış yaşandığı görülmektedir. O yıl deniz yolu ile Cidde ve Yenbu üzerinden Hicaz'a ulaşan hacıların 14.775'si Hintli, 13.361'i Mısırlı, 14.441'i Faslı, Cezayirli ve diğerleri, 13.856'sı Cavallı, 8.427'si Türk ve Suriyeli 2.162'si Arap, 1.757'si İranlı, 6.410'u Yemenli, 277'si Sudanlı, 4.692'si Buharalı 2.452'si kosterlerle gelen ve milliyeti bilinmeyen, 10.081'si ise Yenbu'ya çıkanlar olmak üzere toplam 92.625 kişiye ulaşmıştı.⁹⁶

Bu çalışmaya konu olan dönemde, Rusya idaresindeki Müslümanların hac ziyaretlerinin oldukça yüksek sayılara ulaştığı anlaşılmaktadır. Kayıtlara göre, o dönem içinde Rusya'dan her sene sekiz ila oniki bin Müslüman hacca gitmiştir. Hacı sayısındaki bu artış, Rusya Müslümanlarının refah seviyelerinin hissedilir derecede iyileşmesi, ulaşım hizmetlerinin nispeten düzene girmesi ve Rus demiryollarının hayli ucuz olmasından kaynaklanmaktaydı.⁹⁷ Rusya, 1880'lerde demiryolu ağını

⁹³ Dilek Çoban, "II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 27.

⁹⁴ B.O.A., **BEO.**, 223/16653, 4 Z 1310, (19 Haziran 1893).

⁹⁵ Süleyman Şefik b. Ali Kemâl, **Hicaz Seyahatnâmesi**, Üniversite Kütüphanesi, T. Y. 4199, İstanbul 1308/1890, s. 125.

⁹⁶ Gülden Sarıyıldız, **Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 41.

⁹⁷ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 25.

Kafkaslar ve Orta Asya'ya kadar genişletmişti. Artık, Taşkent'ten Odessa'ye trenle 8,5 günde ulaşmak mümkündü. Modern ulaşım ağıyla tanışan başta Rusya olmak üzere, Afganistan, Çin, İran ve Buhara'da yaşayan Müslümanlar, bu durumun kendileri için daha hızlı ve ucuz bir şekilde hacca gidebilme fırsatı yarattığını kısa sürede farkettiler. 1900'lerin başından itibaren her yıl binlerce kişi Rusya trenleri ve sonrasında vapurlarla Mekke'ye ulaşmayı, İran, ve Hindistan üzerinden giden eski ker- van yoluna tercih etmeye başladılar. ⁹⁸

Asya Müslümanlarının 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında coğrafi şartlar çerçevesinde hac güzergahı olarak kullandıkları yolları üç başlık altında gruplayabiliriz, Bunlar;

a- Kafkasya ve İran Güzergahı: Kirmanşah, Hanekin, Bağdat'tan Kербela ve Necef'e, oradan da Mekke ve Medine'ye varış.

b- Semerkand ve Buhara'dan Yanbu Liman Güzergahı: Mezar-ı Şerif'den Bombay'a, oradan da Cidde ve Yanbu'ya ve sonrasında Mekke ve Medine'ye varış.

Yolculuğun Semerkant- Peşaver arasındaki 1500 km'lik bölümünün hayvan üstünde geçilme zorluğu olmasına rağmen, bu güzergah diğerlerine oranla mesafe olarak daha yakın ve ekonomik olması bakımından Türkistanlı hac yolcuları tarafından kullanılan bir yoldu. Rusya yönetiminden hac için pasaport alma imkanının olmadığı ya da zor olduğu durumlarda Afganistan sınırının pasaport sorunu yaşanmadan geçiliyor olması da bu güzergahın tercih edilmesinde bir diğer sebepti. ⁹⁹

c- Karadeniz Yolu: Karadeniz limalarından İstanbul'a, ardından Süveyş'ten Cidde veya Yanbu yoluyla Mekke ve Medine'ye varış. ¹⁰⁰

Karadeniz yolu, diğerlerine oranla daha güvenli ve yaygın olarak kullanılan bir güzergahtı. Bu yol genellikle Sibiry, Türkistan ve Rusya'nın Avrupa kısmından gelen hac yolcuları tarafından kullanılmaktaydı. ¹⁰¹

İstanbul'a yapılan seferler için ise şu güzergahlar mevcuttu:

⁹⁸ Eileen Kane, "Odessa Is A Hajj Hub: 1880S To 1910S", (Çevrimiçi) https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2011_824-08_Kane.pdf, 20.01.2016.

⁹⁹ Mustafa Kütükçü, "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", **Karadeniz**, Yıl: 3, S. 12, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi, 2004, s. 186.

¹⁰⁰ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 26-31.

¹⁰¹ Kütükçü, **a.g.m.**, s. 186.

1- Moskova'dan yapılan seferler: Moskova'dan trenle hareketle, Varşova ve Viyana üzerinden altı günde İstanbul'a ulaşılabilirdi. Bu yol deniz yolculuğundan çekinen insanların tercih edebileceği bir güzergah olmakla beraber, biletler hayli pahalı olduğundan ekonomik değildi.

2- Sivastopol'dan yapılan seferler: Sivastopol'dan İstanbul'a haftada bir kez vapur kalkıyordu. Seyahat süresi hava şartlarına bağlı olarak otuz saatten iki güne kadar sürebiliyordu. Vapurlar küçük ve yeterli donanıma sahip olmadığından güvenli değillerdi. Hac mevsiminde gelen yoğun talep nedeniyle bilet bulmak da zordu.

3- Batum ve Poti'den yapılan seferler¹⁰²: Kafkasya Müslümanlarının tercih ettiği bir yoldu. Hava iyi olduğunda 7-8, kötü olduğunda ise 10-12 günde vapurla İstanbul'a ulaşmak mümkündü. Bu seferler sık sık ve büyük vapurlarla yapılıyordu.

4- Köstence'den yapılan seferler: Köstence limanından kalkan Romanya posta vapurlarıyla İstanbul'a ulaşılabilirdi.¹⁰³

5- Odessa'dan yapılan seferler: Türkistanlı hac yolcuları önce demiryoluyla Krasnovodski'ye, oradan Hazar Denizi'ni geçerek vapurla Bakü'ye, daha sonra da trenle Rostov üzerinden Odessa'ya ulaşıyorlardı.¹⁰⁴ Sibiry, İdil ve Urallardan yola çıkan hac yolcuları ise Taşkent'ten başlayan Türkistan hattının açılmasıyla birlikte artık trenle Tula ve oradan da Odessa'ya ulaşabiliyorlardı.¹⁰⁵ Odessa'dan da, Osmanlı Konsolosluğu'ndan alınan ve üzerinde "İstanbul üzerinden Mekke'ye" yazılı vizeyle İstanbul'a doğru hareket ediyorlardı.¹⁰⁶ Büyük ve donanımlı vapurlarla haftada 5-6 kez sefer düzenleniyordu. ¹⁰⁷ Odessa-İstanbul arası yaklaşık 23 saatte alınabiliyordu.¹⁰⁸ Ayrıca Odessa'dan şimendifer bağlantısı olan Viyana katarıyla da İstanbul'a ulaşmak mümkündü.¹⁰⁹

Mirza Alim Makdum, 1888 yılında İstanbul üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatini anlattığı "Der Beyan-ı Rah-ı Hac" adlı hacnamesinde, çok etkilendiği İs-

¹⁰² B.O.A., **A.}MKT.MHM.**, 557/2, 23 N 1322, (1 Aralık 1904).

¹⁰³ B.O.A., **Y.A.HUS.**, 516/166, 23 L 1325, (29 Kasım 1907).

¹⁰⁴ Kütükçü, **a.g.m.**, s. 186.

¹⁰⁵ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰⁶ Kütükçü, **a.g.m.**, s. 186.

¹⁰⁷ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 34-35.

¹⁰⁸ Norihiro Naganawa, "The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View From The Volga-Ural Region At The Turn Of The Nineteenth and Twentieth Centuries", **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors: Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, page.173.

¹⁰⁹ B.O.A., **BEO.**, 3194/239534, 21 L 1325, (27 Kasım 1907).

İstanbul limanındaki hareketliliği “İstanbul şehrine 100 gemi girdi ve 100 gemi çıktı” diyerek tanımlar.¹¹⁰

Resim 3: Tuzla, Bosna Tren İstasyonunda Hacca Gidenlerin Uğurlanması

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

Balkanlar'daki Müslümanların hac güzergahlarına gelince; Örneğin Bosnalı hacılar Saraybosna'da toplanıyor, genellikle Selanik ya da İstanbul'a kadar karayoluyla gelip, buralardan da deniz ve kara yollarını kullanarak Kahire ve Cidde üzerinden Mekke'ye varıyorlardı. Dubrovnik ve Venedik limanları üzerinden de Kahire'ye ulaşmak mümkündü. Hac dönüşünde ise bazen, deniz yolu seçeneği dışında tüm yolculuğun karayolu üzerinden yapıldığı diğer seçenek de tercih edilebiliyordu.¹¹¹ Tercih edilen bir diğer ulaşım şekli ise demiryoluydu. Bosnalı hacılar İstanbul'a varış

¹¹⁰ Sharifa Tosheva, “The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes And Impressions (19th And Early 20th Centuries)”, **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors: Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, pages.237-240.

¹¹¹ Hatice Oruç, “Aladin Husić, Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine, Sarajevo 2014, 248 s”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM**, S.37, Ankara, Bahar 2015, s. 405.

ve dönüşlerinde Şark demiryolunu da (Viyana katarı) kullanıyorlardı.¹¹² Balkanlar'da Yenipazar, Kalkandelen ve Yanya ahalisinden olan hacı adaylarının bir kısmı da aynı şekilde Viyana katarını tercih etmekteydi.¹¹³

İstanbul'dan Hicaz'a ise üç farklı güzergah mevcuttu. 1- İstanbul'dan vapurla Beyrut, buradan da Hicaz demiryolları ile doğrudan Medine'ye varış. 2- İstanbul'dan vapurla Süveyş üzerinden Yanbu ve Cidde, buralardan da karayoluyla kutsal topraklara varış. 3-İstanbul'dan vapurla İskenderiye'ye varış, buradan demiryolu ile Kahire'den geçerek Süveyş üzerinden yine vapurla Cidde'ye ve oradan da kutsal topraklara varış.¹¹⁴ İstanbul'dan Hicaz'a deniz yolu ile ulaşımında Osmanlı hacılar İdare-i Mahsusa kumpanyasının yanı sıra Avusturya, Fransa ve İngiltere kumpanyalarını da kullanmaktaydılar. Rus hacılar Çarlık kumpanyası ile, İstanbul'a uğrayan hac yolcuları ise İdare-i Mahsusa ve posta vapurlarıyla seyahat etmekteydiler. Rus hacılarını Hicaz'a ulaştırmak için İdare-i Mahsusa'nın Batum'da bir acentesi vardı.¹¹⁵

Resim 4:Yeni Cami Önünde Orta Asyalı Hacılar

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

Resim 5:Yeni Cami Merdivenlerinde Orta Asyalı Hacılar

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

Memalik-i Osmaniye'nin payitahtı olan İstanbul, Mekke ve Medine'ye yapılan kutsal yolculukta önemli bir menzil ve geçiş noktasıydı. Seyahatlerinin İstanbul'a kadar olan bölümünde yorgun düşen hac yolcuları burada dinlenme fırsatı buluyor, deniz ve çöllerde devam edilecek uzun yolculuk için fiziki ve manevi güç topluyor, gıda ve su takviyesi yapıyorlardı.¹¹⁶

¹¹² B.O.A., **A.İMTZ.(04)**., 154/6, 03 S 1325, (18 Mart 1907).

¹¹³ B.O.A., **Y.PRK.ZB.**, 35/59, 14 L 1322, (22 Aralık 1904).

¹¹⁴ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 36.

¹¹⁵ Sarıyıldız, **a.g.e.**, s.41.

¹¹⁶ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 33.

Osmanlı topraklarında seyahatler izne bağılı olduğundan seyahat edeceklerin seyahatin içeriğini ve sebeplerini gösteren iç pasaport niteliğindeki mürur tezkiresi ve pasaport gibi seyahat belgelerine sahip olmaları zorunluydu.¹¹⁷ Pasaport kullanımı, özellikle de iç pasaport kullanımı modern dönem öncesinde de karşımıza çıkmaktadır. İçeride uygulanan yol izni ya da iç pasaportlar birkaç nedenden ötürü lüzumlu görülmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda bunlardan en sık rastlanılan pasaportlarla ya da yol izinleriyle büyük kentlere, özellikle de İstanbul'a göçün önüne geçerek olası bir kamu düzeni sorunun yaşanmasına meydan vermemekti. İstanbul'a giriş çıkışlar kontrol altına alınmaya çalışılarak şehrin iaşesi ile ilgili ortaya çıkabilecek sıkıntıların önüne geçilmesi, göçmenlerin ve özellikle de bekarların kent yaşamını olumsuz etkileyeceği düşünülen davranışların engellenmesi, son olarak da ülkenin başkentinde çıkabilecek ayaklanmaların kontrol altına alınabilmesi amaçlanmaktaydı.¹¹⁸

Padişah ve padişahın yetkili kıldığı makamların verdiği hükümlerin yer aldığı İstanbul Ahkâm Defterleri'nde, pek çok konu hakkında olduğu gibi farklı sebeplere dayandırılarak yapılmak istenen seyahatler ve bunlara dair verilen hükümleri de görebiliyoruz. Bunlardan hac ile ilgili olanlarından birkaçı şöyledir: Fi evâsıt Cemaziye'l-evvel sene 1159 (1-10 Haziran 1746) tarihli bir belge, Topcıbaşı Hâcı Mustafâ ve Seyyid Mehmed Emin'in o sene hacca gitmelerine izin verilmesiyle ilgili hükmü içermektedir.¹¹⁹ Fi evâil-i Receb sene 1165 (15-24 Mayıs 1752) tarihli diğer bir belgede ise Mirzâde el-Hacc Musâ adlı şahsın arzuhalinde 1164 senesinde ailesiyle birlikte hac ziyaretine gittiği, dönüşte Halep'teki akrabalarını ziyaret edip orada 50-60 gün kadar kaldıktan sonra dönüş yolundaki Hersek'te durdurularak oranın yetkililerince İstanbul'a devam etmelerine izin verilmediği; bunun üzerine Karamürsel naibi ve zabitanına yollanan hükümle bu ailenin İstanbul'a geri dönmelerine mani olunmaması ve bu şahsa yol izni verilmesinin emredildiği anlatılmaktadır.¹²⁰

19. yüzyılın başından itibaren hem mürur hem de pasaport için yapılan düzenlemeler ve getirilen kurallar neticesinde, II. Abdülhamid döneminde Hicri 18

¹¹⁷ İlkay Yılmaz, **II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları, Mürur Tezkereleri Pasaportlar ve Otel Kayıtları: Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s.177.

¹¹⁸ Yılmaz, **a.g.e.**, (2014), s.165.

¹¹⁹ Ahmet Kal'a, **İstanbul Külliyyatı II: İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1**, Yayın Hazırlama Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997, s.238.

¹²⁰ **A.e.**, s.364.

Zilkade 1304 (6 Eylül 1887) tarihli “Mürur Nizamnamesi“ yeniden düzenlenmiştir. Bu nizamnameye göre, mürur tezkereleri Dersaadet ve diğer yerlerde nüfus idaresi mürur şubelerinden ve vilayette nüfus nazır ve memurları tarafından verilirken, tebaa-i ecnebiyeden olanlar ise mensup oldukları devletin temsilciliğinden, temsilcilik bulunmayan yerlerde ise yerel hükümetlerden hamilinin memuriyet veya sanatını, eşkalini, gideceği yeri ve maiyetindeki kimse varsa onunla ilgil aynı bilgileri içeren ilmühaber almalıydılar. ¹²¹

Resim 6: 20. Yüzyıl Başlarında Karaköy-Galata Rıhtımında Gemiler

Kaynak: Osman Öndeş, Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi, İstanbul, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, 2013, s.109.

Pasaport düzenlemeleri ise iki temel metne dayanmaktaydı. Bunlar, 23 Rebiülâhir 1301 (1884) ve 7 Cemâziyelâhir 1312 (1894) tarihli Pasaport Nizamnameleriydi. ¹²² Bu düzenlemelere göre kişinin Osmanlı topraklarına girmek için kendi devletinden pasaport edinmesi ve bu pasaportu oradaki Devlet-i Aliyye'den ikamete memur süfera ve şehbenderlerden birine vize ettirmesi gerekliydi. Osmanlı temsilciliği bulunan yerlerden gelenlerin yanlarında pasaport bulundurması kafiyydi. Bu Osmanlı vizesi tek bir seyahat için geçerliydi. Ancak ayda iki kez sınırı geçmek zorunda olanlar için altı ay geçerli olan bir vize işlemi yapılabilmekteydi. Nizamnamenin diğer bir maddesine göre ise pasaportu olmayan ve kimliğini ispat edemeyen kişi Osmanlı ülkesine giremeyecek; Pasaportu olup da vize ettirmemişse vize har-

¹²¹ Yılmaz, a.g.e., (2014), s.177-178.

¹²² A.e., s.204.

cının iki katı ceza ödeyecekti.¹²³ Yabancılar pasaportlarını hem kendi devlet konsolosluklarında hem de yabancı ülkelerdeki Osmanlı temsilciliklerinde vize ettirmek zorundaydılar. Yolcular pasaportlarını Osmanlı ülkesine kara yoluyla geliyorsa kontrol noktasındaki memura, deniz yoluyla geliyorsa limandaki memura hemen ibraz etmek zorundaydılar. Giriş yapan kişi 24 saat içerisinde Kurşunlu Mahzen'deki liman odasına gidip görevli memura "ispat-ı vücud" etmeliydi. Daha sonra ise kendi ülkesinin temsilcisine giderek iskan ve ikamet niyetinde ise temsilcilikten ikametgah kağıdı almalı ve hükümete bildirimde bulunmalıydı.¹²⁴

Karadeniz limanlarından hareket ederek İstanbul'a hacı adaylarını taşıyan vapurlar Boğaz'a ulaştıklarında geçiş için günün ağarmasını beklemek zorundaydılar. Günün ağarmasıyla birlikte gemiler köprüye birkaç metre mesafede demir atıyor, buradan yolcular eşyalarıyla birlikte özel teknelerle küçük bir ücret karşılığında gümrüğe taşınıyorlardı. Gümrük işlemlerinin ardından yolcular hanlara, özel misafirhanelere ve kervansaraylara yerleşiyorlardı. Nitekim, 1904'de Zaptiye Nezâreti Mektûbî Kalemi, benzer bir durumla ilgili Sadâret'i, "Cânib-i hicâza gitmek üzere bugün Batum'dan iki yüz seksen dokuz nefer huccâc-ı müslimîn gelip İstanbul ci-hetindeki hânlara nâzil oldukları ma'rûzdur..." diye yazarak bilgilendirmişti.¹²⁵

Mahmutpaşa'da bulunan Yarım Han, Yıldız Han, Şerif Paşa Hanı, Fincancı Han, Tahtalı Han, Şeyh Davud Hanı,¹²⁶ Tahtakale'deki Kundakçı Han¹²⁷ ve Kebapçı Hanı şehir merkezinde bulunan hanlardan sadece bazılarıydı. Sözü edilen yapılar arasında Yarım Han ve Yıldız Han nezih, temiz ve güvenilir olarak bilinmekteydi. Hacılar eğer buralarda yer bulamazlarsa Şerif Paşa Hanı veya Kapalıçarşı'ya oldukça yakın mesafede bulunan Baltacı Han'ı da tercih edebiliyorlardı. Fincancı Han, Tahtalı Han, Şeyh Davud Hanı gibi hanlarsa, çoğunlukla dellâllar tarafından kandırılan tecrübesiz hacı adaylarının epey yüksek ücret karşılığında barındırıldığı, kötü üne sahip misafirhanelerdi.¹²⁸

Bahsedilen konaklama yapılarından farklı olarak gelen hacılar otellerde de konaklayabilmekteydi. İstanbul'un hem ticaret hem de ulaşım sistemlerinin önemli bir merkezi olması nedeniyle Eminönü'nde çok sayıda otel açılmıştı. Bu oteller özellikle iskele ve tren istasyonu gibi ulaşım yapıları ile ticaret merkezlerinin yakın

¹²³ A.e., s.207-208.

¹²⁴ Yılmaz, a.g.e., (2014), s.237-238.

¹²⁵ B.O.A., Y. PRK.ZB., 33/83, 15 Ocak 1904 (26 Şevval 1321).

¹²⁶ A.e., s.80.

¹²⁷ B.O.A., BEO., 3194/239534, 21 L 1325, (27 Kasım 1907).

¹²⁸ Sibgatullina, a.g.e., s.80.

çevresinde kümelenmişlerdi. Arap, Bilisin, Mahmudiye, Hüryet (Hürriyet?),¹²⁹ İzmir, Yıldız, Osmanlı, Anatolie, Kırım¹³⁰ ve Meserret¹³¹ Otelleri bu yapıların öne çıkanlarından bazılarıydı. Rusya Müslümanlarından olan Gali Rıza'nın Hicaz yolcuları için rehber niteliğinde hazırladığı ve 1909 yılında Kazan'da basılmış olan broşürde, otelde kalmak isteyen yolculara,¹³² İzmir, Yıldız, Osmanlı, Anatolie, Hüryet ve onun hemen karşısında odalarının çokluğu ile bilinen Kırım Oteli öneriliyordu.¹³³

Sayılan konaklama tesisleri haricinde birçok hacı adayı ise İstanbul'da hemşehrilerinin yanında kalıyorlardı. İstanbul'a taşradan gelmiş olan bazı Müslümanlar burada gayrimenkul edinmiş veya şehrin çeşitli mahallerinde ev yapmış, kendi derneklerini, hayır cemiyetlerini kurmuşlardı. Bunlarla ek olarak İstanbul'daki tekkelerden bazıları da misafir ağırlamaktaydı.¹³⁴ Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde söz konusu tekkelerden ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

II. Abdülhamid döneminde coğrafi hareketliliği takip ve kontrol edebilmek için yapılan düzenlemelerden biri olarak, "Dersaadet ve Bilâd-ı Selase'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimat" gereğince otel, han, apartman gibi yerleri kiralayarak gecici süreliğine şehirde kalan kişilerin bilgileri toplanarak kayıt altına alınıyordu. 9 maddeden oluşan bu düzenlemenin ilk maddesine göre, otel açacaklar ya da hanesinin odasını kiraya verecekler bu konuda polisi bilgilendirmek zorundaydılar. Bir diğer madde, otel ve misafirhane sahipleri kabul edecekleri kişilerin isim, şöhret, sanat, ticaret, tabiyet ve nereden geldiklerini gösteren bir polis defteri tutma zorunluluğunu içeriyordu. Bu defterde ayrıca, misafirlerin hangi tarihte giriş yaptıkları ve ne zaman kiraladıkları açıkça kaydedilecek ve silinti olmayacaktı. Buna dikkat etmeyen otel ve misafirhane sahipleri para cezası ödeyeceklerdi. Ulaşım teknolojilerindeki ilerlemenin bir sonucu olarak seyahatlerin artması ve sıklaşmasıyla birlikte şehre çok sayıda yolcunun girmesi güvenliğe ilişkin yeni düzenlemeleri de zorunlu kılmıştı. Buna göre, şehirdeki otel, apartman, pansiyon ile birahane, meyhane, kahvehane, han vesaire gibi yerler için ruhsat alınması ve bu yerlere ilişkin bilgilerin tutulduğu defterlerin merkez polis komiserliğince hazırlanarak mahalli komiserlerin 24 saatte bir görev alanlarındaki otel, apartman ve bu gibi yerleri teftiş etmeleri ve

¹²⁹ Yakartepe, **a.g.t.**, s. 117.

¹³⁰ Elfine Sibgatullina, "19. ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu 31 Temmuz- 1 Haziran 2007 Bildiriler**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007, s. 522.

¹³¹ B.O.A., **BEO.**, 3194/239534, 21 L 1325, (27 Kasım 1907).

¹³² Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 41.

¹³³ Sibgatullina, **a.g.t.**, (2007), s. 522.

¹³⁴ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 81-82.

bunların defterlerini kontrol etmeleri gerekliydi. Otelciler ise otellerine giriş yapan ya da ayrılan yolcuları yine 24 saat zarfında mahalli polis yetkililerine bildirmekle yükümlüydüler. Otellerde kalanların kimlik bilgileri ve seyahat rotalarının işlendiği defterler zaptiyece atanan memurlar tarafından teftiş edilmeliydi.¹³⁵

2.3.2. Hacıların Emniyetine Yönelik Uygulamalar

Meşrutiyet iddiası, bir ölçüde hacıların koruyucusu olmasına dayanan Osmanlı Sultanı, Mekke'nin tüm Müslümanlar için ulaşılabilir olmasını sağlamak mecburiyetindeydi.¹³⁶ Uzun bir yolculuk olan hac için fiziksel şartların müsait hale getirilmesi, olgunlaştırılması da büyük önem taşımaktaydı. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti, hac ibadetinin hacıların rahatını temin edecek ve onların maneviyatlarını olumsuz yönde etkilemeden koruyacak bir biçimde olması için düzenlemeler yapmakta; hacıların can ve mal güvenliğini sağlamak için tedbirler almaktaydı.¹³⁷

Önceki dönemlerde olduğu gibi, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında hacıların güvenli rahat ve kolay bir şekilde yolculuk yapmalarını sağlamak adına gereken tedbirler alınmaya çalışılmıştı. Bu tedbirlerden biri de hacıların bineceği vapurlarla ilgiliydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda hacı nakletme imtiyazı sadece İdare-i Mahsusa'ya ait olmayıp, bu konuda gerek Osmanlı, gerekse yabancı vapur şirketlerinin vapur kiralayarak hacı taşıyabileceklerine dair irade mevcuttu.¹³⁸ Hacı naklinde kullanılan vapurların güvenli sefer yapabilme niteliklerine sahip olmamaları, hijyen bakımından son derece kötü vaziyette olmaları, aşırı kalabalığın yarattığı izdiham ve tehlikeler, üstelik kaptanların ve gemi doktorlarının yalan ve yanlış beyanları hacıların sağlık ve emniyetleri açısından bu tür seferleri hayli riskli hale getirmenin yanında hac farızasını da genel sağlık yönünden tehlikeye düşürüyordu. Hac seferlerinde emniyeti sağlamak ve genel sağlığı muhafaza edebilmek için Osmanlı Devleti hacı vapurlarının uyması gereken kuralları belirlemiş ve 1880 yılında hacı vapurları ile ilgili olarak hac nizamnamesi çıkarmıştı. İki fasıl ve 29 maddeden oluşan bu nizamnamede zamanla ihtiyaçlara göre yeni düzenlemeler yapılmıştı.¹³⁹ Bu maddelere uymayan yabancı vapur kumpanyalarının kaptanlarına uygulanacak cezalar da belirlenmişti.¹⁴⁰

¹³⁵ Yılmaz, **a.g.e.**, (2014), s.247-249.

¹³⁶ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 140.

¹³⁷ Betül Ayaz, "Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2014, s. 146.

¹³⁸ Sarıyıldız, **a.g.e.**, s. 12.

¹³⁹ **A.e.**, s.46-51.

¹⁴⁰ B.O.A., **HR.HMŞ.İŞO.**, 65/22, 5 Te 1323, (18 Ekim 1907), "Hüccâc nizamnâmesi ahkâmına muhâlefet eden sefâret kapudanlarıçün tertib olunan ahkâm-ı cezâiyye..."

Resim 7:Treno Gemisi'nde Hacca Gidenler

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

Cidde'deki vapur acenteleri ve bazı şahıslar hacılara fahiş bilet fiyatı uygulama konusunda ittifak yapmışlar, bu ücreti karşılamayan hacılar Cidde'de uzun süre sefalet içinde beklemek zorunda kalmışlardı. Cidde'nin genel sağlığı açısından da son derece sakıncalı olan bu durumu, Osmanlı Devleti bir takım önlemler alarak hafifletmeye çalışmıştı. Bununla ilgili Sıhhiye meclisi, Cidde kaymakamı riyasetinde mahalli komodoru, polis müdürü, karantina enspektörü, karantina ikinci tabibi ve karantina başkatibinden oluşan bir komisyon kurmuştu. Bu komisyonun yerine getireceği hususlardan biri, Resmi İstiaab varakasında %5 nispetinde fazla yolcu ile hareket edecek vapurlara %5 oranında, fakir hacının bindirilmesine izin verilmesiydi. Fakat bu karar, vapur kumpanyaları ve kaptanların daha fazla kazanmak arzusuna bağlı olarak yabancı devletlerin şiddetli tepkisine yol açmış, kararın varolan durumu daha da kötüleştireceği iddia edilmişti. Ayrıca, İdare-i Mahsusa vapurlarının insanların seyahatine imkan veremeyecek ölçüde kötü olduğu da öne sürülmüştü. Nihayetinde, Sıhhiye meclisindeki yabancı temsilciler resmen hacı taşınması için kendilerine müracaat edilmesini istemişlerdi. Haccın çok kalabalık olduğu ve kolera'nın hüküm sürdüğü zamanlarda hacıların Hicaz'dan biran önce tahliyelerinin sağlanması için genellikle fakir hacılar, padişahın sadakası olarak ya da devlet tarafından masrafları karşılanarak yabancı vapur kumpanyalarına taşıtılmışlardır. Ayrıca fakir hacılar karantina harcından da muaf tutulmuşlardır. ¹⁴¹

¹⁴¹ Sarıyıldız, a.g.e., s. 51-52.

Fakir hacılarla ilgili olarak sadece Hicaz'dan dönüşler değil, aynı zamanda İstanbul'dan Hicaz'a gidişlerde de bir kısmının seyahat masraflarının padişah tarafından karşılandığı anlaşılmakta. Bu durumla ilgili olarak Osmanlı tebaasından Dr. Şakir Bey, hac seyahati esnasında gördüklerini, yaşadıklarını ve yapılması gerekenleri anlattığı ve II. Abdülhamid'e sunduğu lâyhada; Hicaz'a birlikte seyahat ettiği Uzakdoğu ve Asyalı müslümanların Cuma namazında halifeye dileklerini arz edebilen hac yolcuları olduklarından şöyle bahseder:

“İşte aksa-yı şarktan merkez-i hilafet-i uzmaya kadar gelenler ve atabe-i ulya-yı hazret-i mülükanelerine istirhamnamelerini bir mübarek cuma günü arz ve takdim eylemeleriyle taraf-ı bahirü'ş- şeref-i tacidarilerinden merhameten sadaka-i serefser-i şahaneleri olmak üzere vapur ücretiyle münasib miktar katık bahasına nail olanlar dahi birinci anbarda mesruren ve müreffehen bulunuyorlardı”.¹⁴²

Hacılara meşakkatsiz bir vapur yolculuğu sağlamak adına atılan adımlardan biri de hacı taşımak için tahsis edilen Osmanlı vapurlarıydı. Örneğin, 1911 yılında Dahiliye Nezareti'nden Bahriye Nezareti'ne yollanan bir yazıda; hem o yıl hacca gidecek olan Müslümanların ecnebi vapurlarda zahmet çekmemeleri, hem de devletin ecnebi vapurlarına mahsus olan kazançtan istifade edebilmesi için Osmanlı vapurlarının birkaçının hacıları taşımaya tahsisinin lüzumundan bahsedilerek, gereğinin yerine getirilmesi için gereken buyruğun beklendiği ifade edilmişti.¹⁴³

Hacılara sağlanmaya çalışılan emniyetli ve rahat hac yolculuğuna İranlı hacılar da dahildi. Zira, Osmanlı Devleti, İran'la 1823 yılında imzaladığı Erzurum Antlaşması ile hac konusunda İranlı hacılara kolaylık sağlayacağını taahhüt ederek, korunmalarını garanti altına almıştı. Buna göre, İran ahalisinden Hicaz'a ve diğer İslam beldelerine gidenlere, Anadolu'dan gelen ziyaretçiler ve diğer İslam beldeleri ahalisi ile aynı muamele yapılacak; Şam-ı Şerif'ten Haremeyn-i Muhteremeyn'e gidip gelinceye kadar Surre-i Hümayun Eminleri tarafından gözetilerek korunmaları sağlanacak, bunların aralarında ortaya çıkabilecek çekişmeleri önlemek ve bertaraf etmek için Surre Emini Nezareti ve içlerinden güvenilir kişilerin görüşleri alınacaktı. Bu şartların yürütülmesi ise Osmanlı Devleti sadrazamı ve Emirü'l Hac ve diğer subaylar tarafından sağlanacaktı.¹⁴⁴

¹⁴² Mehmet Şakir Bey, **Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti: Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları**, Haz. Gülden Sarıyıldız, Ayşe Kavak, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 32.

¹⁴³ B.O.A., **DH.ID.**, 75/39, 21 Ş 1329, (8 Ağustos 1911).

¹⁴⁴ Aziz Tekdemir, “XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilafları ve 1821-1823 Savaşı”, **Karadeniz**, C. I, S. 4, Ankara, 2009, s. 85-87.

1888 yılında Sadâret'e yollanan bir yazıda, İranlı hacıların ile ilgili karşılaşılan bir problemin nasıl çözülmesi gerektiği sorulmaktaydı. Belgeye göre o yıl, on İranlı hacı yanlarında "Kıran" diye tabir edilen yedi sekiz bin kuruşluk gümüş İran akçe-siyle birlikte Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a gelmişlerdi. Ancak, yabancı devlet pa-ralarının ülke içine sokulması yasak olduğundan, hacılara bu paraları İran'a iade edebilecek bir tüccarda değiştirmeleri önerilmişti. İranlı hacılar ise İstanbul'da bir tanıdıkları olmadığından bunun mümkün olamacağını, ayrıca bu paranın Hicaz ve Bağdat'da tedavülde olduğunu söylemişlerdi. Söz konusu paralara el konulması bu kişileri hacdan men edeceğinden, bu kişilerin paraları İstanbul'dan hareketlerinde yetkili memur aracılığıyla vapurda taraflarına teslimi icap edenlere vermeleri beyan edilmişti. Gelecekte emsal teşkil edecek bu uygulama hakkında bu yolda muamele olup olunmaması için Rüsumat Emaneti (Gümrük Dairesi) tezkeresinden fay-dalanılmışsa da, Sadâret makamının buyurduğu üzere İran'ın Kıran tabir olunan para birimi yalnızca Bağdat ve Basra vilayetlerinde gerçek kıymetinde tedavülde olup Hicaz tarafında tedavülüne dair karar olmadığından, bu paralar Hicaz'a getiril-diğinde mahalli hükümet yetkililerince alıkonulacaktı. Nihayetinde bu durum, İranlı hacılar için kolaylık değil zahmet anlamına gelecekti. Buna göre bahsedilen vaka ile ilgili gereken muamelenin ne olmasının lazım geldiğinin bildirilmesi istenmişti.¹⁴⁵

Osmanlı Devleti'nin hac yolcularının emniyetini sağlamakla ilgili başlıklar-dan biri de *dellâllar*dı. Bir haberi çarşı pazar dolaşıp bağırarak halka duyuran ya da satılacak bir malın alım satımında aracı olup pazarlığı sonuçlandıran kimse anlamı-na gelen dellâl, Osmanlılar'da bir haberi duyurmak veya ticari sahada satıcı ile alıcı arasında uzlaşmayı sağlamakla görevli olmak üzere iki türlüydü. Dellâllar yalnızca iç ticarete değil yabancılarla yapılan alışverişte de önemli bir yere sahiptiler. Alıcı ve satıcı arasında kanunlarda gösterilen hükümlere göre aracılık yaparlardı. Dolayısıyla taraflar arasında sözleşmeyi sağlayan hukuki bir sıfatları da vardı. Çoğu kez alıcı arayan tüccarı veya satıcı arayan şahsı bulur ve bunlar arasında ya vekaletle veya doğrudan muameleyi yerine getirirlerdi. Bu fonksiyonlarıyla bir açıdan simsarların ve bugünkü komisyoncuların yerini tutmaktaydılar.¹⁴⁶

Orta Asya coğrafyasında ise dellâl (dallâl - dallil) daha çok, hacca gidenlere yardım eden, onlara rehberlik yapan kişi anlamında kullanılmaktaydı. Mekke va-lisinin yazılı fermanı ile seçilen bu kişiler, kendilerine çeşitli yerlerde vekil de seçe-biliyorlardı. Bazı dellâllar ise Rusya, Sibiry ve Orta Asya taraflarına kadar giderek

¹⁴⁵B.O.A., **DH.MKT.**, 1516/117, 18 L 1305, (28 Haziran 1888).

¹⁴⁶Yusuf Halaçoğlu, "Dellâl", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 145-146.

hacı adaylarını topluyorlardı. Dellâl adı zamanla daha geniş şekilde kullanılmaya başlamış, hacılarla karşılaşan ve onlarla iş yapan herkes kendine dellâl olarak tanımlamaya başlamıştı.¹⁴⁷

Görevleri icabı hacı adaylarına yardım etmeleri gereken dellâllardan bazıları hacı adaylarını kandırarak, yüksek fiyatlarla otellerde yer ayarlıyor, vapur tahsis ediyor, gümrük için yüklü para alıyor, yüksek faizle döviz işlemleri yapıp bunun karşılığında büyük komisyonlar alıyor, yiyecek ve özel hac kıyafetlerini fahiş fiyatlara satıyorlardı.¹⁴⁸ Osmanlı Devleti, hac yolcularını mağdur eden bu tür istenmeyen durumların önüne geçmek için imkanları ölçüsünde tedbirler almaya çalışıyordu. Örneğin, Sadâretten Bahriye Nezareti' ne yollanan 1893 tarihli bir yazıda, Karapapak kabilesinden Hacı Kasım isimli kişi Hacc-ı Şerif için her sene İstanbul'a gelen kişileri gaddar simsarlardan koruyup istirahatlarını temin için kumpanyalardan verile gelmekte olan yüzde beş simsariyeye kanaat ederek Osmanlı yönetiminden kendisine yetki verilmesini talep ettiğinden bahsediliyordu. Yazının devamında, hacıları anlaşılmalı oldukları vapurlara binmeye teşvik eden ve kendisini dellâl namı takınan bir takım kişilere ödenen para ile ilgili her hangi bir hüküm olmasa da büyük çapta dellâllık edenlerin benzer diğer esnaf dellâllar gibi kayıt altına alınarak elle-rine tezkire verildiği ve tezkiresiz dellâllık edilmesinin yasak olduğu belirtilmekteydi. Tezkire verilenlerin listesi şehremanetine gönderilemiş, bu konuda Zaptiye Nezareti de bilgilendirilmişti. Belgede ayrıca, bu tür dellâllerin hac yolcularına yönelik kötü niyetli girişimlerini önlemek adına İdare-i Mahsusa vapurlarının navlun ücretlerinde yüzde yirmi beş indirimle gidildiğinin ve böylelikle hacı adaylarının bu tür dellâllara müracaat etmesine mahal kalmayacağının da altı çizilmişti.¹⁴⁹

1906 yılına gelindiğinde benzer bir talep Kaşgarlı Şeyh Hacı Musa'dan gelmiş; Sadâret'e, Çin Kaşgar Müslümanlarından Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a gelenleri ecnebi tebaadan olan bazı dellâlların aldatmalarından korumak ve işlerini kolaylaştırmak üzere kendisinin Kaşgarlılar tarafından hacıların şeyhi olarak vekil kılındığını bildiren bir arzuhal yollamıştı. Dilekçenin işleme konulmasının ardından, Dahiliye, Hariciye ve Zaptiye nezaretlerinin birlikte yürüttüğü bir çalışmayla; Şeyh Hacı Musa'nın gerçekten Çin tebasından ve Kaşgar ahalisinden olup olmadığı, İstanbul'a hakikaten hacılara yardım amacıyla mı gönderildiği, elinde itimada değer resmi bir evrak mevcut olup olmadığı, İstanbul'a ne zaman geldiği, nerede ikamet ettiği, hali ve mesleği hakkında Zaptiyece bir malumat olup olmadığı gibi sorular

¹⁴⁷ Sibgatullina, **a.g.t.**, (2007), s. 521.

¹⁴⁸ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁴⁹ B.O.A., **BEO.**, 223/16653, 4 Z 1310, (19 Haziran 1893).

cevaba kavuşturulmuştu. Bu tetkikat neticesinde de adı geçen kişinin zabıtaca nezaret edilmek koşuluyla Çin Kaşgarlı hac yolcularına kılavuzluk ve vekillik etmesinde hiçbir mahsur görülmemişti.¹⁵⁰

1908 yılında Sadâret'ten, Beyoğlu mutasarrıflığına yollanan bir yazıda ise hacılara usulsüz bir şekilde vapur bileti satan dellâllara karşı alınacak önlemlerden bahsedilmekteydi. İlgili vesikada açıklandığı üzere, bir vapurun hacı taşıyabilme şartları belirlenmişti. Buna göre vapurlar öncelikle muayene olunur, hacı taşımaya fennen uygun olduğu anlaşılırsa, vapurun hacmine göre alabileceği kişi sayısı belirlenir ve sonrasında vapur kaptanlarına taşıyabilecekleri kişi sayısını gösteren "İstiab Resmi Varakası" düzenlenirdi. Fakat anlaşılan o ki bu kurallara uygun hareket etmeyenler olmuş, İstanbul Bahçekapısı'nda bazı dellâlların, hacılara Samson [?] ya da Amisos adında oldukça köhne bir vapurdan yer satmakta oldukları haberi alınmıştı. Hacıların bu işten zarar görmesini önlemek için İstiab Resmi Varakası olmayan vapurlardan kesinlikle yer sattırılmaması ve hacıların bu tür vapurlara bindirilmemeleriyle ilgili emrin polis müdüriyetine ve diğer yetkili birimlere yollandığı belirtilmişti.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nin hacılarla ilgili sorumluluklarından biri de onların bulaşıcı hastalığa yakalanmamaları için tedbirler almak ve can güvenliklerini sağlamaktı. Bahsedilen bulaşıcı hastalıkların başında ise 19. yüzyılın karakteristik hastalığı olarak ortaya çıkan kolera gelmekteydi.¹⁵² İlk kez 1817'de Bengal'de baş gösteren kolera, oradan kısa sürede tüm dünyaya yayılmış¹⁵³ ve peş peşe gelen salgınlarla binlerce insanın ölümüne neden olmuştu. Bu hastalıkla mücadele dünyada ilk kez sağlık alanında uluslararası bir işbirliğini de zorunlu hale getirmişti.

Bu yönde atılan ilk adım 1851 yılında düzenlenen Birinci Paris Sıhhiye Konferansı olmuştu. Konferansın sonunda üzerinde uzlaşılan "Paris Sıhhiye Mukavele-namesi" ile karantina süresi bakımından üye ülkelerde farklılık gösteren uygulamalar için bir zaman aralığı belirlenerek standart bir ölçü getirilmek istenmişti.¹⁵⁴ 1866'da İstanbul'da düzenlenen ve 17 ülke temsilcisinin katıldığı Üçüncü Sıhhiye konferansında ise bilimsel karantinanın esasları belirlenmişti. Bunu diğer konferanslar takip

¹⁵⁰ B.O.A., **BEÖ.**, 2920/218938, 13 Ş 1324, (2 Ekim 1906).

¹⁵¹ B.O.A., **ZB.**, 487/64, 08 Tn 1324, (21 Kasım 1908).

¹⁵² Sarıyıldız, **a.g.e.**, s. 145.

¹⁵³ **A.e.**, s. 1.

¹⁵⁴ Enver Arslan , "Trabzon Vilayeti'nde Kolera (1892-1895)", **Karadeniz Teknik Üniversite-si Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 101.

ederek karantina usul ve yöntemleri milletler arası anlaşmalarla garanti ve standart altına alınmıştı.¹⁵⁵

Kolera, 1831’de sirayet ettiği Hicaz’da 20.000 kişinin ölümüne sebep olmuştu.¹⁵⁶ Bu tarihten 1916 yılına kadar Hicaz’da 22 salgının vuku bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁵⁷ Bunlardan 1865’de meydana gelen salgın bir hayli sarsıcı olmuştu. Kesin olarak ölü sayısının verilemediği salgında koleradan 15.000 ila 30.000 arasında kişinin hayatını kaybettiği iddia edilmişti. “‘Hacc-ı Ekber’ olarak gerçekleşen 1865 yılı haccında hacıların sayısı geçmiş yılların dört katına erişip, 150.000’i aşmıştı.”¹⁵⁸

Öte yandan, 1858’de açılan İskenderiye-Kahire-Süveyş demiryolunun Kızıldeniz ile Akdeniz’deki buharlı gemi taşımacılığını birleştirmiş olması ve Hicaz-İskenderiye güzergahının 1865 yılında çok sayıda hacı tarafından kullanılması, kolera hastalığını önce Hicaz’dan Mısır’a, oradan da Akdeniz limanlarına ve Avrupa’ya taşıyarak burada da ciddi boyutta can kayıplarına yol açmıştı.¹⁵⁹ Bu gelişmeler sebebiyle, Avrupa’nın dikkati Hicaz ve dolayısıyla Osmanlı üzerine odaklanmış; hastalığa karşı Avrupa’nın korunması işi dönemin başlıca siyasi olaylarından biri haline gelmiştir.¹⁶⁰

Avrupalı devletlerin baskısı ile Osmanlı devleti kolera salgını ile mücadele etmek ve hacdan dönenlerin hastalığı yaymasını önlemek için yıllarca bir dizi önlem almıştı.¹⁶¹ Osmanlı başkentinde, koleraya karşı verilen mücadelenin etkinliğini arttırmak maksadıyla, “Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu” adı altında karar alma ve uygulama yetkisine sahip bir birim oluşturuldu. Bundan başka, kolerayla mücadelede, Fransa’daki benzer uygulamalardan ilham alınarak “sıhhiye heyetleri” teşkil edilmeye başlandı. “Belediye daireleri bünyesinde oluşturulan merkezler, nöbet eczaneleri ve özel kolera hastanelerinden salgın sırasında kayda değer bir fayda sağlandı.”¹⁶² Salgın dönemlerinde hastaların veya hastalıktan ölenlerin kullandığı

¹⁵⁵ Mesut Ayar, “Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2005, s. 288-289.

¹⁵⁶ Ayar, **a.g.t.**, s. 18.

¹⁵⁷ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. VI, S. 2, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2005, s. 140.

¹⁵⁸ Sarıyıldız, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁵⁹ Koloğlu, **a.g.m.**,(2005), s. 139.

¹⁶⁰ Ayar, **a.g.t.**, s. 11.

¹⁶¹ Sinan Kuneralp, “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz’da Hac ve Kolera”, **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM**, Çev. Münir Atalar, S.7, Ankara, 1997, s. 497.

¹⁶² Ayar, **a.g.t.**, s. 350-351.

Çamaşır ve her türlü eşyası, hastalığın görüldüğü ev, işyeri, okul, kayık, gibi her türlü mekanı, şüpheli görülen ticari emtiayı (araç-gereci), hayvanları ve bunların artıkları, dışarıdan gelen gemileri, postadan gelen mektup ve paketleri dezenfekte eden sağlık kurumları olan *tebhirhaneler* de kolerayla mücadele yöntemleri arasındaydı.¹⁶³

Resim 8: İş Elbiseleriyle Tebhirhane Memurları ve Sıvı Dezenfektan Püskürten Araç

Kaynak: "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve şkdar Tebhirhaneleri", Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, Kültür Yayınları, 2008, s.204.

Alınan önlemlerden bir diğeri ise karantina uygulamalarını gerçekleştirmek için kurulan *tahaffuzhane* olarak adlandırılan tesislerdi. Buralar aynı zamanda mevcut doktorlarıyla muayene hizmetlerinin verildiği birer sağlık kurumu olarak da faaliyet göstermekteydiler. Tahaffuzhanelerde güvenliği sağlamakla görevli asker ve

¹⁶³ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve şkdar Tebhirhaneleri", **Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2008, s. 199.

zabitlerden oluşan kolluk kuvvetleri bulunmaktaydı. Ayrıca *tebhirat* (tüsüleme, buhar) ve *tanzifat* (temizlik) işlerini yapmakla görevli *dezenfektör* olarak adlandırılan kişiler de dezenfeksiyon işlerinden sorumluydular.¹⁶⁴

Batı Avrupa limanlarından İstanbul istikametine seyreden gemiler için İzmir’de bulunan “Urla (Klazomen) Tahaffuzhanesi”,¹⁶⁵ Akdeniz’den gelen gemiler için Çanakkale Boğazı’ndaki “Nağra Tahaffuzhanesi”, Karadeniz’den gelen gemiler için kurulan Sinop’taki “Sinop Tahaffuzhanesi” ile İstanbul Boğazı’ndaki “Kavak Tahaffuzhanesi”, İstanbul’a sirayet edebilecek kolera salgınlarına karşı gemilerin karantinalarını çıkardığı başlıca tesisler arasındaydı. Bunlardan başka, Avrupa’dan demiryolu ile İstanbul’a gelen yolcular için de Edirne sınırına “Cisrimustafapaşa Tahaffuzhanesi” kurulmuştu..¹⁶⁶

Resim 9: Üsküdar Tebhirhanesi’ndeki Etüv Makinesi, 1894

Kaynak:“Osmanlı Devleti”nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri”, Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, Kültür Yayınları, 2008, s.204.

Dönemin karantina uygulamalarına dair pek çok arşiv belgesi ve gazete haberi bulunmaktadır. Örneğin, Osmanlı gazetelerinden olan “İkdam”, 24 Haziran 1895 tarihli haberinde, o yıl Hicaz dönüşü İskenderiye Limanı’ndan İstanbul’a doğru yola çıkan Fiyom vapurunda 736, Hasan Paşa vapurunda 732, Bahr-ı Cedid vapu-

¹⁶⁴ Arslan, **a.g.t.**, s. 74.

¹⁶⁵ Ayar, **a.g.t.**, s. 69.

¹⁶⁶ **A.t.**, s.312-319.

runda 563, Hadide vapurunda 799 ve Atina vapurunda 860 hacının taşındığını bildirmektedir. Gazete ayrıca bu vapurların Tur-ı Sina Tahaffuzhanesi'ne ulaştıklarını ve orada ihtiyaten karantina altına alındıklarını ve hacıların sağlıklarıyla ilgili hiç bir olumsuzluğa rastlanmadığını da haber vermektedir.¹⁶⁷

Kavak Tahaffuzhanesi, hac farızasını ifa etmiş olan hacıların geri dönüş zamanlarında daha yoğun olmaktadır. Dönüşte, Beyrut ve Urla'da karantinalarını çıkaran vapurlar Kavak'a gelmekte, burada yolcu eşya ve elbiselerinin dezenfektanının ardından yolcuların İstanbul'a girişlerine müsaade edilmektedir.¹⁶⁸ Nitekim, 1897 yılında Hicaz dönüşünde Hidiviye kumpanyasının Fiyom vapurundaki 693, İngiliz bandıralı Folina [?] vapurundaki 430 ve Matika vapurundaki 895 hacı İstanbul'a varışlarında doğrudan Kavak Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmişlerdir. Burada tıbbi muayeneleri yapılmış olan yolcuların çıkarılması kararlaştırılmıştır.¹⁶⁹

Resim 10: Kavak Tahaffuzhanesi-1933

Kaynak: A History of Healthcare of Istanbul, 2010, (Çevrimiçi)
https://www.academia.edu/4861780/Nuran_Yildirim_A_History_of_Healthcare_in_Istanbul.Translated_Inanç_Özekmekçi_Translated_Editor_Reiner_Brömer.The_Istanbul_2010_European_Capital_of_Culture_Agency_and_Istanbul_University_Project_No._5-10._Istanbul_Ajansfa_2010, 10.02.2016.

Resim 11: Tophane Tebhirhanesi-1894

Kaynak: "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, Kültür Yayınları, 2008, s.204.

Hicaz dönüşü hacı taşıyan vapurlar, İstanbul'a varmadan hemen önce, gerekli hallerde, Çanakkale Boğazı'ndaki Nağra Tahaffuzhanesi'ne de yönlendirilebiliyorlardı. Yapılan tıbbi muayenelerde koleraya rastlanması halinde ise, hastalıklı kişi burada tutuluyor, vapur ise karantinasını çıkarması için tekrar Kla-

¹⁶⁷ **İkdam**, 24 Haziran 1895, s. 2.

¹⁶⁸ Ayar, **a.g.t.**, s. 316.

¹⁶⁹ **İkdam**, 8 Haziran 1897, s.3

zomen Tahaffuzhanesine'ne gönderiliyordu.¹⁷⁰ 30 Mayıs 1899 tarihli İkdâm Gazetesi, hac dönüşünde İdare-i Mahsusa'nın Medine vapurunda yolculuk eden 582 hacının Klazomen Tahaffuzhanesi'ndeki 2 gün karantina müddetini ikmal ettikten sonra direkt olarak İstanbul'a doğru yola çıktığını, önceki gün sabah saat 2 sularında Çanakkale Boğazı'ndan giriş yapan bu vapurun ertesi gün Dersaadet limanına giriş yapmasının beklendiğini bildirmekteydi. Haberin devamında içinde 500'ü aşkın hacı bulunan Mısır vapurunun da Klazomen'deki karantinalarını geçirdikten sonra İzmir'e ulaştığı, yolculardan bir kısmı burada indirildiği, kalan yolcularıyla birlikte İstanbul'a doğru yol alan vapurun Çanakkale'ye varışında içindeki hacıların hekimler tarafından teker teker muayene edildiği ve hepsinin sıhhatlerinin berkemal olduğu belirtiliyordu. Gazetede ayrıca, 500'e yakın hacı yolcusu olan Kamil Paşa vapurunun da Klazomen Tahaffuzhanesi'ndeki karantina müddetini geçirdikten sonra İzmir'e ulaştığı, yolculardan bir kısmının burada indiği, vapurun kalan yolcularıyla birlikte doğrudan İstanbul'a hareket ettiği ve 31 Mayıs günü İstanbul'a ulaşmasının beklendiği ifade edilmekteydi. Son olarak ise Asir vapurunun 700'ü aşkın hacı yolcusuyla önceki gün Klazomen Tahaffuzhanesi'ne ulaşmış olup burada karantinaya alındığı haber verilmekteydi.¹⁷¹

Kolera salgınının İran ve Kafkaslarda görülmeye başlandığı sıralarda, salgına karşı hazırlıklı olunması için Meclis-i Sıhhiye'nin kararı ve II. Abdülhamid'in iradesiyle, kolera zuhur eden bölgelerden İstanbul'a gelecekler için Sinop Limanı'nda bir tahaffuzhane kurulmuş ve 1 Ağustos 1892'de hizmete açılmıştı. Tesisin açılmasıyla birlikte Karadeniz kıyılarından gelen gemiler Kavak Tahaffuzhanesi yerine doğrudan Sinop Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmeye başlandı. "Ayrıca, Boğazlardan gardiyan (kılavuz kaptan) olarak transit geçmekte olan gemilerin içinde kolera olduğu fark edilince, bunların da geçişine müsaade edilmeyip karantinalarını çıkarmak üzere Sinop'a gönderilmelerine başlandı."¹⁷² Nitekim, 1904 yılında Rusya'nın Bakü ve Revan şehirlerinde devam eden ve sonrasında Tiflis ve Kars'a sirayet ederek baş gösteren ve toplu ölümlere sebebiyet veren kolera salgını için de aynı yol takip edilmişti. Adı geçen şehirlere yakın limanlar olan Batum ve Poti'den Hicaz'a gitmek üzere İstanbul'a bir hayli yolcu gelmekte olduğundan, hastalığın bulaşma riskine karşı ihtiyati tedbirlerin alınması lüzum görülmüştü. Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye'ce alınan karara göre sözü edilen limanlardan gelen yolcu vapurları *tebhîrat-ı fenniye* (temizleyip tutsüleme, etüvden geçirme) işlemine tabii tutulup 5 günlük

¹⁷⁰Ayar, a.g.t., s. 316.

¹⁷¹İkdâm, 30 Mayıs 1899, s. 1

¹⁷²Arslan, a.g.t., s. 51-55.

karantina müddetlerini geçirdikten sonra İstanbul'a devam etmelerine izin verilecekti. Yolcu taşımayan vapurlar ise sadece tıbbi muayeneye tabi tutulacaklardı.¹⁷³

Osmanlı Devleti'nin, Odessa üzerinden vapur veya trenle gelen Rusyalı hacılar için de bir takım karantina tedbirleri aldığını görüyoruz. 25 ve 26 Kasım 1907 tarihlerinde, Rusya'nın Bakü ahalisinden olup Odessa üzerinden demiryoluyla on dört hacı ve yine Odessa'dan Köstence ve oradan da Romanya vapuru ile olmak üzere on iki hacı İstanbul'a ulaşmışlardı. Bu kişilerden demiryolunu tercih edenlerin, İstanbul'a gelirken her ne kadar Avusturya sınırında tahrirat-ı fenniyeleri icra edilmiş ve buradaki tıbbi kontrollerinde şüpheli bir duruma rastlanmamış olsa da, İstanbul'un kolera illetinden muhafazası babında bir müddet tıbbi nezarete tutulmalarına karar verilmişti. Ayrıca, Sıhhiye Dairesi de durumdan haberdar edilerek, bundan sonra Viyana katarıyla Rusya'dan gelen hacılar olursa bunların Cisirimustafapaşa Tahaffuzhanesi'nde karantinaya tabi tutulmaları ilgili memurlara tembih edilmişti. Hicri 1309 senesinde İstanbul'a sirayet eden kolera hastalığının Köstence'den gelen bir hasta vasıtasıyla geldiği tespit edildiği için, bu orijin fazlaca ihtimam gerektiriyordu. Bu nedenle Köstence'den deniz yoluyla gelen hacı adaylarıyla ilgili olarak, Romanya kumpanyası acentesi derhal çağrılarak kendilerine, bundan böyle vapurları içinde Rusya müslümanı olan hac yolcuları olursa Kavak'a vardıklarında İstanbul'a kabul edilmeyip 5 gün karantinaya tabi tutulamak üzere Sinop tahaffuzhanesine yönlendirilecekleri bildirilmişti. Bu durum üzerine acentenin Köstence'deki genel merkezi artık gemilerine Rusyalı müslüman almayacaklarını beyan etmişti. Tüm bu gelişmelerin nihayetinde her iki güzergah için de durum değerlendirmesi yapıp bundan sonra başvurulacak genel uygulama için karar vermek üzere sıhhiye meclisinin toplanacağı belirtilmişti.¹⁷⁴

18 Mart 1907 tarihli diğer bir belge ise İstanbul'dan demiryolu ile memleketlerine dönüş yapacak olan hacıların karşılaştıkları problemlerin çözümü ile ilgilidir. Ticâret ve Nâfia Nezâreti Demir Yolları Dairesi'nin Sadâret'e yolladığı bir yazıda, sayıları 25'i geçen ve Bulgaristan yoluyla memleketlerine dönmek üzere İstanbul'a gelerek Sirkeci İstasyonu'nda bekleyen hacıların, kolera bulaştırma ihtimaline karşı sözü edilen yolla gitmelerine müsaade edilmediği şimendifer idaresince bildirilmişti. Bu hacılarla ilgili sağlık işlemleri yerine getirilmiş olduğundan haklarında gösterilen müşkülâtın sebebi anlaşılamamıştı. Konuyla ilgili olarak Şark Demiryolları işletici kumpanyasından gelen mektupta, önceki yıllarda Bulgaristan Prenslîği'nin de

¹⁷³ B.O.A., **A.}MKT.MHM.**, 557/2, 23 N 1322, (1 Aralık 1904).

¹⁷⁴ B.O.A., **BEO.**, 3194/239534, 21 L 1325, (27 Kasım 1907).

tavsiyesiyle hacılar diğer yolculardan ayrı bulundurulmak üzere lüzumu kadar koltuk tahsis kılınmak suretiyle nakledilmiş iken bu defa bu hacılar için ayrı bir vagon tahsis edilmesi talep edilmişti. Fakat tahsis edilecek bu vagonlarda tahminen sadece iki ya da üç hacı yolculuk edeceğinden ve bu durum da hem kumpanya hem de hacılar için fazlaca masraflı olacağından, hacıların geçmişteki gibi nakledilmeleri için Bulgaristan'ın sıhhiye memurlarına müracaat edilmiş fakat oradan hala bir cevap alınamamıştı. Buna göre Sadaret'e bu durumla ilgili ne şekilde hareket edilmesi gerektiği sorulmuştu.¹⁷⁵

29 Kasım 1907'de konuyla ilgili Sadâret'ten şehremanetine yollanan bir belgeye göre; Rusyalı hacılardan, Odessa'dan Viyana katarıyla ve Köstence'den vapurla İstanbul'a gelenlere kolera ile ilgili uygulanacak tedbirler sıhhiye meclisinde tartışılmış, İstanbul'a söz edilen yolla çok fazla hacı gelmediği, trenler ve posta vapurlarında hac yolcusu olarak genelde beş altı Rusya müslümanı olduğu tespit edilmişti. Bu kişiler her ne kadar Avusturya'nın Galiçya ve Romanya'nın Moldova hududunda tıbbi muayene, tathir ve tebhir uygulamalarına tabi tutuluyor olsalar da ihtiyata riayeten içinde bulunulan ayın on sekizinci pazar gününden başlamak üzere Viyana katarı Çatalca'ya vardığında bir müddet durdurulacak ve içindeki hacılar tahaffuzhaneye nakledilip trenin hareketine derhal müsaade edilecekti. Söz konusu hacılar burada 48 saati aşmayacak şekilde muayene ve tıbbi müşahadeye tabi tutulup, kullandıkları eşya ve elbiseler etüv makinası yardımıyla tamamen dezenfekte edildikten sonra şimendifer kumpanyası tarafından tahsis edilecek ayrı bir vagona bindirilerek doğruca Sirkeci iskelesine sevk ettirileceklerdi. Şehir içinde ikametlerine kesinlikle müsaade edilmeyecek olan bu yolcular, Sirkeci'ye varışlarında derhal hacı vapurlarından birine bindirileceklerdi. Öte yandan Romanya posta vapurları Kavak'a vardıklarında, içlerindeki yolcular, hekimler tarafından muayene edilecek, eğer içlerinde Rusya müslümanı hac yolcusu varsa bu kişiler derhal tahaffuzhaneye nakledilip yukarıda bahsedilen müşahade, tathir ve tebhir işlemleri yerine getirilecekti. Bu sıhhi işlemler sadece Rus hacıları için uygulanıp, Rumeli ve benzer yerlerden gelen diğer tüm yolcular bunların dışında tutulacaktı. Belgeye göre ayrıca karantinaya tabii söz konusu hacıların yiyeceklerinin tedariki ve bu kişilerin sağlık kontrollerini yapacak olan sıhhiye memurlarının işlerinin kolaylaştırılmasıyla ilgili de zabıta memurları görevlendirilmesi emredilmişti.¹⁷⁶

¹⁷⁵ B.O.A., **A.}MTZ.(04).**, 154/6, 03 S 1325, (18 Mart 1907).

¹⁷⁶ B.O.A., **Y.A.HUS.**, 516/166, 23 L 1325, (29 Kasım 1907).

Kolera salgınına karşı alınan tedbirlerden bir diğeri ise, Osmanlı Devleti yetkililerince tanzim edilip ilgililere verilmesi gereken *pratika* belgesiydi. Yük ve daha ziyade yolcu vapurları için düzenlenen bu belge ile hastalığın deniz yoluyla başka liman ve şehirlere bulaşmasının engellenmesi amaçlanmıştı. Pratika belgesi düzenlenen gemi ya da vapur başka bir limana gittiğinde bu belge gösterilip ona göre bir uygulamaya tabi tutulmaktaydı ve sadece pratikasını alan deniz vasıtaları yollarına devam edebilmekteydi.¹⁷⁷ Sıhhiye Meclisi'nin önerisiyle 20 Aralık 1893'de başlayan yeni uygulamayla, bulaşık addedilen bir iskeleden yola çıkıp temiz addedilen iskelelere uğramadan yine bulaşık bir iskeleye varan vapur yolcularının, yapılan muayeneler sonucu sağlık durumlarının iyi olduğu anlaşılırsa, bunlara dezenfekte işleminin ardından pratika veriliyordu.¹⁷⁸ İkdâm gazetesinin 10 Nisan 1903 tarihli haberine göre, Hacı taşıyan Orion vapuru bir önceki gün İstanbul limanına varmış; yolcuların tıbbi muayeneleri sonucunda sıhhatlerinin gayet iyi olduğunun anlaşılması üzerine temiz pratikaları verilmişti.¹⁷⁹

Taşralı hacılar Hicaz dönüşlerinde İstanbul'a gelip, memleketlerine dönünceye kadar han ve otellerde konakladığından, kolera tehlikesine karşı söz konusu han ve otellerle ilgili de bir takım tedbirlere başvurulmaktaydı. Sadâret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilerle 1893 tarihli bir yazıda, bahsedilen konaklama birimlerinde yığılmalara ve sonucunda sağlığı bozacak bir duruma meydan vermemek için, hanların kapasitelerine göre kabul edebilecekleri konuk sayılarının önceden tayin edilmesi istenmişti. Sözü edilen hacılar, han ve otellere yerleştikten sonra buraların hekim ve diğer görevliler tarafından gözetim altında tutulması tembih edilmiş; hacı taşıyan vapurların geç vakit gelmesi ve buna göre han ve otel sahiplerinin şahsi menfaatlerini gözetererek tesislerine belirlenenden fazla sayıda kişi kabul etme ihtimaline karşı da dikkatli olunması istenmişti. Ayrıca, bu han ve otellerde konaklayan hacıların ikametlerinin uzatılmamasıyla ilgili olarak gerekenleri yapması için Zaptiye Nezareti'ne bir tezkere yollanmıştı ve bu esnada hacıların rahatsız edilmemeleri buyrulmuştu.¹⁸⁰

Osmanlı Devleti, hastalığın menbaı olarak gösterilen Hicaz'da da kolera riskine karşı birçok tedbire başvurmuştu. 1881-1893 yılları arasında kolera'nın Hicaz'da çok fazla tahribat yapması karşısında Osmanlı Devleti, bir yandan tahafuzhanelerin sayısını çoğaltırken, diğer yandan mevcut olanları da ıslah etmeye de-

¹⁷⁷ Arslan, **a.g.t.**, s. 83-84.

¹⁷⁸ **A.t.**, s. 73

¹⁷⁹ **İkdâm**, 10 Nisan 1903, s. 3.

¹⁸⁰ B.O.A., **DH.MKT.**, 120/7, 13 S 1311, (16 Ağustos 1893).

vam etmiştir. Bu arada Hicaz'ın sıhhiye işleriyle, hac hareketinin kontrolünün Avrupa'ya bırakılması fikrine karşı II. Abdülhamid, hem dışarıdan Hicaz'a müdahaleyi, hem de salgınları önleyebilmek adına söz konusu ıslahat çalışmalarına hız vermişti.¹⁸¹ Bu çalışmalar kapsamında Sultan II. Abdülhamid, Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından Kaymakam Şakir Bey'i hac zamanındaki durumu incelemesi için Hicaz'a göndermiş ve dönüşünde kendisine yapılması gerekenleri içeren bir lâyiha hazırlamasını istemişti. Dört kısım ve bir de umumi fezlekeden oluşan bu lâyiha, seyahat boyunca varılan konak ve menziller, buraların tarihi, coğrafyası, mimari özellikleri ve sosyal hayatları hakkındaki bilgilerle birlikte, esas olarak mevzuyla ilgili acilen yapılması gereken hususları içermektedir.¹⁸²

Osmanlı Devleti o dönem içinde bulunduğu ağır şartlar altında Hicaz'ın sıhhi durumunu mümkün olduğunca iyileştirmeye çalışmış; imkanları ölçüsünde bu bölgeye hastane ve eczaneler açmış, fakir hacılar için misafirhaneler tesis etmiştir. Ayrıca bölgedeki yerleşim birimlerine demir borular vasıtasıyla içme suyu ulaştırılmış; Cidde, Yenbu, Kamaran gibi noktalara su arıtma ve buz makinaları kurularak bölgedeki su sıkıntısı giderilmeye çalışılmıştır. Alt yapı ilgili olarak ise, bölgeye kanalizasyon sistemi inşa edilmiştir. Bu projelerin finansmanı için, "...İslam âleminde iane (yardım) toplanması için bir beyanname neşredilirken Hicaz Sıhhiye Islahatı ve Tenfiyaz Resimleri adıyla geçici bir kanun çıkarılmıştır." Ayrıca, Hicaz'ın sağlık şartlarını ıslah amacıyla önce Mekke Sıhhiye İdaresi sonra da Hicaz Sıhhiye Meclisi kurumuştur. Ancak atılan bu tüm adımlar ve yapılan iyileştirmeler, Hicaz'ın sıhhiye problemine kalıcı bir çözüm getirememiştir. Zira, Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki nüfuzunun zayıflığı, valiler ve şerifler arasında cereyan eden siyasi mücadeleler, sıhhiye tedbirlerinin genel olarak benimsenmeyişi ve maddi imkansızlıklar nedeniyle ideal olan gerçekleşmemiştir.¹⁸³

1894 yılı Nisan'ında Paris'te, bir önceki seneki hac sonrası kolera salgının sonuçlarını değerlendirmek üzere Uluslararası Tıp Kongresi düzenlenmişti. Avrupalı delegelerin ağırlıklı olduğu bu kongrede, Osmanlı Devleti'nin kabul edemeceği bazı maddeler içeren bir sıhhiye anlaşması hazırlanmıştı. Bu maddelerden birinde, hac ziyareti yapan Müslümanlar maddi bakımdan teçhiz olunmalı ifadesi geçmekteydi. İslam dinine göre ise hac için böyle bir şart aranmamaktaydı. Aslında, bu madde İslam aleminin büyük bir kısmının hac ibadetinin engellenmesi anlamını taşımaktaydı. Bu durum İslam dünyasına bir darbe olacağı gibi, Osmanlı padişahının halifelik ün-

¹⁸¹ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 50

¹⁸² Sarıyıldız, **a.g.e.**, s. 79-80.

¹⁸³ **A.e.**, s. 145-146.

vanı ve Müslümanlar nezdindeki otoritesini kaybetme tehlikesi de doğurabilirdi. Bu nedenle Osmanlı temsilcileri anlaşmadan bu maddenin çıkarılmasını teklif edip, Osmanlı Devleti'nin önceden olduğu gibi, maddi gücü olmayan hacı adaylarına yardım edeceğinin ve Mekke'de onlar için bir misafirhane yapacağının teminatını vermişlerdi.¹⁸⁴ Nitekim, o dönem arşiv belgeleri ve pek çok gazete haberinden Padişahın daha önceden olduğu gibi fakir hacılara ihsanlarda bulunduğu anlaşıl-makta.

Örneğin Sadâret'den, Dahiliye ve Hariciye nezaretine yazılan bir yazıda Hindistan ve Orta Asya'dan gelen hacı adaylarının fakir oldukları gerekçe gösteri-lerek onlardan daha düşük vize harcı alınması kabul edilmiş ve ilgili makamlara bildirilmişti. Bir diğer bir belgede, hac amacıyla Hicaz'a geçecek Orta Asya ahalisi on kuruşa çıkarılan mürur tezkiresi harcıdan muaf tutularak, bunlardan zamdan önce altı kuruş olan vize harcının alınması uygun görülmüştü.¹⁸⁵ "İkdam" gazetesinin 13 Şubat 1900 tarihli haberine göre ise, önceki yıllarda olduğu gibi o sene de Hicaz'a gidecek hac kfilesinden birkaç yüz fukara hacının yolluk ve vapur taşıma ücretleri padişah tarafından karşılanmış ve yolcular mirлива, binbaşı vb. rütbeli paşalar re-fakatinde gönderilmişti.¹⁸⁶ 1907 yılında Mabeyn-i Hümayun'dan Sadâret'e yollanan telgrafta ise, fakir hacılar için önce beş yüz lira olarak belirlenmiş yardıma üç yüz lira daha ilave edilmesiyle, et, pilav ve benzeri yiyecekler de verilerek yollarda esbab-ı sıhhiyelerine ve istirahatlarına dikkat edilerek, müreffehen varışları için gerekli adımların atılması emredilmişti.¹⁸⁷ Devletin yaptığı bir diğer yardım ise fakir hacıların vapur ücretlerinin karşılanmasıyla ilgiliydi. 1907 yılında Mabeyn'den Sadâret'e yol-lanan bir yazıda Dağıstanlı, Buharalı ve Çinli hacıların büyük bir kısmının vapura bindirildiği; fukaradan olup vapur taşıma ücreti olan navl vermeye muktedir ola-madıklarından kalanların ise masraflarının beş yüz lira sarf edilerek karşılandığı ve bu kişilerin de sözü edilen iki saate kadar hareket edecek olan vapurla gönder-ilmelerinin şehremaneti paşa hazretleriyle kararlaştırıldığı belirtilmekteydi.¹⁸⁸

İslam dünyasında 19. yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşmaya başlayan Panislamizm karşısında, başta İslam dünyasının büyük bir bölümünü sömürgesi ha-line getiren İngiltere olmak üzere, Rusya ve diğer Batılı devletler büyük endişe duy-

¹⁸⁴ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 54.

¹⁸⁵ Çoban, **a.g.t.**, s. 27.

¹⁸⁶ **İkdam**, 13 Şubat 1900, s. 1.

¹⁸⁷ B.O.A., **İ.HUS.**, 160/ 35, 18 Şevval 1325 (18 Kasım 1907).

¹⁸⁸ B.O.A., **Y. PRK.A.**, 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325).

muşlardır.¹⁸⁹ II. Abdülhamid'in İslam birliği siyasetinin araçlarından biri olan haccın Müslümanlar arasında birlik ve dayanışma gerçekleştirebilmede etkin rol oynayabileceği Büyük Güçler tarafından göz ardı edilmemiş;¹⁹⁰ hac ibadetini bir şekilde engellemek için de "bulaşıcı hastalık" tehlikesini öne sürmüşlerdir. Müslüman tebaalarının sağlığını korumanın (?) yollarını aramak için 1890'lardan itibaren bulaşıcı hastalıklar ve karantina konulu uluslararası çapta konferansları düzenlemeye başlamışlardı.¹⁹¹ Sömürgeci devletlerin geliştirdiği bu siyasete göre görünüşte, hacca gitmeye resmi bir engel yoktu; ancak bulaşıcı hastalıklar nedeniyle hacca gitme şartları şer'an ortadan kalkıyordu.¹⁹² Büyük devletler kimi zaman ise kolera salgınını bahane ederek veya salgın ihtimali var diyerek tebaaları olan Müslümanların hac için Hicaz'a gitmelerini yasaklamışlar, bazı hallerde de bir takım kısıtlamalar getirerek dolaylı yoldan Hicaz'a gidilmesini men etmişlerdir.¹⁹³

¹⁸⁹ Seyfettin Erşahin, "Osmanlı Devleti ve Türkistanlı Müslümanların Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze)", **Diyanet İlmî Dergi (Osmanlı Özel Sayısı)**, C. XXXV, S.I, 1999, s. 235.

¹⁹⁰ Sarıyıldız, **a.g.e.**, s.146.

¹⁹¹ Erşahin , **a.g.m.**, s.235-236.

¹⁹² **A.e.**, s.236.

¹⁹³ Sarıyıldız, **a.g.e.**, s.146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19.YY SONU VE 20.YY BAŞINDA İSTANBUL'UN İNANÇ TURİZMİNE KONU ÇEKİM UNSURLARI

3.1. Halifeyi Ziyaret

Daha önceki bölümlerde ayrıntılı olarak açıklandığı gibi halifelik, bütün İslam dünyasına uzanan özel vurgulara sahip bir kurum olma kimliğini 1870 yılından itibaren kazanmaya başlamıştı. Bu yeni oluşumda Osmanlı Devleti'nin siyasi merkezinden çok dış hadiseler ve İslam dünyasındaki gelişmeler etkin bir rol oynamıştı. Aslında devlet erkani, dıştan bakıldığı zaman artıları çokmuş gibi görünen hilafetle ilgili bu gelişmelerden memnun değildi. Zira, o dönem ne İslam dünyasından gelen yardım taleplerini karşılayacak maddi gücü ve imkanı, ne de çok yönlü gelişmesi muhtemel bu ilişkiler dolayısıyla Avrupa devletleri ve Rusya'dan gelecek imalı veya açık protestoları ve baskıları göğüsleyebilecek manevra kabiliyeti vardı. Fakat özellikle basının, bir ölçüde de tarikat çevrelerinin oluşturduğu kamuoyu, devleti hilafet kurumunun fonksiyonlarını yeniden gözden geçirmek mecburiyetinde bıraktı. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin en zayıf dönemlerinde Osmanlı hilafeti en güçlü ve en nüfuzlu noktalara geldi. Devletin ilk bakışta yük olarak gördüğü ve menfi olarak algıladığı talep ve gelişmelerden II. Abdülhamid müspet, nüfuzlu ve tehdit edici bir siyasi mekanizma çıkarmıştı.¹

II. Abdülhamid kendi hilafetini gündeme getirerek, dünya Müslümanlarını İstanbul'a bağlamak ve Avrupa emperyalizmi ile mücadele edebilmek için bütün Müslümanları birleştirme çabası içinde olmuştur. Bu amaçla özellikle sömürgeci devletlerin idaresi altında bulunan Müslümanlarla ilişki kurmuş ve onları manen de olsa İstanbul'a bağlamayı başarmıştı.² Hilafet ve İstanbul ile ilgili çalışmalarıyla tanınan İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee, bu konuya dair görüşlerini şöyle özetler;

“(...) Hindistan, Rusya ve Çin müslümanlarının gözlerini Osmanlı halifesine çevirip onun mânevî desteğini ve kendilerini örgütlemelerini istemeleri için üç neden vardı: Kendi müslüman hükümdarlarını kaybetmiş olmaları, bunların yerine 'gâvur' hükümdarların gelmiş bulunması ve müslüman olmayan çoğunlukların arasında ilerde oluşacak saldırgan milliyetçilik akımları tehlikesi...”³

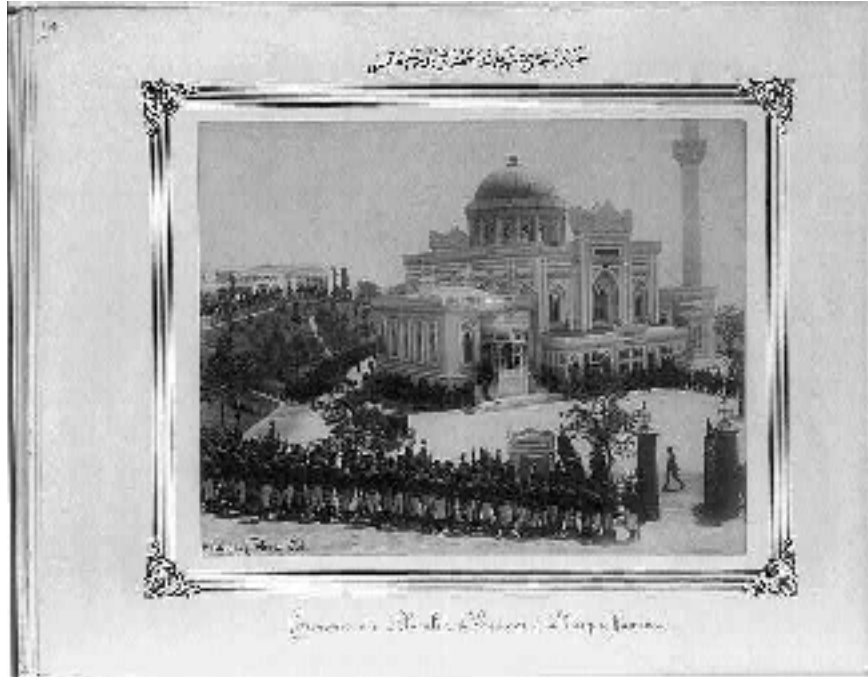
¹ Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 157-158.

² İ. Süreyya Sırma, **Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2009, s. 11.

³ Kara, **a.g.t.**, (2011) s.196.

İslam Birliği siyaseti çerçevesinde pek çok enstrüman kullanılmakla birlikte; bunlar arasında hilafet kurumu ve onun etrafında şekillenen sembolizmin çeşitlendirilmesi ile İstanbul'un hilafetin merkezi olarak yeniden konumlandırılması daha fazla öne çıkıyordu. Dönemin İstanbul'u, burada yeni münasebetler kurmak ve kendini geliştirmek isteyen alim, şeyh, aydın, gazeteci ve siyasetçilerden oluşan ziyaretçilerin akınına uğruyordu.⁴ Bu açıdan İstanbul, sadece Osmanlı Devleti'nin değil fiili olarak bütün İslam dünyasının payitahtı haline gelmiş, birliğin simgesi ve ümidi olmuştu.⁵ Bu görüşü teyit edenlerden biri olan Tunuslu ilim adamı Muhammed Es-Sunusi (1851-1900), "er-Rihle el-Hicaziye" adlı eserinde İstanbul'u, İslam Hilafetinin merkezi olarak nitelendirmişti. Ona göre Osmanlı, İslam'ın hamisiydi ve bu sebeple Hindistan'dan Çin'e kadar yeryüzündeki tüm İslam memleketleri Osmanlı Sultanı'na dua etmekteydi.⁶

Resim 12:Hamidiye Camii'nde Cuma Selamlığı

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28112/?co=ahii>

⁴ A.t., s. 195.

⁵ Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s. 158-162.

⁶ Süheyl Sapan, " II. Abdülhamid Döneminde Arap Elitleri Gözüyle İstanbul", **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015, s.289.

Hilafet merkezini ve halifeyi ziyaret eden grupların başında hac yolcuları gelmekteydi. Dönemin dini örf ve adetlerine göre, Müslüman ahalinin, halifeleri olan padişahı, hacca gitmek için izin alması gerekmekteydi. Bunu gerçekleştirmenin yolu ise cuma selamlığında bulunmaktı. Padişahla birlikte kılınan cuma namazı ile sembolik olarak hac izni de alınmış oluyordu.⁷ “Cuma Selamlığı”, “Osmanlılar’da hükümdarın halka açık bir camide cuma namazı kılması ve bu arada yapılan merasim için kullanılan bir tabir”⁸ olup, Sultan burada halk ile konuşur, yazılı ve sözlü şikayetleri (*ruk’a*) kabul ederdi.

“Merasm, Sultanın, halkının sıkıntılarına gösterdiği ilgi ve alakayı temsil etmekte ve bu tavır, İslam devlet geleneğinde yöneticinin en önemli fonksiyonu sayılmakta idi...Cuma namazında, devrin en önde gelen şeyhi tarafından okunan hutbe, dini olmaktan öte bir fonksiyonu haiz idi. Cemaat, hutbede dile getirilen Sultan’la ilgili övgülere karşılık vermek durumundaydı ve bu merasim İslam toplumunda sultanın hakimiyetinin halk tarafından kabulünü ifade ediyordu anlamına geliyordu.”⁹

Dönemin sultanı II. Abdülhamid 1876’da tahta çıkışından 1886’da Yıldız Hamidiye Cami’nin inşasına kadar Dolmabahçe Sinan Paşa, Dolmabahçe, Nişantaşı Teşvikiye, Ortaköy Büyük Mecidiye camilerinden birinde ya da Beşiktaş Şazeli Derghahı’nda selamlığa çıkarken; Yıldız Hamidiye Cami’nin inşasından sonra bazı istisnalar hariç cuma selamlığı hep bu camide icra edilmiştir.¹⁰ 1906 yılının 22 Eylül tarihli Sabah gazetesinde birkaç önceki Cuma selamlığının Hamidiye Camii’nde icra edildiğinden şöyle bahs eder:

“Selamlık Resm-i Âlîsi, Âmme-i Osmâniyenin velîni’met-i bî-minnet me’al-i iktirânı ve cihân-ı İslâmiyyetin sermaye-i fahr ve mes’adet-i bî-pâyânı olan pâdişâhımız pâdişâh-ı bî-medânî şevketlû Sultan Abdülhamid Han-ı sâni efendimiz hazretleri dünkü gün bir gerdûne-i zînet-i numune-i şeref-i avraz ve ikbâl oldukları halde ihyâgerde-i lûtûf meberrâtperver-i hilâfet-penâhîleri bulunan (Hamidiye) câmi’ sâdi’ü’l-envarîne azimetlû edâ-yı salât-i füyûzât-i gâiyât-ı cem’a’dan sonra yine gerdûne-i süvâr-i mecd ü iclâl olarak süvâr-i hümâyûn-ı mülûkânelerine şeref-bahşâ-yı mu’âvedet olmuşlardır. Azîmet ve avdet-i seniyye-i cenâb-ı Zillullahlarında istâde-i mevki’-i ta’zîm ve tebcîl olan asâkir-i intizâm-ı muâsır-ı şâhâne ve sunûf-ı tab’a-i mülûkâne cânibinden efzûnî-i eyyâm ömr ü şevket cenâb-ı cihân-bânîleri da’vat-i hâlisesi tekrar ve tertîl ve bârgâh-ı icâbet-i Hüdâ-yı zülcelâle tevsîl kılınmıştır.”¹¹

⁷ Ahmet Ersen, Mehmet Ulukan, “Özbek Tekkeleri ve Eyüp Özbekler Tekkesi”, **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2005, s.139.

⁸ Mehmet İpşirli, “Cuma Selamlığı”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s.90.

⁹ İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s.249.

¹⁰ Mehmet İpşirli, “Sultan II. Abdülhamid’in Merasimleri”, **II.Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, s.140

¹¹ **Sabah**, 22 Eylül 1906.

Halifeyi ziyaret amacıyla dışarıdan İstanbul'a gelen hacılar, selamlığın yapıldığı caminin avlusuna yaydıkları hasırlar üzerinde padişahla birlikte namaz kılarlardı.¹²

Modern Tatar edebiyatının kurucularından olan Fatih Kerimi, 1899 yılında İstanbul'a da yaptığı seyahatini kaleme aldığı "Avrupa Mektupları" isimli eserinde Cuma Selamlığından şöyle bahsetmektedir.

"Halife hazretleri gelmeye başladığı gibi herkesi caminin içine sokuyorlar. ...Selamlık resmi haftada bir defa ve gayet tantanalı ve debdebeli olduğundan seyir için gerek yerlilerden gerek ecnebilere pek çok adam toplanıyor. Cuma günü sabahın başlayıp gayet muntazam ve ala giymiş piyade askerleri, süvari askerleri ve zühaf alayları Hazret-i Padişahın teşrif buyuracakları caminin etrafına dizilerek vüruduna muntazır oluyorlar....Sokaklara kum döküp sulayarak kemal-i itina ile temizlemişler. Caminin etrafında iğne atsan yere düşmeyecek tabirine layık derecede insan kalabalığı olup herkesin gözü Yıldız seyr-i humayununa doğru mün'atıf idi. Alafranga saat on ikiyi yirmi dakika geçtikte güzel faytona ala bir çift beygir koşulmuş ve karşısında Gazi Osman Paşa oturmuş olduğu halde Hazret-i Sultan'ın teşrifi görüldü. Birçok paşalar vesair memurin-i askeriye ve mülkiye kendilerini istikbal etmekte. Askerler selam durup Hamidiye Marşı'nı çalmakta idi ki müezzin dahi Hamidiye Camii'nin uzun minaresinden müessir bir sadayla ezan okumaya başladı....Bütün asker ve Türkler hepsi bir ağızdan "Padişahım çok yaşa" diye haykırdılar."¹³

Hilafet merkezini ve halifeyi ziyaret eden grupların başında Rusya Müslümanları gelmekteydi. 1917 devrimine kadar genelde İstanbul üzerinden hacca giden Rusya müslümanları, deniz yolu ile ulaşabildikleri İstanbul'da en az 2-3 hafta kalarak dinleniyorlardı.¹⁴ Rusya müslümanlarından olan Ali Rıza Bey'in hac hatıratı olan, 1909 yılında Kazan'da basılmış "Hacılara rafık yahud hacıların aldandıklarını beyan ve aldanmayınca yürerge tugrı tarik" (Hacılara rafık veya hacıları aldatmalarının beyanı ve aldanmamak için doğru yol) isimli kitapta, hac yolcularına Cuma Selamlığının yapıldığı cami neresi olursa oraya gitmeleri ve orada sultan ve askerlerini görüp ibret almaları salık verilmişti.¹⁵

İstanbul'da selamlık alayını görme fırsatını bulan bir diğer meşhur ziyaretçi ise 1892'de şehre gelen Hintli tarihçi ve yazar Şibli Numani'dir. Kendisinin de

¹²Nigar Ayyıldız, **II.Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008, s.42.

¹³Fatih Kerimi, **Avrupa Seyahatnamesi**, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001, s.129-131.

¹⁴Elfine Sibgatullina, "Tatarca Hacınamelerdeki İstanbul", **I.Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri (3-5 Nisan 2008 İstanbul)**, Ed. Erol Ülgen, Emin Özbaş, İstanbul, T.C Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2009, s.933.

¹⁵ **A.t.**, s. 936.

oldukça etkilendiği bu ihtişam ve görkem dolu merasime olan ilginin fazlalığını alanlara sığmayan insanların ağaçlara tırmanarak ya da birbirlerinin omuzlarında seyretmeye çalıştığını tasvir ederek anlatır. Yazar merasimine dair izlenimlerine şöyle devam eder:

“İstanbul’da Selamlık’tan daha fazla etkili ve insanın hoşuna giden başka birşey yoktur...Yaklaşık saat birde ‘padişah geliyor, geliyor’ uğultusu yayıldı. Askerler geniş alana dağılarak, hilal şeklinde dizildiler...Sultanın arabası caminin tam önüne ulaştı ama her tarafı inleyen ‘padişahım çok yaşa’ naraları hâlâ dinmemişti. Tam bu sırada padişahın gelişini beklemekte olan müezzîn ‘Allahü Ekber’ nidasını yükseltti. Bu iki ses birleşince kaplerde derin etki yapıyordu. Daha önce hiç görmediğim bu manzara karşısında kendimden geçtim...Sultan arabasından inerek kendisine has yere girdi. Caminin içini dolduran halk sükunet içinde oturuyordu. Bu sırada hatip minberde hutbe okumaya başladı....Derken ikinci hutbe başladı ve hatip haşmetli padişaha doğru eliyle işaret ederek, heyecanlı bir sesle ‘Ey Allahım, şu sultanoğlu sultan, hakanoğlu hakan, Sultan Abdülhamid Han’a yardım et, ona zafer ver’ duasını okudu. Bu Arapça duanın manasını anladığım için üzerimde enterasan bir etki yaptı. Öyle bir duygu selinde yüzüyordum ki durmadan gözümde yaşlar süzülüyor, sürekli dilimden dua şeklinde sözler dökülüyordu. Tam o sırada ellerinde dilekçeleri ve padişahın bir takım istekleri olan 15-20 kişi hep birlikte ayağa kalktılar. Bu insanlar Sultan’a doğru ellerini uzatarak dua ediyorlar ve dilekçelerini taktim ediyorlardı.”¹⁶

3.2. Surre Alayı

Sözlük anlamı Arapça “para kesesi” olan *surre*, Osmanlı devletinde her sene Haremeyn’e gönderilen para hakkında kullanılan bir tabirdi. Bu tabirin kullanılma nedeni, paraların keselere konularak yollanmasından kaynaklanmaktaydı.¹⁷ Haremeyn’e surre gönderilmesi Abbasiler zamanında başlamıştı.¹⁸ Osmanlılarda ise surre yollanması ilk defa I. Mehmed Çelebi döneminde (1413-1421) gerçekleşmişti. Bu, bir kanun ve adet hükmünde olmayıp alelade bir ihtiram merasimi idi. Bunun adet hükmüne girmesi ve resmi bir mahiyet alması I. Selim devrinde olmuştur¹⁹ ve 1915 yılına kadar neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir.²⁰

¹⁶ Şibli Numani, **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi: Sefername-i Rum u Şam u Mısır**, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul, Risale Yayınları, 2002, s.110-112.

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, “Surre”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.3, Milli Eğitim Basımevi, 1983, s. 280.

¹⁸ Yusuf Çağlar, “Mahmil-i Şerif’in Surre-i Hümayu’la İstanbul’dan Haremeyn’e Hac Yolculuğu”, **Dersaadet’ten Haremeyn’e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s.21.

¹⁹ Ali Seydi Bey, **Teşrifat ve Teşkilatımız**, Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, Tercüman Yayınları, t.y., s.153.

²⁰ Ş.Tufan Buzpınar, “Surre”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s.568.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Hicaz'a yapmış olduğu yardımlar bölgenin özel durumuyla yakından ilintiliydi. Hicaz'ın aşiretler, urban ve hazerilerden oluşan halkının farklı mezheplere mensup olması bölgeyi siyasi açıdan mühim ve nazık kılmaktaydı. Normal koşullar altında devletin vilayetinin, kendi mülkiye teşkilatının ve askeri birliklerinin masraflarını kendi bölge gelirlerinden karşılaması icab ederken, aksine Hicaz vilayetinin masrafları tamamıyla Osmanlı merkezi hükümeti tarafından karşılanıyordu.²¹ Bu özel durumun nedeni ise I. Selim'in Mısır seferi sonunda ortaya çıkan bir takım gelişmelere dayanmaktaydı. Şöyle ki, Memluk saltanatı Osmanlı İmparatorluğu tarafından yıkıldıktan sonra Mekke Şerifi oğlunu Mısır'a kendiliğinden göndererek, I. Selim'e biat etmişti. Ancak bu bağlılık belirli koşullar taşımaktaydı. Bunlardan belki de en önemlisi, Mekke ve Medine sakinlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan belirlenen kıstaslara göre her yıl parasız buğday alabilmeleri ve benzer ayrıcalıkların bölgede yaşayan Bedevileri de kapsamasıydı.²² Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Mekke emirliğine düzenli olarak her yıl önemli miktarda para ve hediyeler yollamaya başlamıştı.

Gönderilen bu paraların bir bölümü "Surre-i Hümayun"du. Ancak, Mekke Emirleri'nin, Bedevilere, onlar için ayrılan paydan daha azını vermeleri veya hiç vermemeleri; kuraklık, kıtlık vb sebebler Bedevilerin hac yolcularına saldırganca davranmalarını tetikliyordu.²³ Bu nedenle Osmanlı Devleti, hac kervanlarını Bedevilerin saldırılarından korumak, yolcuların çölde çok az bulunan su kaynaklarından yararalandırılmaları ve yolculara elverişli koşullarda yiyecek satışının sağlanması için *urban surresi* adıyla her yıl belli bir miktar para ve zahire yolluyordu.²⁴ Bu bağlamda yollanan urban surrelerinden biri, 6 Ocak 1909 tarihinde Sadâret'ten yollanan bir yazıda şöyle anlatılmaktaydı. "...emâret-i müşârun ileyhânın cümle işârin-dan bulunduğu üzere urbana ait muayyenât ve mürettebâtın tedâriki emrinde icâbet-i hâlin sûrat-i icrâsı mâliye nezâret-i celîlesine te'kîden yazılmışdır efendim."²⁵

Surre için ayrılan kaynaklar, padişahın gönderdiği özel hediyelerden (*ceyb-i hümayun hazinesi*) ve Haremeyn'e tahsis edilen vakıf gelirlerinden oluşurdu.²⁶ Haremeyn vakıfları ile ilgili ilk kurumsal düzenleme Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır'ın Osmanlı hakimiyetine girmesiyle başlamıştı. Sultan'ın Mısır'da kurduğu

²¹ Ayaz, **a.g.t.**, s.229.

²² Faroqhi, **a.g.e.**, s.VII.

²³ Münir Atalar, **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s. 136.

²⁴ Faroqhi, **a.g.e.**, s.VII.

²⁵ B.O.A., **Y.A.HUS.**, 526./39, 4 Z 1326, (6 Ocak 1909).

²⁶ Ayaz, **a.g.t.**, s. 232.

Haremeyn vakıflarından ve yine bu maksatla kurulmuş diğer vakıflardan sağlanan gelirler her yıl düzenli olarak bölgeye gönderiliyordu. 1714 yılına kadar ayrı ayrı olmak üzere hem İstanbul hem de Mısır'dan gönderilen ve Şam'da birleştirilerek Hicaz'a yollanan surrenin, 1714 yılından itibaren tek merkezden, İstanbul'daki Haremeyn Hazinesinden gönderilmesine karar verilmişti.²⁷

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı arasındaki dönem zarfında Osmanlı tahtında oturan II. Abdülhamid, diğer Osmanlı padişahları gibi, surreyi düzenli biçimde ve miktarını arttırarak göndermeyi sürdürmüştü; Haremeyn vakıflarıyla birlikte Mekke ve Medine'ye tahsis edilmiş olan diğer vakıfların düzenli işleyişini sağlamıştır. Ayrıca, ihtiyaç halinde Hazine-i Hassa'dan ve ferdi bağışlardan noksan kalan kısmın tamamlanmasına yönelik politikalar geliştirmiştir. Hicaz'a yapılan yardımların önemli bir kısmını şahsi servetinden karşılayan II. Abdülhamid, bu yardımlarıyla Mekke ve Medine'de en fazla hayratı bulunan Osmanlı padişahlarından biri olmuştur.²⁸

Surre olarak yollanan para ve altının beraberinde özel hediyeler de gönderilmekte olup, hediye gönderme geleneği Haremeyn'e olan muhabbetin ifadesi ve hakimiyetin simgesi idi.²⁹ Hediye olarak yazma Kur'anlar, murassa' Kur'an kapları, gümüş rahleler, zümrütlü askılar, murassa' avizeler, kandiller, altın ve gümüş şamdanlar, buhurdanlıklar, mücevherli levhalar, puşideler, gümüş perde halkaları, mercan ve inci, amber tesbihler, halılar, anahtarlar ve kilitler, hil'atler, kürk, inci ve elmaslarla süslü giyecekler, kaftanlar, halılar, yünlü dokumalar, kadife ve yiyecek maddeleri vs. gönderilirdi.³⁰ Yollanan surre, Haremeyn bölgesinde yaşayan fakirlere, Haremenyn'i Şerifeyn'e hizmet eden imam, müezzin, kayyim, ferraş vesair görevliler ile Mekke ve Medine Emirlerine ulaştırılırdı.³¹

Surre Alayı devletin öncelikle hem kendi halkı ile kutsal toprak yaşayanlarına hem de coğrafyayla ilgilenen tüm yabancı devletlere de hilafet olarak varlığını hissettirme ve gösterme araçlarından biriydi. Hicaz'a yollanan *Mahmil-i Şerif* ve her

²⁷ A.t., s. 229.

²⁸ Mustafa S. Küçükbaşçı, "Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, s.238-239.

²⁹ Ayaz, a.g.t., s.254.

³⁰ Oğuzhan Günel, Hacı Ahmet Ak, Kürşat Özkan, Zekeriya İlhan "Orta Çağ'dan Yakın Çağ'a Uzanan Gelenek Surre Alayları", "**Gelecek Geçmiş Tartışıyor**" **Ulusal Tarih Öğrenci Sempozyumu Bildirileri 2-4 Mayıs 2013**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2013, s.286

³¹ İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 13, Ankara, 1981, s.113.

yıl yenilenen kabe örtüsü ile³² *Arafat vakfesinde* yapılan duanın padişah adına okunması, “Beyt-i Muazzama”nın iç *kisve-i şerifesinin* değiştirilmesi, *miiftah-ı şerife* mahsus hanenin bakım ve tamiri hilafeti görünür kılan semboller arasındaydı.³³

Bu sembollerden bir diğeri ise *name-i hümayundu*. Surre emini ile Mekke emirine yollanan name-i hümayun da hacıların güvenliğinin sağlanması, surrelerin defterdeki kayıtlara göre titizce dağıtılması ve dönüş yolunda hac kafilesinin urban saldırısından korunması isteniyordu.³⁴ Hicri 1323 (1905) yılında surre-i hümayunda görevli olarak Haremeyn’e giden Kethüda Selahaddin’in kaleme aldığı hatıratında,³⁵ sürre-i humayun görevlilerinin Kurban Bayramının ikinci günü Mekke emirinin Mina’ da kurulmuş olan çadırına giderek name-i hümayunu emire takdim ettiklerini ve emirin de name-i hümayunu orada bulunan şürefa, sadat, ulema, ümera-yı askeriye, memurlar ve ziyaretçilerden oluşan yaklaşık dört yüz beşyüz kişilik bir topluluğun önünde okuduğundan bahsetmektedir.³⁶ Sadaret’in kaleme aldığı 1909 tarihli belgede de Padişah, önce hacıların durumu ardından Mina’da fermanının okunduğuyla ilgili bilgilendirilmişti.³⁷

Kameri Recep ayının 12. günü, hava şartları elvermezse izleyen günlerde gerçekleştirilen surre alayıyla, deve ve katırlara yüklenen hediyeler, surre görevlileri, muhafızlar ve hacı adaylarından oluşan kalabalık bir kafil e eşliğinde gönderilirken 1864 yılından itibaren vapurla gönderilmeye başlanmasıyla³⁸ İstanbul’daki merasim de kameri 15 Şaban’a kaydırılmıştır.³⁹ Bu tarih değişikliğinin bir diğ er sebebi ise Receb’in on ikisinde hareket eden hacıların, Şam’da gereğinden fazla bekleyerek sefalet çekmemeleri içindi.⁴⁰

Surrenin gönderilmesinde deniz yolunun tercih edilmeye başlanma sebeplerinin başında, Sultan Abdülaziz döneminde bahriyede meydana gelen ilerlemeler neticesinde oluşturulmaya başlanan taşımacılık filosunun o zamana dek fazla alter-

³² Ayaz, **a.g.t.**, s.254.

³³ Ayaz, **a.g.t.**, s. 254.

³⁴ **A.t.**, s. 229-230.

³⁵ Çağlar, **a.g.e.**, s. 21.

³⁶ **A.e.**, s. 69-70.

³⁷ B.O.A., **Y.A.HUS.**, 526./39, 4 Z 1326, (6 Ocak 1909), “İki yüz bin kadar hüccâc-ı kirâmın lehu’l-hamd sıhhat ve âfiyetleri ber-kemâl olduğu halde farîza-i hacc-ı şerifin îfâ ve Mina’da fermân-ı âlîşân-ı hümayûnun resm-i kırâati sûret-i mutantana ve müdebdebede bi’l-icrâ...”

³⁸ Şakir Batmaz, “Harem’den Haremeyn’e Surre-i Hümayun’un Denizden İhracı”, **Dersaade-t’ten Haremeyn’e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s.87;

³⁹ B.O.A., **İ. MBH**, 6/1329, 12 Ş 1329, (8 Ağustos 1911).

⁴⁰ B.O.A., **A.MKT. MHM**, 319/97, Tarihsiz.

natifi olmayan kara yolu ile seyahatin karşısına deniz vasıtalarını çıkartmasıydı. O dönem modern deniz ulaşım vasıtalarının artmasıyla birlikte, surreye refakat eden hacı adayları da artık İstanbul ve İzmir limanlarından Beyrut'a kadar gemiyle yolculuğu tercih etmeye başlamışlardı. Hacı adayları, Beyrut'tan kara yoluyla Şam'a ya da doğrudan Mısır Şimendiferi veya Süveyş vapurları ile Mekke'ye ulaşmaktaydılar. Deniz yolu tercihinin bir diğer nedeni ise, kış mevsiminin getirdiği zor şartlar ve zaman zaman maruz kalınan yağma ve kıtallerin karayolunun önem ve cazibesini azaltmasıydı. Deniz yolunun kullanımıyla birlikte, uzun hac güzergahı boyunca yolların ve kalelerin tamir edilmesi ve güvenliğin sağlanması gibi mükellefiyetlerin yarattığı sıkıntılar Osmanlı Devleti için büyük ölçüde ortadan kaldırıyordu.⁴¹

Haremeyn'e her yıl hac mevsiminden önce yollanan söz konusu yardımların yola çıkarılması vesilesiyle "surre alayı" adı verilen merasim düzenlenmekteydi.⁴² Surre alayının İstanbul'da hazırlanması ve yola çıkması başlıbaşına bir imparatorluk teşrifatı örneğiydi.⁴³ Surre ihracı ve surre alayı özel bir organizasyon gerektirdiğinden sarayda bu işle ilgili görevliler, tutulan kayıtlar ve ayrılan ödenekler söz konusuydu.⁴⁴ Hac mevsimi yaklaşırken surre için İstanbul'da hazırlıklar başlar, önce hac için Mekke'ye gidecek olan kafilaya başkanlık edecek bir *surre emini* bulunurdu. Bu kişinin hali vakti yerinde, mütedeyyin ve muteber biri olması şarttı.⁴⁵ Surre emini, surre alayı ile İstanbul'dan hareket eder, hacı kfilesini güven içinde götürüp-getirir ve yollanan para, hediye ve emanetleri Haremeyn'deki alıcılarına surre defteri gereğince dağıtırdı.⁴⁶

Osmanlı padişahının gönderdiği mahmil-i hümayuna hem saray hem de halk tarafından büyük bir önem atfedilmekteydi. Hicaz'a gönderilen para ve hediyelerin konduğu özel bir sandık olan mahfil, kutsal topraklara sadece sarayın değil, halkın da armağanlarını iletirdi. Bu nedenle para ve hediye yollamak isteyen kişilerin kayıtları, Evkaf Nezareti yani bugünkü karşılığıyla Vakıflar Bakanlığı tarafından alınırdı. Üstünde gönderenin ve alacak kişinin adreslerinin işli olduğu meşinden yapılmış "feraşet çantası"nın içine sahibi, maddi gücü ölçüsünde bir miktar para koyar ve öyle gönderirdi. Aynı çanta, içine zemberek suyu, kına, hurma, öd ağacı, akik,

⁴¹ Batmaz, **a.g.e.**, s.87-88.

⁴² Atalar, **Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, s.93.

⁴³ Haluk Dursun, "Surre Alayı Surre Emini ve Bir Nükte", **Din ve Hayat: TDV. İstanbul Müftülüğü Dergisi**, S.3 , 2007, s.60.

⁴⁴ Necdet Sakaoğlu, "Surre Alayı", **DBİA**, C.7, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1994, s.80.

⁴⁵ Dursun, **a.g.m.**, s. 60.

⁴⁶ Münir Atalar, "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.32, S.1, Ankara, 1991, s.121.

yüzük, gümüş, basur halkası gibi hediyeler konularak hac dönüşünde sahibine geri yollanırdı.⁴⁷

Resim 13: Surre Alayını İzleyenler

Kaynak: Murat Kargılı koleksiyonu

Surre-i hümayun Şabanın 15. günü saraydan ihraç edilirdi. Mahfilin yüklendiği süslenmiş deve önde, surre emini, etrafında icabeden zevat, çanları çala çala sarayın bahçesinde ağır ağır hareket ederlerdi.⁴⁸ Bu esnada saray bahçesinde kurbanlar kesilir ve buhurdanlar yakılırdı.⁴⁹ Merasimin kahramanı bu süslenmiş deve olurdu. O en gösterişli ve en yakışıklı olanlar arasından seçilir ve süslerle donatılırdı.⁵⁰ Surre devesinin bunca ihtişamla bezenmesi Hz. Muhammed'i yolculuklarında ve seferlerinde onu taşımış olan devenin anısına yapılırdı.⁵¹ Merasim Dolmabahçe ya da Yıldız Sarayı'nda gerçekleştirilirdi.⁵² Padişah ve vükelası, yukarı katta haremden gelen kadınlar, kalabalık bir ziyaretçi grubu, cezbedici bu merasimi

⁴⁷ Ateş, **a.g.m.**, s. 113.

⁴⁸ Halit Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, İstanbul, Özgür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 601.

⁴⁹ Ercüment Ekrem Talu, "Surre Alayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, C.3, S.29, İskit Yayınevi, 1952, s.1480.

⁵⁰ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 601.

⁵¹ Zeynep Menemencioğlu, "Geçmiş Şölenler", **Tarih ve Toplum**, C.2, S.7-12, İletişim Yayınları, 1984, s. 21

⁵² B.O.A, **İ. DÜİ.**, 100/16,12 Ş 1335, (6 Ocak 1909), "Bi mennihi Teala şaban-ı şerifin on beşinci Çarşamba günü ihrac-ı mukadder olan 1333 sene-i hicriyesi sure-i humayun dolmabağçe sahil sarayı humayununda bades zuhur ezanı, saat sekizde ihrac edilmiş yevmi mezkurda zat-ı sami-i Sadâret penahileriyle diğer vükela-i fiham hazaratı taraflarından berat-ı münasebetiyle atebe-i ulya-ı şahanelerine arz olunacak tebrikatın da saray-ı alii mezkurda ezânen saat 7'de icrası şeref müteallik buyrulan emrû ferman-ı humayun hazreti tacıdarı iktiza-i celilesinden olma ile emri ferman hazreti veliyyül emrindir."

izler; bir saatten fazla süren merasimin ardından deve yola çıkardı.⁵³ Saray'dan Beşiktaş İskelesi'ne kadar olan güzergahta münasip mahallere askerler dizili olur⁵⁴ surre alayı sevinç ve coşku içindeki bu ahaliyi tutmakta güçlük çeken nöbetçi askerler arasından ilerlerdi. Peygamberi öven ilahiler söyleyen bu alayın arkasından "akkâman" denilen Arap çalgıcı ve göstericiler olurdu. Bunlar, küçük davullarını vurarak ritm tutar, türküler söyler, binbir hünerlerini göstererek türlü hokkabazlıklar yaparlardı.⁵⁵

Resim 14: Surre Alayını Taşıyan Vapur Üsküdar İskelesi'ne Yanaşıyor

Kaynak: Murat Kargılı Koleksiyonu

Beşiktaş'tan surrenin gemiye yüklenmesi esnasında yapılan törenlerde padişahla birlikte devlet ricali ve ulema da hazır bulunurdu.⁵⁶ Önceden mühürlenmiş keseler, sandıklar ve Mekke şerifine gönderilen hümayun-name surre eminine teslim edilir, bu esnada şeyh efendiler, hatipler ve imamlar Kur'an-ı Kerim okur, dualarda bulunurlardı. Ardından, surre emanetlerinin gemiye yüklenilmesi sırasında Seyyar Topçu Birinci Numune Alayı tarafından topla 13 pare selam atışı yapılırdı.⁵⁷

⁵³ Ateş, **a.g.m.**, s. 122.

⁵⁴ B.O.A, **Y. PRK. BŞK**, 15/56 , 14 Şaban 1306 (15 Nisan 1889)

⁵⁵ Menemencioğlu, **a.g.m.**, s. 21.

⁵⁶ B.O.A, **Y. PRK. ZB**, 35/18, 14 Şaban 1322 (24 Ekim 1904).

⁵⁷ Batmaz, **a.g.e.**, s.89.

II. Abdülhamid döneminde, babasının surre emiri olduğu kafilede 1889 yılında deniz yolu ile hacca giden Süleyman Şefik Söylemezoğlu, o dönemde çıktığı yolculukla ilgili ayrıntı ve gözlemlerini kaleme aldığı “Hicaz Seyahatnamesi” adlı eserinde, Beşiktaş iskelesinden sonraki güzergahını ve uğradıkları limanları şöyle anlatmaktadır:

"Surre-i Hümayun resmen Şaban ayının 15. günü alay-ı vala ile Saray-ı Hümayun (Dolmabahçe)'den çıkarılarak Beşiktaş iskelesine ve andan vapur-ı mahsus ile Üsküdar'da Paşakapısı'na nakl ettirilir. Çünkü eskiden Surre-i Hümayun'un Üsküdar'dan berren ta Mekke'ye kadar gönderilmek adet olmakla bittabi levazım-ı seferiyye Üsküdar'da ikmal edilir, hüccac-ı müslimin de orada ictima edermiş. Her ne kadar şimdilerde bahren (denizden) Beyrut'a ve ondan Şam-ı Şerif'e gönderilmekte ise de yine teşrifat-ı kadimeye riayeten ber-mu'tad Üsküdar'a geçirilmektedir. 307/1889 Ramazan'ın 13. Cum'a günü güneşin batışıyla Der-saadet'ten hareket edilir. Surre-i Hümayun, kaide icabı mutantan bir alay ile Paşakapı'sından çıkarılarak Harem İskelesi'ne indirilir ve orada Surre-i Hümayun'a özel olarak ayrılmış bulunan Girit vapuruna yüklenilir. İstanbul'da, Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkan Surre Alayı'nın Beyrut'a kadar uğradığı yerler ve adları şöyledir: Beşiktaş-Paşakapısı (Üsküdar)-Harem-Gelibolu-Çanakkale-Bozcaada-Midilli-Sakız-Sisam-Rodos-Kıbrıs-Beyrut."⁵⁸

Surre gemisi genellikle Şaban ayının 15. günü yola çıkmakla birlikte eğer o gün cumaya denk gelirse o gün yerine perşembe veya cumartesi günlerinden birinde hareket edilirdi. Gemide surre emini ve maiyeti, devlet erkanından bazı şahıslar, aralarında imam ve tabiplerin de bulunduğu gemi personeli ve hacca gitmeye maddi durumu müsait olmayanlarından oluşan bir topluluk bulunurdu.⁵⁹ Denizyolu ile yollanan surre, Hac seyahatini kolaylaştırmak amacıyla inşası devam eden Hicaz demiryolu hattının 1908 yılında Şam ve Medine arasındaki bölümünün tamamlanarak faaliyete geçmesiyle birlikte, trenle yollanmaya başlamıştır.⁶⁰ Surre, herhangi bir bir tüccar eşyası gibi, Haydarpaşa'dan, kurşunlu ve mühürlü bir yük vagonuna bindiriliyor ve Hicaz demiryolunun son istasyonu olan Medine'de indiriliyordu.⁶¹

Çeşitli vakıflardan, Maliye Hazinesi'nden, Hazine-i Hassa vb. yerlerden yüklü bir tutara karşılık gelen surrenin toplanması ve gönderilmesi, peygamber sevgisinden kaynaklanan, kutsal sayılan beldelerin korunup mamur edilmesi için yapılan büyük bir fedakarlıktı. Osmanlı Devleti, mali buhranlar yaşadığı dönemlerde

⁵⁸ Süleyman Şefik b. Ali Kemâl, **a.g.e.**, s. 2-3.

⁵⁹ Batmaz, **a.g.e.**, s.92.

⁶⁰ **A.e.**, s. 98.

⁶¹ Münir Atalar, "Surre-name (1335/1916)", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 28, Ankara, 1986, s.419.

bile borç paralar alarak bu fedakarlıktan kaçınmamıştır. Hatta, devletin borç batağı içinde olduğu Duyun-ı Umumiye döneminde tedarik edilemeyen surre masrafları için bankerlerin kapısı dahi çalınmıştır. Örneğin, 1904’de bu bankerlerden biri olan Mösyö Zarifi’den %8 faiz ve Midilli adasının 1321-1322 (1903-1904) seneleri zeytin a’şarından tesviye olunmak için bir senet verilmek şartıyla 30 bin lira borç alınmıştı.

62

Resim 15: Surre Devesi ve Mahmil-i Şerif.

Kaynak: Murat Kargılı koleksiyonu

15. yüzyılın başlarından, devletin yıkıldığı 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden surre, önemli dini merasimlerden biri olagelmıştır.⁶³ Düzenlenen merasimler neticesinde devlet-ulema ve tebayı birleştirici rolü bakımından da surre-i hümayun gönderimine büyük önem atfedilmiş; gerek yerli gerekse ecnebi hacıların, halifenin kutsal toprakların mamur etmesi ve hac yolcuğunun güvenli ve rahat bir şekilde gerçekleştirilmesi adına yaptırdığı düzenlemelere şahit olmaları açısından surre önemli bir işlev görmüştür.⁶⁴

⁶² Hüseyin Özdemir, "Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Surre Defterleri", **Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s.104.

⁶³ **A.e.**, s. 99.

⁶⁴ Batmaz, **a.g.e.**, s.90.

3.3. Türbeler ve Kabirler

İstanbul'un ziyaret edilen başlıca türbe ve kabirleri arasında, Eyüp Sultan, Sahabe kabirleri, Sümbül Efendi, Merkez Efendi ve Yuşa Tepesi bulunuyordu.

3.3.1. Eyüp Sultan

Avrupa'da azizlerin kasabaları, binlerce hacı ziyaretçinin uzak yerlerden kabileler halinde geldiği toplantı yerleri olduğu gibi, Eyüp Sultan da sahip olduğu kutsiyetle Osmanlı toplumunda benzer fonksiyonu üstlenmişti.⁶⁵ Yalnız İstanbul'dan giden hacılar değil, Anadolu'dan, Rumeli'den ve Türkistan'dan gelen bütün hacı adayları hac ibadetlerinin ilk adımı olarak Eyüp Sultan türbesini ziyaret ediyorlardı.⁶⁶ Ali Rıza Bey, "Hacılara rafık yahud hacıların aldandıklarını beyan ve aldanmayınca yürerge tugrı tarik" adlı hac hatıratında Eyüp ziyaretinden şöyle bahseder:

"İptidai sehabai keramdan Ebü Eyüb el-Ensari hazretlerinin türbesi İstanbul'un köşesindedir. Vapurla gidilir. Sultan Eyüb'e diye 60 paralık yani 12 kopiklik bilet alınır. Bu vapur yolda çok iskelelere uğrar. En nihayeti Sultan Eyüb'dür. İskeleden çıkıp direk Eyüp el Ensari Camiine gidilir. Cami şerifin arka tarafında türbe şerifidir. Etrafında pek çok türbedarlar vardır. Bu adamlara sadaka vermeye gerek yoktur, çünkü onlar sadaka almasınlar için vakıftan miktarı kafi maaşları vardır. Mezkur türbe-i şerifin karşı dairesinde bir mermer taş vardır. Bu taş üzerinde efendimizin s.a mübarek ayağını bastıktan sonra batıp nakış edilmiş izi görünür. Buna mukaddes kademi şerif diye tabir ederler."⁶⁷

3.3.1.1. Eyüp Sultan Kimdir

Türkiye'de "Eyüp Sultan" unvanıyla anılan sahabinin asıl adı "Ebu Eyyub Halid ibn Zayd ibn Kulayb en Neccari el Ensari" olup, Medine'de yerleşik Hazrec kabilesinin Neccaroğlu soyundadır. Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye olan hicretini müteakiben kendisini evinde ağırladığı için Peygamberin mihmandarı (Peygamberin ev sahibi) sıfatını almıştır.⁶⁸ Vahiy katiplerinden biri olduğu bilinen Ebu Eyyub, Hz Peygamber'in sancaktarı olarak, onunla birlikte bütün gazvelere katılmıştır.⁶⁹

624 yılında Filistin'de Bizans'a karşı ve bizzat Hz. Peygamber tarafından gerçekleştirilen ilk askeri eylemden sadece 26 yıl sonra bir İslam ordusu İstanbul

⁶⁵ İnalçık, **a.g.m.**, (1992), s. 148.

⁶⁶ Göncüoğlu, **a.g.t.**, s. 76.

⁶⁷ Sibgatullina, **a.g.t.**, (2009), s. 935-963.

⁶⁸ Hüseyin Algül, "Ebu Eyyub el-Ensari", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 123.

⁶⁹ **A.m.**, s. 124.

kapılarına ulaşmıştır. İstanbul'un fethinin Müslümanlara Allah tarafından takdir edildiğine olan inançla⁷⁰ bu ilk kuşatmayı sonraki dört kuşatma takip etmiştir. Ebu Eyyub, bu kuşatmaların 668'de düzenlenen ikincisinde İstanbul'da şehit düşmüştür.⁷¹ Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethinin akabinde, hocası Akşemseddin'i Ebu Eyyub'un kabrinin yerini bulmakla görevlendirmiştir.⁷² Zira, İstanbul kuşatmalarında şehit düşen sahabe arasında Ebu Eyyub, Hz Peygamber'e yakınlığı ve İslam dünyasındaki yeri ve itibarı sebebiyle ayrıca bir öneme sahiptir.⁷³ Nitekim, söz konusu kabrin yeri, vefatından yaklaşık 807 sene sonra, Akşemseddin tarafından tespit edilir.⁷⁴ Fatih Sultan Mehmet bu kabrin çevresine medrese, aşhane-imaret, hamamla türbeden oluşan bir külliye inşa ettirmiştir.⁷⁵

Resim 16: Eyüp Sultan Mezarlığı'nda Orta Asyalı Hacılar

Kaynak :Murat Kargılı Koleksiyonu

Haliç civarındaki surların ötesinde kısa sürede bir küçük kasaba halini alan Hz. Eyyüb'ün kabri, İstanbul'un en kutsal yeri haline gelmiştir. Daha sonra yüzlerce inanan her gün çeşitli hediyelerle burayı ziyaret etmeye ve velinin yardımını istemeye başlamıştır. Aynı zamanda birer büyük mezarlık olan meşhur derviş tekkeleri, kabrin etrafına toplanmış; Sultanlar, cüluslarını müteakip gaza kılıçlarını burada

⁷⁰ İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s. 243.

⁷¹ Kara, **a.g.t.** (2005), s. 489.

⁷² İnalçık, **a.g.m.**, (1995), s. 246.

⁷³ Kara, **a.g.t.**, (2005), s. 489.

⁷⁴ **A.t.**, s. 490.

⁷⁵ Semavi Eyice, "Eyüp Sultan Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995a, s. 9.

kuşanmışlardır. Böylelikle Ebu Eyyüb el Ensari'nin makamının varlığı sadece İstanbul'u Müslümanlar nezdinde mukaddes bir yer haline getirmemiş, aynı zamanda Sultan'ın Müslümanlar üzerindeki idaresini dini açıdan tasdik etmiştir.⁷⁶

3.3.1.2. Eyüp Sultan Türbesi

Adını verdiği semt ve ilçe olan Eyüp'tedir (Bkz.Ek Harita 1). Külliye'nin çekirdeğini oluşturan türbeden ilk defa 1457 tarihli Fatih Vakfiyesinde bahsedilmektedir.⁷⁷ Türbenin mimarı hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. ⁷⁸ Sekizgen bir plana oturtulmuş ve üzeri kasnaksız bir kubbeyle örtülü olan yapı, kesme taştan örülmüştür.⁷⁹ Türbe binasının tam orta yerine Ebu Eyyub el-Ensari'nin ahşap sandukası konmuştur. Cümle kapısının bulunduğu duvar tarafı hariç, her duvarda alt alta iki pencere bulunmaktadır.⁸⁰ Türbenin kubbe ve iç duvarlarına işlenen ayetler, Ebu Eyyub el-Ensari'nin Osmanlı'daki imgesini açıklar niteliktedir. Örneğin kubbenin içinde yazılı Ali İmran suresinin 193'üncü ayeti, Ebu Eyyub el-Ensari'nin ayette bahsi geçen salih kimselerden olduğunu ima etmektedir.⁸¹ Türbenin duvarlarından lacivert zemin üzerine *celîsülûs* ile beyaz renkli olarak Tevbe suresinin 72.,100.,117. ve 119. ayetlerinin yazılı olduğu çini kuşak geçmektedir.⁸² Söz konusu ayetlerde muhacirler ve ensarlar övülmekte, onları takip edenlere cennet vaat edilmektedir. Böylelikle Ebu Eyyub el-Ensari'nin cennet sakinlerinden olduğuna işaret edilmektedir.⁸³ Ebu Eyyub el-Ensari'ye duyulan sevgi ve saygı ona "alemdarlık" sıfatının da yakıştırılmasına sebep olmuştur. Onun alemdarlığı; "Ahirette her sahabe'nin eline nurdan bir bayrak ihsan buyurulacaktır ki bi izni'l-Huda şefaatiyle bayrağın altında bulunan kimseleri cehennem ateşinden azad edecektir", hadisine göredir.

Resim 17: Eyüp Sultan Türbesi Dış Mekan

⁷⁶ İnalçık, **a.g.m., (1995)**, s.246.

⁷⁷ Feray Coşkun, "Osmanlı İstanbulu'nda Bir Ziyâretgâh ve Teferrücgâh Mekânı Olarak Eyüp", **Osmanlı İstanbulu III: III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2016, s.551.

⁷⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1953, s. 216-219.

⁷⁹ Behçet Ünsal, "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", **Vakıflar Dergisi**, S.26, Ankara, 1982, s.80.

⁸⁰ Akakuş, **a.g.e.**, s. 85.

⁸¹ Coşkun, **a.g.t.,(2016)**, s. 552.

⁸² Erman Güven, "Eyüp Sultan Türbesinin Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IV-Tebliğler**, İstanbul, 2000, Eyüp Belediyesi Yayınları, s. 315.

⁸³ Coşkun, **a.g.t.,(2016)**, s. 552.

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28442/?co=ahii>

Türbesinde sandukayı çevreleyen şebekenin ön kısmında onun ruhani alemdarlığına işaret eden sembolik bir sancak-ı şerif muhafazası vardır.⁸⁴ Türbenin kutsallığını arttıran bir diğer özelliği ise medhalinde bulunan Nakş-i Kadem-i Peygamberî Pişigah'dır (Hz. Peygamberin Ayak İzi). Sultan I. Mahmud, Kadem-i Peygamberî'yi 1732 yılında Topkapı Sarayı'ndaki Mukaddes Emanetler bölümünden getirterek burada halkın ziyaretine sunmuştur.⁸⁵

Türbedeki en önemli mekansal değişiklikler I. Ahmed (1603-1617) döneminde gerçekleştirilmiştir. Fatih Sultan Mehmed zamanında inşa ettirilen koridor şeklindeki türbe girişinin değiştirilerek yerine dikdörtgen plana oturtulan günümüzdeki medhalin yapılması,⁸⁶ avlu ve türbe arasına duvar örülerek türbeye hacet penceresinin açılması,⁸⁷ sandukanın etrafının gümüş şebeke ile çevrilmesi,⁸⁸ kitabesinde suyunun zemzem suyu olarak nitelendirildiği sandukanın ayak ucundaki

⁸⁴ Hatice Fahrünnisa Ensari Kara, "Sahabe Ensar ve Eyüpte Yatan Sahabeler", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu VI- Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2003, s. 37.

⁸⁵ Akakuş, **a.g.e.**, s. 117.

⁸⁶ A.y.

⁸⁷ Eyice, **a.g.m (1995a)**, s. 11.

⁸⁸ Akakuş, **a.g.m.**, s. 91.

kısmet kuyusunun ihya edilmesi,⁸⁹ kuyu suyuna erişim için türbenin yanına bir sebil yaptırılması söz konusu gerçekleştirilen değişiklikler arasındadır.

III. Selim devrinde, 1798-1800 yıllarında tamir edilmiş olan türbenin mimarisine dokunulmamıştır.⁹⁰ Bu tamirat sırasında hacet penceresinin önüne ziyaretçileri yağmurdan korumak amacıyla ahşap bir sancak yapılmış,⁹¹ pirinçten dökme ve döğme süslü alt pencere kapakları yaptırılmış,⁹² avluda parmaklıklarla çevrili çınar ağacının etrafına barok üslubunda dört adet “hacet çeşmesi” eklenmiş, yeni bir avize asılmış ve bizzat padişah tarafından kaleme alınan bir dörtlük levha halinde Yesarizâde Mustafa İzzeddin Efendi’nin hattı ile yazılmıştır:

“Alemdâr-ı kerem şâh-ı iklîm-i risâletsin
Muinim ol benim dâim be-hakk-ı Hazret-i Bârî
Selîm ilhâmî her dem yüz sürer bu ravza-i pâke
Şefaatile kerem kıl yâ Ebâ Eyyüb-i Ensârî”⁹³

Türbeye, 1819-1820 yılları arasında II. Mahmud zamanında da ciddi bir tamir yapılmıştır. Siyah atlasan yapılmış ve sarı renkle işlenmiş sanduka örtüsü II. Mahmud tarafından konulmuştur. Örtü üzerine simle işlenmiş yazılar, devrin meşhur hattatı Mustafa Rakım Efendi’ye ait olup,⁹⁴ örtünün kuşak resmindeki *celî* yazılar ise Sultan II. Mahmud’un elinden çıkmıştır.⁹⁵ Yine aynı dönemde, 1819 ve 1820 yılları arasında türbeyi zemin suyunun tahribatından korumak amacıyla altına bir dehliz açılmıştır.⁹⁶

Türbenin ilk inşasında ahşaptan yapılmış olan cümle kapıları, Sultan II. Abdülhamid döneminde yaşanan bir hırsızlık olayı sebebiyle alınarak medhal ile türbe çıkışı arasına konulmuştur. Cümle kapısı olarak tunçtan yeni bir kapı yaptırılmış, bu kapının önüne Sultan II. Abdülhamid’nin kendisinin yaptığı sedef kakmalı ve parmaklılık bir kapı konulmuştur.⁹⁷ Her ne kadar bir takım değişiklikler geçirmiş olsa da türbe Fatih döneminde inşa edilen ilk halini genel hatlarıyla korumuştur.⁹⁸

⁸⁹ **Eyüp: Şehir Rehberi**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları: 69, İstanbul, 2011, s. 56.

⁹⁰ Eyice, **a.g.m (1995a)**, s. 11.

⁹¹ M. Baha Tanman, “Eyüb Sultan Külliyesi”, **DBİA**, C.3, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.242.

⁹² Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı’ Efendi, Süleyman Besim Efendi, **Hadikatü’l- Cevami (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)**, Haz. Ahmet Neziha Galitekin, Ankara, İşaret Yayınları, 2001, s.337.

⁹³ Akakuş, **a.g.e.**, s.9.

⁹⁴ Eyice, **a.g.m (1995a)**, s. 12.

⁹⁵ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı’ Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s.338.

⁹⁶ Coşkun, **a.g.t.,(2016)**, s. 554.

⁹⁷ Akakuş, **a.g.e.**, s. 110.

⁹⁸ Coşkun, **a.g.t.,(2016)**, s. 553.

Cumhuriyet döneminde ise 1925’de kabul edilen tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla ilgili kanunun kabul edilmesinin ardından Eyüp Sultan türbesi kapatılmış ve 1950 yılına kadar kapalı kalmıştır. 25 yıl boyunca bakımsız kalan türbe o dönem kısmi bir restorasyona tabi tutulmuştur. 2012’de İstanbul Büyükşehir Belediyesince başlatılan kapsamlı restorasyon 2015 yılında tamamlanmıştır.

Resim 18: Eyüp Sultan Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29106/?co=ahii>

3.3.2. Diğer Sahabe

“Bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak” anlamına gelen *sahabe* sözcüğü Hz.Muhammed’i görüp ona inanan kimseler için kullanılmaktadır. Sahabe ile birlikte ashab da sıkça kullanılmakta olup, tekili sahabidir.⁹⁹ Hz. Peygamber’in veda haccı esnasında sayıları yüz bini geçtiği nakledilen sahabe, Peygamber’in vefatından hemen sonra İslamiyeti yaymaya başlamış ve kısa bir sürede Sasani ve Bizans’ı dize getirip, doğuda Hindistan, Orta Asya, Kafkaslara, batıda ise Mısır başta olmak üzere Kuzey Afrika’ya ulaşarak bu bölgeleri İslam topraklarına katmışlardır. ¹⁰⁰

⁹⁹ Mehmet Efendioğlu, “Sahabe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, s. 491.

¹⁰⁰ Efendioğlu, **a.g.t.**, s. 23.

İstanbul'un fethedileceğine dair Hz. Peygamber hadisinin müjdesine nail olmak için İstanbul üzerine seferler düzenleyen sahabeden bir kısmı kuşatma esnasında İstanbul'da şehit düşmüştür.¹⁰¹ Savaşın surun etrafında geçmesi nedeniyle, şehit düşen sahabilere ait mezarların çoğu, surların dibinde yer almaktadır. Bu mezarlarının bir kısmı cesedin gömülü olduğu mezar, diğer bir kısmı ise cesedin gömülü olmayıp sadece o zatın manevi varlığına tahsis edilmiş ve mezar gibi kurulmuş, ruhaniyetinin orada olduğuna inanılan "makam" tabir edilen yerlerdir. Makamların da ruhani irtibatın odak noktaları olduklarına inanıldığından İslam dininde mezar derecesinde hürmet gösterilmektedir.¹⁰²

Sahabenin İslam tarihindeki yeri özel ve önemlidir. Zira, sahabe Allah'ın rızasını kazanmak, Hz. Peygamber'i korumak ve İslam dinini yaymak için büyük fedakarlıklarda bulunduklarından makamı yüksek kişiler olarak değerlendirilmişlerdir.¹⁰³ Karşılaştığı pek çok güçlük ve engeli sahabenin desteği ile aşan Hz. Peygamber, ümmetinin en hayırlısının kendi sahabeti olduğunu belirtmiş ve kendisini sevenlerin, sahabeyi de sevmelerini istemiştir.¹⁰⁴ Bu isteğin bir tezahürü olarak İstanbul'daki sahabe türbe ve mezarları her daim ziyaret edilegelmiştir. Örneğin 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında İstanbul üzerinden hacca giden Rusya Müslümanları da sahabe-i kiram kabirlerini ziyaret etmişlerdir. Hz. Eyyub el Ensari'nin ardından en çok ziyaret ettikleri sahabe mezarları şunlardır: Hz. Eyyub el Ensari, Hz. Ebuzer el-Gaffari, Hz. Ebu Derda, Hz. Ebu Sait el-Hudri, Hz. Cabir b. Semure, Hz. Cafer b. Muhammed el-Ensari, Hz. Şu'be, Hz. Abdurrahman Şami, Hz. Cafer b. Abdullah el-Ensari, Hz. Abdullah el-Hudri, Hz. Abdüssadık b. Amir, Hz. Amir b. el-As, Hz. Vehb b. Huşeyre, Hz. Süfyan b. Uyeyye, Hz. Cabir b. Abdullah el-Ensari, Hz. K'ab, Hz. Ebu Şeybe el-Hudri, Hz. Hamidullah el-Ensari, Hz. Hafir ve Hz. Edhem.¹⁰⁵

İstanbul'daki sahabe kabirlerinin esas sayısı 26'dır. Fakat Ahmed ül-Ensari, Cabir oğlu Muhammed el-Ensari ve Abdurrauf Samadanî isimleri hem halkın inanışı hem de yanlış okumadan dolayı sahabeden sayılarak toplam 29 olarak kabul edilmektedir. Bunların 7'si Eyüp, 18'i Fatih ve Eminönü, 3'ü Beyoğlu Yeraltı Camii, kalan 1'i de Üsküdar'dadır.¹⁰⁶ Bu çalışmanın sınırlılığı nedeniyle bu bölümde sadece

¹⁰¹ Ünver, **a.g.e.**, s. 1.

¹⁰² Kara, **a.g.t (2003)**, s. 35.

¹⁰³ Efendioğlu, **a.g.t.**, s. 23.

¹⁰⁴ Kara, **a.g.t (2003)**, s. 29.

¹⁰⁵ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 87-88.

¹⁰⁶ Kara, **a.g.t., (2003)**, s. 35.

Eyüp'te bulunan Hz. Ebu Eyyub el Ensari haricindeki altı sahabe kabrinden bahsedilecektir.

3.3.2.1. Hz. Cabir bin Muhammed el-Ensari Türbesi

Kabri, Düğmeciler (Dökmeci) Camii avlusunda yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 2).¹⁰⁷ Kitabesinde “Sahabe-i Kiram’dan Hz. Cabir R.A. oğlu Muhammed el Ensari R.A Hazretlerinin Kabri” yazılıdır. Kabir, 996 (1587) yılında vefat eden Kazasker Mehmet Bakır Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. 1313 (1895) yılında zelzeleden harap olunca tamir ettirilmiştir.¹⁰⁸ 1970 yılında da esaslı bir onarımdan geçmiştir.

3.3.2.2. Ebu’d-Derda (Hz. Ebu’d-Derda el-Ensari) Türbesi

Türbesi, Zal Mahmud Paşa Camii ile Cezeri Kasım Paşa Camii arasındadır (Bkz. Ek Harita 3).¹⁰⁹ Burası, Ebu'd Derda hazretlerine aidiyeti öne sürülen iki makamdan biridir. Diğeri ise Karacaahmet Mezarlığı'ndadır.¹¹⁰ Sahaflar Şeyhizade Vak'anüvis Es'ad Efendi tarafından söylenmiş ve Hattat Yesarizade Mustafa İzzet Efendi tarafından talik hatla yazılmış kitabesindeki, “Kıldı mimar-ı kalem tarihin inşa Es'adâ, Yapdı Şeh Mahmud, Ebu-d-Derdâ için ra'nâ makam – 1251” beytinden anlaşılabacağı üzere türbe Sultan II. Mahmud tarafından 1835 yılında ihya edilmiştir.¹¹¹

Dikdörtgen planlı ve kesme taştan inşa edilmiş olan türbenin üstü açıktır. Cadde tarafında iki hacet penceresi olup bir kapı bulunmaktadır. Türbe içinde iki kabir daha vardır ve her ikisine de hem şahide hem de ayak taşı dikilmiştir. Biri makam biri de türbedara ait olan kabir şahidelerinde yazı yoktur.¹¹² Çok tamir görüp orijinalliğinden çok şey kaybetmiş olan türbenin sadece pencere demirleri ampir üslubu aksettirmektedir.¹¹³

¹⁰⁷ Cafer E.Babadağlı, **İstanbul'da Bulunan Ashab-ı Kiram Kabir ve Makamları: Ziyaret Rehberi**, 3. bs., İstanbul, Sarayburnu Kitaplığı, 2015, s. 17.

¹⁰⁸ Necdet İşli, **İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları**, Ankara, 1988, s. 31.

¹⁰⁹ **A.e.**, s. 24.

¹¹⁰ İşli, **a.g.e.**, s.31.

¹¹¹ Ünver, **a.g.e.**, s.25.

¹¹² Mehmet Nermi Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, C.I, İstanbul, Eyüpsultan Vakfı Yayınları, 1996, s.149.

¹¹³ İşli, **a.g.e.**, s. 33.

3.3.2.3. Edhem (Hz. Edhem) Türbesi

Türbesi, Cezeri Kasım Paşa Mahallesi'nde, Abdurrahman Şeref Bey Caddesi üzerinde ve Arpacı Hayreddin Camii karşısındadır (Bkz. Ek Harita 4).¹¹⁴ Sandukası önündeki levhada yazılı, "Hazret-i Halid Radiye anhu Rabb-ül Vahid, Sakası Edhem Hazretlerinin Meşhed-i Alileri, Fatiha-Hicre-ün Nebi Sene 46" künyeden Ebu Eyyub el Ensari'in sakası olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵

Türbedeki üç sandukadan girişte sağda olan Hz Edhem'e aittir. Diğer ikisi ise Hafız Abdullah Efendi ile Eyüp Camii imamı Abdurrahman Efendi'ye aittir.¹¹⁶ Kesme taştan yapılmış, kare planlı olan türbenin,¹¹⁷ çatısı ahşap, duvarları kagir olup, bir tek giriş kapısı ve cephesinde büyük bir hacet penceresi mevcuttur.¹¹⁸

3.3.2.4. Ka'b (Hz. Ka'b) Türbesi

Türbe, Haliç köprüsüne girmeden surların yanından Anadolu istikametine doğru giderken sağdan Ayvansaray'a inen yolun sonunda, Yavedud Camii'nin karşısındaki Hacı Hüsrev Mescidi'nin bitişiğindedir (Bkz. Ek Harita 5).¹¹⁹ Toklu İbrahim Dede Haziresi'nin yaklaşık elli metre kadar uzağındadır.¹²⁰ Yağhane Değirmeni Sokağı buradaki 1972-1974 yıllarındaki Haliç köprüsü ve çevre yolu istimlakları yüzünden, Abdülvedüd Mahallesi ile birlikte ortadan kaldırıldığından türbe arazinin ortasında kalmıştır.¹²¹ Sahabe hakkındaki taş basması levhada şöyle yazılıdır: "Kudumlarla bab-ı sa'b-Aman ya Hazret-i Ka'b, Yire göçmüş bila ta'b- Şef'aate ir-gör bizi"¹²²

Dikdörtgen planlı ve kesme taştan inşa olunan türbenin ön tarafında demir lokma parmaklıklı dört penceresi ve sol tarafında da kapısı vardır. Kapı üzerinde: "Ashab'dan Ka'b Hazretleri" diye yazılıdır.¹²³ 1838 yılında Sultan II. Mahmud, 1858 yılında da Sultan Abdülmecid tarafından ihya ettirilen¹²⁴ türbe 1992 senesinde,

¹¹⁴ Babadağlı, **a.g.e.**, s. 26.

¹¹⁵ Ünver, **a.g.e.**, s. 29.

¹¹⁶ İşli, **a.g.e.**, s. 35.

¹¹⁷ Ünver, **a.g.e.**, s. 29.

¹¹⁸ Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 149.

¹¹⁹ Babadağlı, **a.g.e.**, s. 29.

¹²⁰ İşli, **a.g.e.**, s. 37.

¹²¹ Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 181.

¹²² Ünver, **a.g.e.**, s. 45.

¹²³ Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 181.

¹²⁴ Babadağlı, **a.g.e.**, s. 27.

esaslı olarak yenilenmiş ve üzeri de bir çatı ile örtülmüştür.¹²⁵ Yapının orijinal marisinden hiç bir elemanı günümüze intikal etmemiştir.¹²⁶

3.3.2.5. Amir (Hz. Abdü's-Sadık Amir İbn-i Same) Türbesi

Eğrikapı sur kapısının dışındaki kabristanlıkta etrafı demir parmaklıklarla çevrili halde yer alan bu kabir (Bkz. Ek Harita 6), üzeri açık bir türbe olarak inşa edilmiştir.¹²⁷ Kabir taşında şöyle yazılıdır:

“Hüve'l Hayyül- Baki
Haze'l merkaddü's-şerif
Min ashab-ı kiram
Abdu's-sadık Amir
Bin ibade bin same
Radiallahü Te'ala anh
ve nefa'anallahü bi-şefa'atihi
Tarih-i tamir 1205 (1790)”

Yazılanalardan türbenin 1790 senesinde tamir edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁸ Türbenin etrafı küfeki taşından yapılmış duvar ile çevrili olup, türbenin üstü ise ampir üslupta demir parmaklık ile kapatılmıştır. Mermer sandukalı türbe orijinaldir.¹²⁹

3.3.2.6. Hz Hafir Türbesi

Eğrikapı'da (Bkz. Ek Harita 7) sura bitişik olarak inşa edilen türbe üçgen bir plan arzeder. Türbenin bir duvarı sur beden duvarıdır. Evvelce üzeri çatılı iken çökmüş, üzeri açık hale gelmiştir.¹³⁰ Üzerinde şu kitabe okunmaktadır:

“Şah-ı hayrat-eser Hazreti Han-ı Mahmud'un
Ahd'i adlinde bu meşhed dahi oldu abad
Öyle meşhed ki Alemdar-ı nebi dadarının
Tahliye olmuş idi türbe-i envarı nihad
Böyle ta'zime seza yerleri ihya eyledi
Zatına dense müceddid kim ider istib'ad
Mehbat-ı nur ola ruh-i sahabide zemin
Ol şehin şevkini ide füzun Rabb-i İbad
Oldu mu merkaldin ihyasına Es'ad tarihi
Hafir'in ruhunu Sultan-ı cihan kıldı şad 1251”

Kitabenin üstünde Sultan II. Mahmud'un Haşim Efendi tarafından yazılan tuğrası vardır. Tarihini Vak'anüvis Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi söylemiştir.

¹²⁵ Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 181.

¹²⁶ İşli, **a.g.e.**, s. 37.

¹²⁷ **A.e.**, s. 39.

¹²⁸ Ünver, **a.g.e.**, s. 13.

¹²⁹ İşli, **a.g.e.**, s. 39-40.

¹³⁰ **A.e.**, s. 41.

Kitabeyi Yesarizade Mustafa İzzet Efendi talik ile yazmıştır.¹³¹ Türbenin içinde etrafı demir parmaklıkla çevrili bir kabir vardır. Kabrin baş kısmında ise bir metre yükseklikte yazısız üstüvane bir şahide vardır. Ayak taşı gömülü olup sadece “Hz.” yazısı okunmaktadır. Türbenin altı penceresi olup, ampir parmaklıkları orijinaldir. Yapı 1975 yılında onarılmıştır.¹³²

3.3.3. Sünbül Efendi ve Koca Mustafa Paşa Külliyesi

Asıl adı Yusuf Sinan’dır, Sünbül lakabı kendisine şeyhi Cemâl-i Halvetî tarafından verilmiştir. Merzifon’da doğan Sünbül Sinan ilk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul’a giderek medrese tahsiline başlamıştır. Medrese tahsili sırasında Halvetiyye tarikatının ana kollarından Cemâliyye’nin piri Cemâl-i Halvetî’ye intisap ederek tasavvuf yoluna girmiştir. Üç yıl süren seyrü süluk döneminin ardından hilâfet aldı ve irşad göreviyle Mısır’a gönderildi. Koca Mustafa Paşa Dergâhı’nda irşad faaliyetini sürdüren Cemâl-i Halvetî hacca giderken yolda vefat etmesi üzerine; Yusuf Sinan şeyhinin vasiyeti gereği İstanbul’a dönerek Koca Mustafa Paşa Dergâhı’nda postnişin olmuştur.¹³³ Aslen Halvetiyye tarikatına bağlı olmakla birlikte, daha sonra bu tarikatın kendi adıyla bilinen “Sünbülüyye” kolunu kurmuştur.¹³⁴ II.Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerini idrak eden Sünbül Efendi, Muharrem 936’da (Eylül 1529) vefat etmiştir. Dergahının haziresinde bulunan türbesi İstanbul’un en önemli ziyaretgahlarından biridir.¹³⁵

Koca Mustafa Paşa Camii, Fatih ilçesinde, şehrin batısındaki kara surlarına yakın bir bölgede yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 8). Sünbül Efendi olarak da bilinen mabedin aslı, “Moni tu Hagiu Andreu en ti Krisi” adıyla Bizanslılara Hristiyanlığı kabul ettiren havari Hagiu Andria’ya ithafen inşa ettirilmiş bir manastır ve yanındaki kilisesidir. II. Bayezid devrinde (1481-1512) İstanbul’da bulunan Bizans’tan kalma eski kilise ve manastırlar “şenlendirme” siyaseti gereğince camiye dönüştürülmekteydi. Bunlardan biri olan Andreas Kilisesi, Sadrazam Koca Mustafa Paşa tarafından

¹³¹ Ünver, **a.g.e.**, s.39-40.

¹³² Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 177.

¹³³ Hür Mahmut Yücer, “Sünbül Sinan”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 135.

¹³⁴ Hasan Küçük, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri**, İstanbul, Turdav Yayıncılık, 1976, s. 182.

¹³⁵ Yücer, **a.g.m.**, s. 136.

camii-tevhidhaneye dönüştürülmüş ve eski manastır binalarının yerine de bir tekke inşa edilmiştir (1489-1491).¹³⁶

Cami ve tekkenin yanına eklenen medrese, hankah, imaret, hamam ve çeşme ile birlikte yapı bir külliye dönüşmüştür.¹³⁷ Külliye içinde avlunun ortasında yer alan ve "Çifte Sultanlar" olarak bilinen açık türbe de ziyaretçilerin en ilgi gösterdiği mekanlardan biridir. Etrafı kalın döküm demir ampir parmaklıklarla çevrili bu türbede medfun bulunan çifte sultanların Hz. Hüseyin'in iki kızı olduğu rivayet edilmektedir.¹³⁸ Külliye içinde yer alan yapılar zaman içinde çeşitli tadilat ve tamiratlar geçirmiştir.¹³⁹ Koca Mustafa Paşa Külliyesi, İstanbul'da ilk Halvetî tekkesi olması sebebiyle Halvetiyye'nin İstanbul'daki diğer bütün kollarınca tarikatın asitanesi kabul edilmiştir.¹⁴⁰ "Hadîkatü'l-cevâmi"ye göre 17. yüzyıl başlarında Defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa caminin batı yanına bir ek yaptırmış, buraya bir kapı ve mahfil koydurmuştur. Külliye'nin mahfil ve avlu kapısı üzerine bir muvakkithane ilâve ettirilmiştir. Veliyüddin Efendi'nin eseri olan binanın yapıldığı tarih bilinmemektedir.¹⁴¹ Avlunun ortasında bulunan sütun biçimindeki çeşme 1150'de (1737) Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa tarafından diktirilmiştir. Avlunun kuzey kapısı yanındaki iki sebil ise XIX. yüzyılda Rifat Paşa ve Hacı Emine Hanım tarafından yaptırılmıştır.

Kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla o sıralarda hayli harap vaziyette olan cami, II. Mahmud tarafından 1250 (1834) yılında büyük çaplı bir onarımdan geçirilmiştir. 1940'lı yılların sonunda ve 1953 yılında yine büyük bir onarım yapılmış; caminin revakları, içteki ahşap kısımları, iç sıva ve nakışları yenilenmiş ve etraftaki müstemilat binaları kaldırılmıştır. Yapı, 17 Ağustos 1999'daki Marmara depreminden etkilenmiştir.¹⁴²

¹³⁶ Gülgün Uyar, "Bir Risale, Bir Türbe, Bir Menkıbe: İmam Süyuti'ye Ait Risalenin Işığında Çifte Sultanlar Türbesi'ne Bir Bakış", **Osmanlı Araştırmaları: Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı II**, C.XXXIII, İstanbul, 2009, s.232-233.

¹³⁷ Eyice, **a.g.m.**, (2002), s. 134.

¹³⁸ Uyar, **a.g.m.**, s. 235.

¹³⁹ **A.m.**, s. 233.

¹⁴⁰ Hür Mahmut Yücer, "Sünbülüyye", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 136.

¹⁴¹ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.** s.221.

¹⁴² Eyice, **a.g.m.**, (2002), s. 133.

3.3.4. Merkez Efendi ve Külliyesi

Sünbüliliğin piri “Sünbül Efendi” lakaplı Şeyh Yusuf Sinan Efendi’nin halifesi, dönemin ileri gelen sufilerinden ve hekimlerinden olan Merkez Efendi’nin,¹⁴³ hicri 868 (1463-64) yılında Denizli’de dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁴ Zamanının bütün büyükleri gibi o da ilk tahsilini doğduğu yerde yaptıktan sonra, Bursa’ya gitmiş ve orada Veliyyüddin Medresesi’ne girerek hem medrese tahsilini yapmış hem de asrın sayılı alimlerinden dersler almıştır. 15 sene süren tahsilin ardından medreseden icazetnamesini alarak Bursa’dan İstanbul’a gelen Merkez Efendi,¹⁴⁵ bir süre sonra 1494’te Sünbül Efendi’ye intisap etmiştir.¹⁴⁶ Şeyhinden hilafet alan Merkez Efendi, aynı yıl vefat eden Halvetî şeyhlerinden Sündük (Sevindik) Şücaeddin Efendi’nin Fatih’teki tekkesinde posta oturmuştur. Burada bir müddet irşada devam ettikten sonra 1514’te sur dışındaki تنها bir yerde, mensubu olduğu tarikatın (Halvetîlik) halvet geleneğine uygun olarak, münzevi bir tekke tesis ederek oraya taşınmıştır.¹⁴⁷

Daha sonra, 1514-1520 arasında Kanuni Sultan Süleyman’ın annesi Hafsa Sultan’ın, Manisa’da inşa ettirdiği külliyedeki hankahda şeyhlik ve darüşşifasında tabiplik yapmak üzere şeyhi Sünbül Efendi tarafından Manisa’ya gönderilmiştir.¹⁴⁸ Burada hastalara şifa dağıtan Merkez Efendi, halkı buraya cezbetmek için dağlardan topladığı otlardan macun icat ederek her sene Nevruz’da halka dağıtmıştır. Günümüzde geleneği yaşatılan mesir macunu, onun eseridir. Sünbül Sinan Efendi’nin Muharrem 936’da (Eylül 1529) vefatı üzerine Merkez Efendi Manisa’dan İstanbul’a dönerek, Sünbül Efendi tekkesinin şeyhliğini üstlenmiş ve ölene kadar 23 yıl bu görevi sürdürmüştür. Bununla beraber görevi sırasında sur dışındaki tekke- siyle de irtibatını kesmemiş, zaman zaman oradaki çilehanesinde itikafa çekilmiş, halvete girmiş, muhtemelen aynı zamanda bu tekkenin şeyhliğini de üstlenmiştir.¹⁴⁹ 1552’de vefat eden Merkez Efendi, Mevlanakapı dışında kendi adıyla anılan

¹⁴³ Baha Tanman, “Zeytinburnu İlçesi’ndeki Tekkeler”, **Surların Öte Yanı Zeytinburnu**, Haz. Burçak Evren, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2003, s. 109.

¹⁴⁴ Reşat Öngören, “Merkez Efendi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.29, İstanbul, TDV Yayınları, 2004, s.200.

¹⁴⁵ M.Asım Çalıkoğlu, **Sünbül Efendi ve Merkez Efendi’nin Resimli Hayatı ve Hüviyetleri**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1957, s.27.

¹⁴⁶ Öngören, **a.g.m.**, s. 201.

¹⁴⁷ Tanman, **a.g.m.**, (2003), s. 109.

¹⁴⁸ Öngören, **a.g.m.**, s.201.

¹⁴⁹ Tanman, **a.g.m.**, (2003), s. 109.

tekkesinin yanına defnedilmiş, kabrinin üzerine daha sonra bir türbe inşa edilmiştir. Türbesi İstanbul'un en önemli ziyaretgahlarından biridir.¹⁵⁰

Merkez Efendi Külliyesi, Zeytinburnu tarafında, surlardaki Mevlanakapı'nın karşısında yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 9).¹⁵¹ Külliye'nin çekirdeğini oluşturan ve zaviye niteliğindeki ilk tekke yapısı, 1514'te Merkez Efendi ile bazı tarikat mensupları tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra Yavuz Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan bu tekkeyi genişletmiş, cami-tevhidhane yeniden inşa ettirilmiştir. Merkez Efendi türbesinin de yine muhtemelen Şah Sultan tarafından inşa ettirildiği tahmin edilmektedir.¹⁵² Böylece başlangıçta çok mütevazı olan tekke; cami-tevhidhane, çilehane, derviş hücreleri, selamlık, harem, mutfak, taamhane, türbe, hazire ve hamamdan oluşan tam teşekküllü bir tarikat külliyesi haline gelmiştir.¹⁵³

Külliye'nin zaman içinde geçirdiği onarım ve yenilenme aşamalarının önemli olanlarından bazıları şöyledir.¹⁵⁴ Tekke mensuplarından Defterdar Abdülbâki Paşa 1608'de Mimar Sedefkar Mehmet Ağa'ya burada bir dârülkurra inşa ettirmiş,¹⁵⁵ 1812'de cümle kapısının yanına ufak bir çeşme eklenmiş, 1813'te türbe onarılmıştır.¹⁵⁶ Tekke, 1836'da II. Mahmud devrinde yenilenmiş, türbe genişletilerek cami-tevhidhane ile birlikte yeniden inşa edilmiş, diğer binaları ise tamir edilmiştir.¹⁵⁷ Türbedeki bazı bezemeler, yapının II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) de onarımdan geçtiğine işaret etmektedir. Bu dönem türbe ile birlikte diğer bölümlerin de yenilendiği tahmin edilmektedir. Avludaki şadırvan ve kuyu bileziği de yine bu dönemden kalmadır. Cami-tevhidhane, 1965'te yeniden onarımdan geçmiştir.¹⁵⁸ Ancak son dönemlerde iyice yıpranan cami ve türbe, Zeytinburnu Belediyesi'nce yürütülen Kültür Vadisi Projesi kapsamında yeniden restorasyona alınmıştır.

¹⁵⁰ Öngören, **a.g.m.**, s.201.

¹⁵¹ Sudi Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2014, s. 91.

¹⁵² M. Baha Tanman, "Merkez Efendi Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.29, İstanbul, TDV Yayınları 2004, s. 202.

¹⁵³ Murat Çekin, **Merkez Efendi**, Haz. Efsun Sertoğlu, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2007, s.48.

¹⁵⁴ Tanman, **a.g.m.**, (2004) , s. 202.

¹⁵⁵ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, s. 91.

¹⁵⁶ Tanman, **a.g.m.**, (2004), s. 202.

¹⁵⁷ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, s. 91.

¹⁵⁸ Tanman, **a.g.m** (2004) , s. 203.

“Âsitâne veya pir makamı olmamasına rağmen halkın Merkez Efendi'ye hayatta iken gösterdiği sevgi ve saygının ölümünden sonra da devam etmesi sebebiyle burası şehirdeki en itibarlı ziyaretgâhlardan biri olmuştur.”¹⁵⁹

3.3.5.Hz. Yûşa'

Yûşa', Hz. Musa'nın kız kardeşinin oğlu, öğrencisi ve yoldaşı olup¹⁶⁰, Hz. Musa'dan sonraki Beni İsrail peygamberidir. “Yûşa” (Yeşu) kelimesinin aslı, İbrani-cede “Tanrı kurtuluştur” veya “Tanrı kurtarı” anlamına gelen “Yehoşua”dır (Yeoşua). İsim zamanla Yeşua biçiminde kısaltılmış, Arapça'ya da Yûşa' olarak geçmiştir.¹⁶¹ Hz. Yûşa' ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de açık bir ifade bulunmamakla birlikte Kehf suresinin 60-64. ayetlerinde geçen “genç adam” ifadesiyle ona işarette bulunulduğu kabul edilmektedir.¹⁶²

Hz. Yûşa', Hz. Musa'nın vefatından sonra yirmi yedi sene süren peygamberlik vazifesi zarfında,¹⁶³ İsrailoğullarını alıp çölden çıkarmış, onları Şeria nehri kenarına getirmiş ve hemen ilerleyip Eriha şehrini fethetmiştir. Böylece İsrailoğulları çöllerde dolaşmaktan kurtulmuş, dedelerinin eski vatanı olan Kenan ülkesine girmişlerdir.¹⁶⁴ Kabrinin, Kudüs yakınlarındaki Nablus ya da Halep yakınlarındaki Mu'arra şehirlerinden birinde olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁵ Bununla birlikte, İstanbul Beykoz'da bugün Yuşa tepesi olarak bilinen yerdeki mezar da Yûşa' peygambere nispet edilmektedir. Buranın 16. yüzyılda Beşiktaşlı Yahya Efendi (ö. 978/1570) tarafından keşfedildiği rivayet edilir.

195 m rakımlı ve Boğaz'a hakim konumda (Bkz. Ek Harita 10) bulunan mezar, İstanbul'un en önemli ziyaret yerlerinden biridir. Eski çağlardan itibaren kutsal kabul edilmiş olan bu tepeye çeşitli din ve inanışlara ait tapınaklar yapılmıştır. İlk çağlarda burada bir Zeus mabedinin bulunduğu bilinmektedir. Mabed, 6. yüzyılda Hristiyanlığın kabulünden sonra Hagios Mikhael adına kiliseye çevrilmiştir. Yuşa tepesinin kutsallığı inancı İslami devirde bir yatır-mezar ve bir tekke inşası ile devam etmiştir. Osmanlı döneminde Yuşa tepesindeki mezardan ilk bahseden kişi Evliya

¹⁵⁹ A.m., s. 202

¹⁶⁰ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, a.g.e., s.556.

¹⁶¹ Ömer Faruk Harman, “Yûşa””, TDV İslam Ansiklopedisi, C.44, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, s.43.

¹⁶² Asiye Altan, “Beykoz Yûşa Türbesi Bağlamında Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyal Yönden İncelenmesi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.33.

¹⁶³ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, a.g.e., s.556.

¹⁶⁴ Altan, a.g.t., s.31.

¹⁶⁵ Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, a.g.e., s.556.

Çelebi'dir. Yazar, Seyahatname'sinde Yûşa' tepesini ve Yûşa' nebiyi ziyaret ettiğinden bahsederek bu tepede Yûşa'nın mezarının, bir tekkenin ve "fukara"sının bulunduğunu anlatır.¹⁶⁶ Ayvansarâyî ise burada medfun olan zatın evliyalardan ya da havarilerden biri olabileceğini kaydeder. Kutsal mekan özelliği gösteren bu tepeye, Sultan III. Osman döneminde 1755'de Sadrazam Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Sait Paşa tarafından bir mescit ve zaviye yaptırılmıştır. Ayrıca, mezarın etrafına kagir bir duvar çektirilmiş, bir türbedar ile kandil yakması ve türbenin bakımıyla ilgilenmesi için bir hademe tayin edilmiş, tekke çevresinde odalar yaptırılmış ve bir de postnişin tayin edilmiştir.¹⁶⁷ Daha sonra yanan mescid ve tekke Sultan Abdülaziz devrinde, 1863-1864 yıllarında aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir.¹⁶⁸

Tarih boyunca ziyaretlerle bütünleşen bu tepeye Osmanlı döneminde toplu halde çıkılmaktaydı. "Hadikatü'l-Cevami"de nakledildiğine göre, hayrat sahibi biri Yûşa' mescidinde mevlid-i şerif okunmasını vakf etmişti. Genellikle yazları okunan bu mevlidlerde, Hünkar iskelesinden Yûşa' tepesine kadar olan güzergah insanlarla dolup taşardı. Davet edilen Rifai ve Sadi tarikat şeyhleri söz konusu topluluğa alemler çekerek ve dervişleriyle ayin ederek katılırlardı. Söz konusu katılımın her sene giderek artması sonucunda meydana gelebilecek izdihamdan dolayı fitneye mahal olmasın düşüncesiyle Sultan III. Selim (1789-1808) döneminin bazı yıllarında burada mevlit okunması yasaklanmıştı.¹⁶⁹

İstanbul üzerinden hacca giden Müslümanların da ziyaret noktalarından biri olan Yuşa tepesinin ziyaretçilerinden biri de Tatar alim Kurbanali Halidoğlu'dur. 1897'de Doğu Türkistan'dan hac ibadetini yerine getirmek amacıyla yola çıkan, ve Hicaz'a gidiş dönüşünü İstanbul üzerinden yapan seyyah,¹⁷⁰ yolculuğuna dair izlemelerini kaleme aldığı "Tevârih-i Hamse-i Şarki" adlı eserinin İstanbul bölümünde, Yuşa Tepesi'den şöyle bahsetmektedir:¹⁷¹

"Beyân olundığı üzere İstanbul'a on tokuzunçı April'de geldik ki Zî'l-kade ayının yigirmi tokuzunçı günü idi. Ârafata on gün kalmış olur. Yerden vaktin acele ya'ni gayr-ı müsâ'desi sâniyen bu esnâda Yunan muhârebese yolları havatırlı itdüğünden her ne ise bu sene hac'ge yetüşmek müyesser olmayup İstanbul'da yatup kaldık. Hac'dan kaldığımız kat'i olduktan sonra ziyaret-i enbiyâ'i ve türbe-i evliyâ ile gün ozdurmak lâzım gelüp ibtidâ üçünçü zû'l-hicce yigirmi ikinci april se-şenbe papur ile Beykoza

¹⁶⁶ Harman, **a.g.m.**, s.44-45.

¹⁶⁷ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s.556.

¹⁶⁸ Harman, **a.g.m.**, s.45.

¹⁶⁹ Ayvansarayî Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s.556.

¹⁷⁰ Fatih Ünal, "Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.14, 2008, s.96.

¹⁷¹ İmam Kırbanali Halidoğlu, **Tevarih-i Hamse-i Şarki**, Kazan, 1910, s. 469-470.

kasabasına geçüp ândan araba ile bir saatte hazret-i Yûşa" aleyhisselâm'a vardık....Namâz-ı zahr o zâtnın câ'miinde ötedük. Türbesi dağın başında gâyet bülendlikdedür ki eğer mübâlağa ile söylenürse havâ sâf günde dürbîn ile Karadinizin beri tarafı görünür demek mümkündür...Kabrinin tulı otuz hatve idi...Ve yine Beykoza'ya karib bir bulunlukta Karakulâk çeşmesi var ve bulunakda gâyet yogan çınar dırahtları göründi. Kaysar zamânından kalğan deyü söylediler. Kesmek yasak yan'ni memnu imiş. Karakulak suyu İstanbul'da belki bütün Avrupâ'da meşhur bir çeşme olup şehre ve her câylara peçke ile poçatlanub götürölüp satılır, papurlarda ve kahvehânelerde Karakulâk suyu diye ta'rif ile virirler..."¹⁷²

Türbe ve cami ve çevresi 1990'larda Beykoz Müftülüğü tarafından tamir görmüş ve yenilenmiş, ayrıca sosyal ve kültürel amaçlı olarak kütüphane, yemekhane, şadırvan ve bir lojman inşa edilmiştir. ¹⁷³ Hz Yûşa' ya ait kabir mimari açıdan diğer türbelerle benzeşmemektedir. Duvarlarla çevrili dikdörtgen bir yapının içinde demir parmaklıklarla çevrili metrelerce uzunlukta bir kabir bulunmaktadır. Kabrin ortasında yaşlı bir ağaç olup, içi çiçeklerle bezelidir.¹⁷⁴

3.4. Camiler

Şehrin ziyaret noktalarının başında gelen mekanlardan biri de abidevi camileriydi. İstanbul'u ziyaret eden Müslüman seyyahlar şehre dair izlenimlerini kaleme aldıkları eserlerinde, camilere büyük yer ayırmışlardır. Örneğin, Tatar Edebiyatı'nın ünlü yazarı Fatih Kerimi, "Avrupa Seyahatnamesi" isimli kitabında İstanbul camilerinden "İstanbul'un en birinci temaşa ve ziyaret edilecek yerleri cevami-i şerifeler ile saray-ı humayunlardır" diye bahsetmektedir. Yazar bundan başka İstanbul camileriyle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: İstanbul'un içinde 500, civarında 324 olmak üzere Osmanlı payitahtında toplamda 824 cami-i şerif mevcuttur. Bunlardan Sur içinde Ayasofya, Sultan Ahmet, Beyezit, Nuruosmaniye, Süleymaniye, Fatih, Yavuz

¹⁷² Kurbanali ve beraberindekiler İstanbul'a 19 Nisan'da yani Arafat'a 10 gün kala ulaşabilmişlerdir. Yunan muharebesi nedeniyle yollarda yaşanan gecikme yüzünden o seneki hacca yetişememişler, bu sebeple İstanbul'da kalmışlardır. Buradaki günlerini evliya ve enbiyayı ziyaret ederek geçirmeye karar vermişler ve 22 Nisan'da Hz. Yûşa' yı ziyaret etmek için vapurla Beykoz'a geçmişlerdir. Oradan arabayla 1 saatte Hz.Yûşa'nın türbesine ulaşmışlar, namazlarını oradaki camide kılmışlardır. Kurbanali, yüksek konumdaki bu türbeden havanın temiz olduğu zamanlarda dürbünle Karadeniz'i görmenin mümkün olduğunu belirtir. Ayrıca Hz.Yûşa'nın kabrinin uzunluğunun 30 adım olduğunu anlatır. Beykoz'a yakın bir yerde Karakulak çeşmesi olduğundan da bahseder. Burası, Kayzer zamanından kalma olduğu rivayet edilen sık çınar ağaçlarının olduğu bir bölgedir ve bu ağaçları kesmek yasaktır. Karakulak suyu bütün İstanbul'da hatta Avrupa'da ünlü olan bir su olup şehre ve her yere paketlenerek satılmaktadır. Vapur ve kahvehanelerde karakulak suyu diye bir tarif verildiği de anlatılır.

¹⁷³ **Hz.Yûşâ Aleyhisselâm (Yûşâ Tepesi, Camii ve Türbesi)**, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı Beykoz İlçe Müftülüğü, t.y., s. 7.

¹⁷⁴ Altan, a.g.t., s. 38.

Selim ve Laleli Camileri gayet cesim ve musannadır ve bu mabetlerin azameti akıllara hayret vericidir. Kerimi, camilerle ilgili listesini; Aksaray'daki Valide Camii, Mahmut Paşa Camii, Hoca Paşa Camii, Gedik Paşa Camii, Cerrah Paşa Camii, Küçük Ayasofya Camii, Koca Mustafa Paşa Camii, Yeni Cami, Tophane Camii, Cihangir Camii, Dolmabahçe'deki Valide Camii, Yıldız Sarayı civarında o dönem Osmanlı padişahı olan Sultan II. Abdülhamid tarafından bina ettirilmiş olan Hamidiye Camii ve Orhaniye Camii, Ortaköy Camii, Aksaray'daki Valide Camii, Üsküdar'daki Valide Camii, Selimiye civarındaki Sultan Selim Camii (Selimiye), Beylerbeyi Camii ve Hz Eyüp Ensari türbesi yanındaki büyük cami-i şerifi de (Eyüp Sultan Camii) ekleyerek devam ettirir. Bu camiler içinde daha ziyade şayan-ı dikkat ve tarihi olanın Ayasofya Camii olduğunu vurgular, caminin tarihi ve mimarisiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verir.¹⁷⁵ Ayrıca Hz. Ebu Eyyub el-Ensari türbesiyle ashab-ı kiramdan birkaçının medfun olduğu rivayet olunan Yeraltı Camii'ni de ziyaret ettiğini de anlatır.¹⁷⁶

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, İstanbul üzerinden hacca giden Rusya Müslümanları mutlaka, Ayasofya, Sultan Ahmed, Fatih, Bayezid, Nuruosmaniye, Yavuz Selim, Valide Sultan, Beşiktaş, Tophane, Yıldız, Yeraltı Camilerini ziyaret ediyorlar ve buralardaki cuma hutbelerini dinlemeyi seviyorlardı¹⁷⁷ Gali Rıza, "Hac Yolcuları İçin Kılavuz" adlı kitabında¹⁷⁸ İstanbul camilerinde verilen vaazları hayranlıkla anlatmaktadır:

"Camilerin çoğunda öğleden sonra vaaz verilir...İstanbul vaizleri her türlü övgüye layıktır. Onların sesleri ve anlatış tarzları temiz ve kusursuzdur... Onlar, beş altı saat boyunca durmaksızın ve nefeslerini tutmadan konuşabildikleri gibi, aynı zamanda anlaşılır bir dil kullanmakta, anlaşılmayan Arapça ifadeler için zaman kaybetmiyorlar. Konuşmaya birkaç ayetle başlıyor, önce ayetin ana fikrini anlatıyor ve günlük hayattan açık örnekler vererek kendi yorumlarını ekliyorlar. Hatta ağlamanın ne olduğunu bilmeyen taş kalpli bir insan bile, bu vaazlar sırasında gözyaşı döker. Kalbini hüznü kaplamış insanlar, bu vaazları dinlerken hüznün yerine birdenbire mutluluk ve hafiflik hissine bürünür."¹⁷⁹

Tatarların büyük bilim adamı Şihabetdin Mercani ise 1880 yılında hacca gitmiş ve hac yolculuğunu anlattığı "Rihleti ezlil-enam ilyal-beytil-Heram" ve "Rihletil-Mercani" isminde iki eser meydana getirmiştir. İstanbul'a ithaf edilmiş olan ikinci kitabı Rıza Fehretudin tarafından "Rihletel-Mercani" ismi altında 1898 yılında yayımlanmıştır. Mercani, hac yolcuğu esnasında İstanbul'da geçirdiği günler, burada gör-

¹⁷⁵ Kerimi, **a.g.e.**, s. 125-126.

¹⁷⁶ **A.e.**, s. 135.

¹⁷⁷ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁷⁸ **A.e.**, s. 41.

¹⁷⁹ **A.e.** s. 87.

dükleri ve yaptığı çalışmalar hakkında bilgiler vermiştir. Ünlü alim, şehirde kaldığı süre içerisinde, Süleymaniye, Fatih, Ayasofya, Nuruosmaniye ve Bayezid camilerini ziyaret etmiş buralar hakkında bilgiler vermiştir. Mercani, hacca gidiş ve dönüşünde İstanbul'da geçirdiği zaman içerisinde, yaptığı görüşmeler ve ziyaretlerin sonucundan çok memnun kaldığını, memleketine yeni ve güçlü fikirler ile döndüğünü belirtmiştir.¹⁸⁰

Tatar alim Kurbanali Hacı Halidoğlu ise beraberindeki yol arkadaşlarıyla birlikte Ebu Eyyub el-Ensari'yi ziyaretinin ardından Edine Kapısı'ndan şehre girerek Fatih Camii'ni ziyaret ettiklerini anlatır ve şöyle devam eder:¹⁸¹

"Sultan Fatih Câ'mii'nde namâz' asrı ötep altın hal ile kendü dest-i hatları olan kelâm-ı şerifi ile muy-ı mübâreki ziyaret etdük." Set fetih el konstantiniye" hadisi şerifi künbetin içine yazılmıştır. Ca'mii şehrin ortasında ilk büyük mevzi'de binâ edilmiş İstanbul'un birinci câ'miilerindendir..."¹⁸²

Yazar ilerleyen bölümlerde diğer seyyahlar gibi Ayasofya Camii'nden de ayrıntılı olarak bahsedip, yapı ve içindekilerin büyüklüğünü tasvir eder. Örneğin, camide bulunan mum kandillerin büyüklüğünü "...Yine bir gün Hacı Elham birle barıp mihrâbın iki tarafında olan mum şem'ini ölçüdük, kucaktan bir karış artuk geldi,"¹⁸³ şeklinde açıklar. Kurbanali ve beraberindekiler, ilerleyen günlerde cuma namazı için selamlığın yapıldığı Hamidiye Camii'ne giderler; Yeraltı Cami'ne gittiklerinde sahabeden Süfyân bin Uyene'yi ziyaret ederler; Sultan Selim Camii'nde Sultan Selim ve Sultan Mecid türbeleri ile o mahale yakın sahabeden Karabaş azizlerini de ziyaret ederler. Yazarın, gittiği diğer camiler ise Küçük Ayasofya, Hırka-i Saadet, Yeni, Dolmabahçe ve İvaz camileridir.¹⁸⁴

Yolu İstanbul'dan geçen bir diğer meşhur hacı ise, Kazakların büyük düşünürü ve şair Yusuf Köpeyoğlu (1868-1931)'dur. Ünlü düşünür, "İzbas Haccı" adlı eserinde İstanbul'dan, "Yedi dağ var bu şehir oraya sığmış, beş yüz elli beş derler cami sayısı" şeklinde bahs eder. Ayasofya Camii'nin görkemli tasvirlerini yapar. Meşhur şair Osmanlı'nın başkentine şu mısralarla seslenir:

¹⁸⁰ Ramilya Yarullina Yıldırım, "Tatar Edebiyatında İstanbul İmajı", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Ankara, volume 9/3, Winter 2014, s. 1601.

¹⁸¹ İmam Kırbanali Halidoğlu, **Tevarih-i Hamse-i Şarki**, Kazan, 1910, s. 470.

¹⁸² "Fatih Camii'nde kıldıkları namazın ardından, Fatih'in Türbesi'ni ziyaret ederler. Türbedeki altın varaklı hat ile " Konstantiniyye elbet feth olunacaktır" hadis-i şerifi yazılıdır. Camii, şehrin ortasında ilk büyük mevzide bina edilmiş olan şehrin ilk camilerindendir..."

¹⁸³ Arkadaşı Hacı Elham ile birlikte mihrabın iki tarafında bulunan mumları ölçerler, mumların çevresi kucaktan bir karış azdır.

¹⁸⁴ İmam Kırbanali Halidoğlu, **a.g.e.**, s. 470-471.

“Medine Mekke ile mübarek mekan, (Medine Mekke ile mübarek jay)
Şehir yoktur görkemli İstanbul kadar! (Şahar jok zeyneli artık
Stambulday)”¹⁸⁵

20. yüzyıl başlarında Orta Asya’daki *reformist ceditçilik* hareketinin önderlerinden biri olan ve “Türkistan ceditçilerinin babası” kabul edilen Mahmut Hoca Behbudi; 1906 ve 1914 yıllarında yapmış olduğu hac ziyaretlerini İstanbul üzerinden yapmıştır. Son hac ziyaretinin hatıralarını yayınladığı “Ayine” dergisinde, Boğaziçi’den fazlasıyla etkilenen yazar manzarayı, “bir taraftan kutsal camilerin altın hilal konulmuş kubbe ve minareleri, diğer tarafta mermer saraylar” şeklinde tasvir ederek şehrin İslami silüetine dikkat çeker.¹⁸⁶

Özbek hacı Muhammed Salih Taşkendi, Semerkant, Buhara, Merv, Aşkabat, Bakü, Rostov, Akmescit, Sivastopol, İstanbul, İskenderiye, Süveyş ve Cidde güzergahı üzerinden gerçekleştirdiği hac seyahatiyle ilgili 20. yüzyıl başında kaleme aldığı hacnamesinin İstanbul bölümünde Ayasofya ve Sultanahmet gibi büyük camileri ziyaret ettiğini anlatır. Ayasofya’nın kandillerine ve tek kişilik seccadeler yerine kullanılan büyük halılarına adeta vurulduğunu söyler.¹⁸⁷ Bir diğer Özbek hacı olan Mirza Alim Makdum da “Der Beyan-ı Rah-ı Hac” adlı hacnamesinde Ayasofya’dan ne denli etkilendiğini şöyle anlatır:

“Ve sonra ünlü kişinin , merhum Ayo Sofi’nin camisini gördük. Uzunluğu 140 kadem ve genişliği 120 kademdir, ve kubbesi bütün yüksekliği birleştirir. Ve sonra mihrabın iki yanındaki iki kandil. Boyları iki kulaç and çevreleri 7 karış. Bahsettiğim caminin kolonları sayı olarak 70 tanedir ve 70 tane de kandili vardır...”¹⁸⁸

Arap dünyasının reformistleri arasında sayılan Tunuslu Muhammed Es-Senusi 25 Mayıs 1882 yılında yola çıkıp 5 Şubat 1883 yılında döndüğü hac seyahatine dair izlenimlerini “er-Rihletü’l-Hicazziye” adlı kitabında toplamıştır. Kitapta, yazarın 22 Temmuz 1882’de gelip iki ay geçirdiği İstanbul izlenimleri de bulunmaktadır. Es-Sunisi’nin o dönem İstanbul’un ünlü eserleri arasında bahsettiği camilerden; Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Yeni Cami, Yavuz Selim, Şehzade ve

¹⁸⁵ Janagül Turumbetova, “Kazak Edebi Eserlerinde İstanbul,” **Dünya Edebiyatı’nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012, s. 705-707.

¹⁸⁶ Colibay Eltararov, “Özbek Ceditçi Mahmud Hoca Behbudi’nin Hatıralarında İstanbul Tasviri,” **Dünya Edebiyatı’nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012, s. 223-224.

¹⁸⁷ Shovosil Ziyodov, “The Hajj-nâmas Of The Manuscript Collection Of The Oriental Institute Of Uzbekistan (Mid-19th to early 20th centuries),” **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors: Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, page.228.

¹⁸⁸ Tosheva, **a.g.e.**, s.240.

Nuruosmaniye Camilerini ziyaret ettiğini belirtir. Konakladığı yere yakın konumdaki Sinan Paşa Cami'ni, İstanbul'da görmüş olduğu en güzel mabetlerden biri olarak tanımlar, burada yapmış olduğu ibadetten de büyük bir huzur ve huşu duyduğunu belirtir. Ayasofya'yı da ziyaret eden yazar, bu yapı için ise "İstanbul'un en mükemmel camisi" diyerek söze başlar. Dönemin Ayasofya'sını tasvir eden yazar, caminin altın yaldızlı fıskeye ile süslenmiş uzun ve geniş bir girişi ile ortasında süslemeli bakırdan büyük bir kapısı olduğunu anlatır. Ayrıca, bu camide Ramazan ayında ikindi namazından sonra tefsir ve hadis derslerinin yapıp vaaz verildiğinin bilgisini de verir. İstanbul camilerinde ayakkabıların rastgele değil, kapı kenarlarında yapılmış özel dolaplara konulması, o dönem Tunus'ta bu şekilde bir uygulama olmadığından olsa gerek yazarın dikkatini çeker ve eserinde buna değinme ihtiyacı duyar.¹⁸⁹

Şibli Numani'ye göre ise İstanbul, selatin camilerinin çokluğu ve bu yapıların ihtişamı, güzelliği ve harikuladeliği bakımından dünyada benzeri olmayan bir şehirdir. Bu camiler içinde başta Ayasofya olmak üzere, Fatih Camii ve Sultanahmet Camii en seçkin olanlarıdır. Hindistan'dakilerden farklı olarak Türk camilerinde ne yan galeriler, ne Hindistan'daki gibi mihraplar ne de mescit olarak yapılmış açık alanlar bulunmaktadır. İstanbul'daki camiler büyük bir kubbe ve yanlarında bulunan küçük kubbelerden oluşmaktadır. Öyle ki bu kubbelerin genişliği ve yüksekliği insanı hayrete düşürecek niteliktedir. İçleri de bir o kadar geniş, ferah ve göz alıcı olan bu camilerde yüzlerce camdan şişe mumlukların bulunduğu avizeler vardır. Buralara, bayram ve cuma günleri kıymetli halılar, diğer günlerde ise kilim serilmektedir. Yine Hindistan'daki camilerden farklı olarak, havuzdan abdest almak yerine, şadırvan veya yan taraflarda musluklar konulan abdest alma mahalleri kullanılmaktadır. Şibli Numani de diğer seyyahlar gibi öncelikle Ayasofya Camii'nden bahsetmekte, buranın bütün camiler arasında en muhteşemi olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁰

3.4.1. Ayasofya Camii

Fatih ilçesinde, Sultanahmet meydanında (Bkz. Ek Harita 11) bulunan Ayasofya, iki ayrı dinin özelliklerini bir arada taşıyan yeryüzünün nadir mabetlerinden biridir. 537 yılında kilise olarak inşa edilen yapı, İstanbul'un fethinden 1934 yılına kadar yaklaşık 500 sene cami olarak hizmet görmüş, 1934 yılından günümüze ise

¹⁸⁹ Hüseyin Yazıcı, "Tunuslu Muhammed Es-Sunusi'nin Er-Rihletu'l- Hicaziyye Adlı Esrinde İstanbul", **Dünya Edebiyatı'nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012, s. 792-794.

¹⁹⁰ Numani, **a.g.e.**, s. 99-100.

varlığını müze olarak devam ettirmektedir.¹⁹¹ Ayasofya'nın ilk binası bir süre devam eden inşa çalışmasının ardından 360 yılında açılmıştır. 404 yılında meydana gelen ayaklanmada çıkan yangında harap olan kilise, beş nefli olarak yeniden yaptırılıp 415'te tekrar açılmıştır. 532 yılında çıkan Nika ayaklanmasında yanan kilise, öncekilerden daha büyük, değişik ve muhteşem olarak tekrar inşa edilmiş, bugün gördüğümüz yapı olarak 537 yılında açılmıştır.¹⁹²

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle camiye çevrilmiş olan mabet, Osmanlı İmparatorluğu içinde her zaman korunmuş ve önemli olmuştur. Yapı, yıllar içinde eklenen imaret, medrese, şadırvan, kütüphane, mahfil, muvakkithane, sebiller, hamam, sıbyan mektebi ve türbe gibi birimleriyle tam bir külliye, ilim-kültür merkezi, Osmanlı saltanatının haşmetini gösteren bir abide haline gelmiştir.¹⁹³

Resim 19: Ayasofya Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28898/?co=ahii>

Yapı, fetihten sonra korunmuş; II. Selim devrinde, Mimar Sinan tarafından yapılan payandalar sayesinde yapının çökmesi önlenmiştir. Yine bu dönem yaptırılan minare de takviye payanda işlevi görmüştür. Sözü edilen minarenin yapının

¹⁹¹ Lamia Köseoğlu, **İstanbul'un Tarihi ve Camileri**, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1970, s. 123.

¹⁹² Semavi Eyice, "Ayasofya", **DBIA**, C.1, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 459.

¹⁹³ Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, **Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2006, s.8-9.

güneydoğu köşesinde bulunan minare olduğu tahmin edilmektedir.¹⁹⁴ Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik gücünün azalmaya başlamasıyla beraber Ayasofya ile ilgili ihmal ve bakımsızlıkların başladığı görülmektedir. Zira Fatih Vakfiyesi'nde Ayasofya için belirlenen vakıf gelirleri korunamamış, onarım ve bakım için gereken kaynak tahsis edilememiştir.¹⁹⁵ Örneğin, Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde harap durumda olan caminin onarımı için Fossati Kardeşler görevlendirilmiş fakat onarım için gerekli bütçe, Şeyhülislam Mekkizade Mehmet Efendi'nin devlet hazinesine kalan servetinden karşılanmıştır.¹⁹⁶ Yapıda, müzeye çevrildiği dönemden sonra başlayan ve zaman zaman yapılan bakım ve onarım çalışmaları günümüzde de devam etmektedir.

3.4.2. Fatih Camii

İstanbul'un fethinden sonra buraya inşa ettirilen ilk selatin camii ve külliyesi olup, adını verdiği semt ve ilçe olan Fatih'tedir (Bkz. Ek Harita 12). Fatih Sultan Mehmed, inşa ettireceği külliye için, Bizans'ın büyük değer attettiği fakat o dönem harap durumda olan, "On İki Havari Kilisesi'nin (Hagioi Apostoloi) yerini seçmiştir. (Bkz. Ek Harita 12). "Bu seçim, hem buraya artık yeni bir inancın hakim olduğunu gösterdikten başka şehrin bir tepesi üstünde inşa edildiği için İstanbul'un silüetine Türklüğün ve İslamiyet'in damgasını da vurmuş oluyordu."¹⁹⁷ Cami, mektep, on altı medrese, imaret, kervansaray, tabhane, muvakkithane, arasta, darüşşifa, kütüphane ve hamamdan meydana gelen külliyenin mimarı Atik Sinan'dır.¹⁹⁸ Hattat, Ali-bin sofi yazısı olan kapı kitabesinde belirtildiği üzere külliyenin yapımına 1463'de başlanmış ve 1470'de tamamlanmıştır.¹⁹⁹

1766 yılında meydana gelen depremde kubbesi tamamen çöken ve duvarları yıkılan cami, harabe haline gelmiştir. Bu nedenle Sultan III. Mustafa döneminde yeni bir plan dahilinde cami, 1767-1771 tarihleri arasında yeniden inşa edilmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁴ Semavi Eyice, "Ayasofya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s.208.

¹⁹⁵ Erkin Akan, "Cumhuriyet Döneminde Ayasofya", **Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2008, s.81.

¹⁹⁶ Burcu Selcen Coşkun, "İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2012, s.203.

¹⁹⁷ Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995b, s.244.

¹⁹⁸ Sudi Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İçer Camileri**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2013. s.244.

¹⁹⁹ Tahsin Öz, **İstanbul Camileri**, Ankara, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1964, s. 29.

²⁰⁰ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s.49-50.

I.Abdülhamid döneminde 1782 Cibali yangınında zarar gören türbe tamir ettirilmiştir. Sultan II. Abdülhamid devrinde minarelere birer şerefe daha eklenerek boyları yükseltilmiş; 1894 depreminden sonra da kûlahları taş olarak yenilenmiştir.²⁰¹ Cumhuriyet döneminde ise cami, 1966-1967 ve 2008-2011 yıllarında olmak üzere yapısal ölçekli iki kapsamlı onarım geçirmiştir.²⁰²

Resim 20: Fatih Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29113/?co=ahii>

3.4.3. Arap Camii

Karaköy'de Tersane Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Bkz. Ek Harita 13). Caminin, 97-99 (716-717) yılları arasındaki Emeviler kuşatması sırasında inşa olduğu yönündeki rivayetin aslı olmadığı açıktır. Caminin bulunduğu yerde daha önce Bizans yapısı Aya İrini Kilisesi'nin olduğu sanılmaktadır. 13. yüzyılda Latin hakimiyeti sırasında Aya İrini Kilisesi'nin kalıntıları üzerine San Paolo adında bir kilise yapıldığı tahmin edilmektedir. Yapı, 14. yüzyılda Dominiken tarikatının eline geçmiş ve buraya San Paolo ve San Domenico adına bir kilise ile bir manastır inşa edilmiştir.²⁰³ Os-

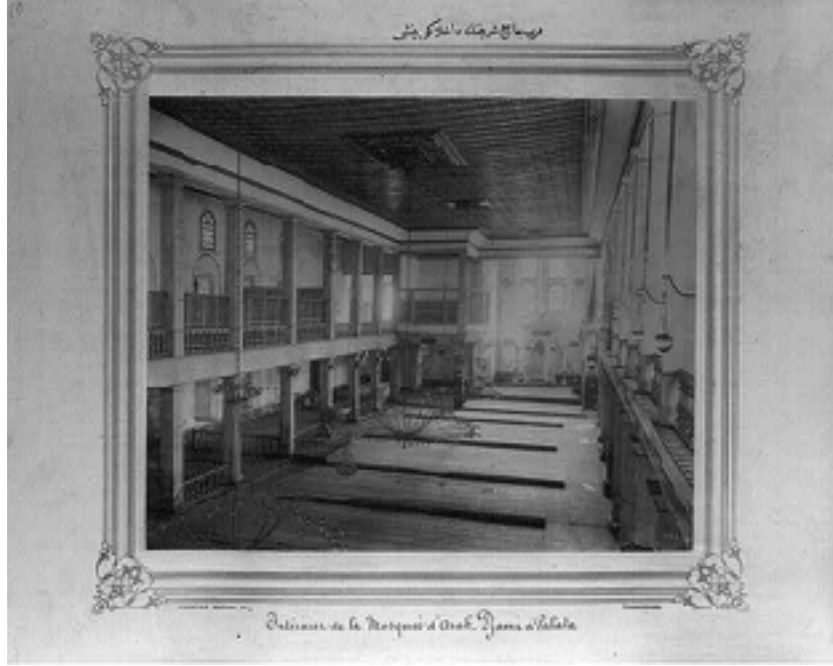
²⁰¹ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İçi Camileri**, s.239.

²⁰² Coşkun, **a.g.t(2012)**, s.238.

²⁰³ Semavi Eyice, "Arap Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, s.326.

manlı kaynaklarında Mesa Domeniko olarak adlandırılan kilise, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin ardından Galata Camii adıyla camiye çevrilmiştir.²⁰⁴ 1492'de İspanya'daki Benî Ahmer-Benî Nasr İslâm Devleti'nin yıkılması üzerine, zorunlu göç nedeniyle oradan gelen Arapların bu cami çevresine yerleştirilmesiyle cami, "Arap Camii" olarak anılmaya başlamıştır.²⁰⁵

Resim 21: Arap Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28888/?co=ahii>

Sultan III. Mehmed döneminde (1595-1603) onarım gören cami, 1731 Galata yangınının ardından 1734'te Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) validesi Saliha Sultan tarafından büyük oranda yenilerek bir de şadırvan eklenmiştir. Mihrabın sağına yerleştirilen ve bu onarımı anlatan kitabede caminin kurucusu Mesleme bin Abdülmelik (ö. 738?) olarak belirtilmiştir. Bunu, 1868 yılında Sultan II. Mahmud'un damadı Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırılan onarım takip etmiştir. Bu onarımda avluya bugünkü şadırvan ve avlunun altına da bir sarnıç eklenmiştir.²⁰⁶ 1913-1919 yılları arasında Giritli Hasan Bey yönetiminde yapılan onarım esnasında cami büyük değişiklikler geçirmiştir. Çatı yeniden yapılmış, avlu tarafındaki cephe ileriye alınarak

²⁰⁴ Sennur Sezer, Adnan Özyalçiner, **Öyküleriyle İstanbul Anıtları II**, İstanbul, 2010, Evrensel Basım Yayın, s. 130.

²⁰⁵ Eyice, **a.g.m.**, (1991), s.326.

²⁰⁶ Sezer, Özyalçiner, **a.g.e.**, s. 130.

Arap mimarisi biçiminde yeni bir son cemaat yeri eklenmiştir, mihrabın yanında bulunan hücre Emevi kumandan “Mesleme’nin Çilehanesi”ne dönüştürülmüş, hünkar mahfili kaldırılmış ve buradaki merdivenin yerine rüya ile keşfedildiği söylenen “Arap Baba” mezarı yapılmıştır.²⁰⁷ 2010 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nce başlatılan restorasyon 2011 yılında tamamlanarak cami yeniden ibadete açılmıştır.²⁰⁸

3.4.4. Beyazıt Camii

Resim 22: Bayezid Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29111/?co=ahii>

Fatih ilçesinde, Beyazıt meydanındadır (Bkz. Ek Harita 14). Cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray ve hamamdan oluşan külliye, İstanbul’un mühim bir noktasına 1501-1506 senelerinde kurdurulmuştur.²⁰⁹ Sultan II. Bayezid tarafından yaptırılan ve²¹⁰ Osmanlı erken dönem mimarisinin son örneklerinden olan yapının mimarı Yakub Şah bin Sultanşah’dır.²¹¹

1509 depreminde caminin kubbesi zarar görmüş ve onarılmış, Bundan 67 yıl sonra ise Mimar Sinan yapıyı güçlendirmek için kemerler ilave etmiştir.²¹² Daha

²⁰⁷ Yenigün, *İstanbul’un İncileri Sur İçi Camileri*, s. 165.

²⁰⁸ “2012 Yılı Restorasyon Çalışmaları”, (Çevrimiçi) http://istanbulavrupa.vgm.gov.tr/editor/file/Vakif%20Restorasyon%20Yıllığı/SAYI%205/5_13.pdf, 15.03. 2016.

²⁰⁹ Öz, *a.g.e.*, s. 37.

²¹⁰ Semavi Eyice, “Beyazıt II Camii ve Külliyesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, s. 45.

²¹¹ Yenigün, *İstanbul’un İncileri Sur İçi Camileri*, s. 121.

²¹² Eyice, *a.g.m.*, (1992), s. 45.

sonra yapı 1798 yılında yeniden tamir görmüştür.²¹³ Külliye'nin tabhanesine sonradan ilave edilmiş olan ahşap ekler 1920'de kaldırılmış, 1950'li yıllarda ise avlu döşemeleri değiştirilmiş ve minareler onarılmıştır²¹⁴ 1999 Marmara depreminde hasar gören yapının 2012 yılı sonunda başlayan kapsamlı restorasyonunun 2017 yılında tamamlanması öngörülmektedir.

3.4.5. Yavuz Selim Camii

Resim 23: Yavuz Selim Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28690/?co=ahii>

Fatih'te, Çukurbostan olarak adlandırılan Bizans'tan kalma su sarnıcı yanında kuruludur (Bkz. Ek Harita 15). Kanuni Sultan Süleyman, bu külliye'yi babası namına 1522'de yaptırmıştır.²¹⁵ Caminin mimarı hakkında ihtilaf bulunmaktadır. İnşaatın, Yavuz Sultan Selim'in İran seferi dönüşünde beraberinde getirdiği Acem Ali adında bir mimar tarafından yapıldığı rivayet edildiği gibi Evliya Çelebi de eserin Mimar Sinan'a ait olduğunu bildirmektedir. Fakat Mimar Sinan'ın eserlerini bildiren Tezkiret-ül Bünyan'da bu caminin adı geçmemektedir.²¹⁶ Sultan Selim Camii, yan

²¹³ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İçi Camileri**, s. 122.

²¹⁴ Eyice, **a.g.m.**, (1992), s. 46.

²¹⁵ İ. Aydın Yüksel, "Sultan Selim Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 513.

²¹⁶ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 55.

tabhane bölümleri ile tabhaneli cami geleneğine bağlanmakta olup, revaklı avlulu, kare planlı ve tek kubbeli cami tipinin anıtsal bir örneğini temsil etmektedir.

1999 Marmara depreminde cami ana kubbesi, revaklı avlu kubbeleri, tabhane kubbeleri, türbeler ve külliyei çevreleyen duvarlarda ciddi yapısal hasarlar, çatlaklar meydana gelmesi nedeniyle Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 2006 yılında başlattığı başlattığı restorasyon çalışması 2010 yılı ortalarında tamamlanmıştır.²¹⁷

3.4.6. Şehzade Camii

Resim 24: Şehzade Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28672/?co=ahii>

Kanuni Sultan Süleyman'ın, Saruhan sancağında vali iken 1543 yılında genç yaşta ölen oğlu Mehmed adına yaptırdığı Şehzade Külliyesi,²¹⁸ Mimar Sinan'ın tasarladığı ilk selatin külliyesi olup Beyazıt'tan Edirnekapi'ya giden cadde üstünde bu yapı münasebetiyle Şehzadebaşı diye anılan mevkide yer alır (Bkz. Ek Harita

²¹⁷"2012 Yılı Restorasyon Çalışmaları", (Çevrimiçi) http://istanbulavrupa.vgm.gov.tr/editor/file/Vakif%20Restorasyon%20Yıllığı/SAYI%205/5_13.pdf, 16.03. 2016.

²¹⁸ Öz, a.g.e., s. 45.

16).²¹⁹ Külliye; cami, medrese, tabhane, ahır, sıbyan mektebi, imaret, kervansaray, sebil (1916'da yıktırılmıştır) ve Şehzade Mehmed'in türbesinden oluşmaktaydı.²²⁰ Yapımına 1543 yılında başlanan, Türk Klasik Mimari üslubunun en özgün örnekleri arasında olan yapı, 1548 yılında tamamlanmıştır.²²¹

Caminin avlusunda sol tarafta bulunan büyük çınarın gölgesinde, sahabe-den Şeyh Ali Tabli'nin kabri bulunmaktadır. Hz. Ebu Eyyüb el-Ensari ile birlikte İstanbul'da kuşatma sırasında şehit olmuş ve buraya gömülmüştür.²²² Nerdeyse 500 senelik olan Şehzade Camii, bu zaman zarfı içerisinde, çeşitli dönemlerde defalarca onarımlar görmüştür. Ancak bu onarımlardan 1960 ve 1990 yıllarda yapılmış olanların eserin özgünlüğüne yaraşır bir şekilde yapıldığını söylemek imkansızdır.²²³

3.4.7. Sinan Paşa Camii

Beşiktaş'ta Barbaros Anıtı'nın bulunduğu parkın karşısında yer alan (Bkz. Ek Harita 17) külliye Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, Mimar Sinan'a yaptırmıştır. Cami, medrese ve şimdi yıkılmış olan çifte hamamdan oluşan külliye Sinan Paşa'nın vefatından iki yıl sonra sonra 1555 yılında tamamlanmıştır.²²⁴ Caminin planı ufak bir değişikliklerle mimarimizde anıtsal bir yapı eser olan Edirne Üç Şerefeli Cami planına çok yakındır.²²⁵

Çeşitli dönemlerde onarımlar gören külliye 19. yüzyılda cami ana mekanı kalem işleri ile süslenmiştir, 1936-1937 yıllarında kuzey girişinde Vakıflar İdaresi tarafından bazı onarımlar gerçekleştirilmiş, bu onarım sırasında caminin kible duvarı tarafındaki meşruta yıktırılmıştır. 1972-1974 yılları arasında restorasyonda avlu ve medrese odaların onarımları yapılmış, bu restorasyon sırasında caminin 19. yüzyıla ait kalemişi bezemeleri klasik üslupta bir bezemelerle değiştirilmiştir.²²⁶ 1999-2003 yılları arası Vakıflar İdaresi'nce gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarında caminin

²¹⁹ İsmail Orman, "Şehzade Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 483.

²²⁰ **A.y.**

²²¹ Beyhan Erçağ, "İstanbul Şehzade Camii Restorasyonu", **Vakıf Haftası Dergisi**, Sy. 8, İstanbul, 1991, s. 213.

²²² Cevriye Hande Eralp, "İstanbul Şehzade Mehmet Külliyesi'nde Onarım Uygulamaları", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 6.

²²³ Erçağ, **a.g.m.**, s.213.

²²⁴ Cihat Yılmaz, "Sinan Paşa Camii Restorasyonunda Kalemişi İmalatların Uygulanma Seyri", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.1, 2010, s. 107,

²²⁵ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 75.

²²⁶ Filiz Gündüz, "Sinan Paşa Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 232-233.

kurşun kaplama örtüleri ve harimdeki kalem işleri yenilenmiştir.²²⁷ Külliye son olarak 2011 yılında kapsamlı bir restorasyona alınmıştır ki 2013 tarihi itibarıyla başlayan çalışmalar halen devam etmektedir.

3.4.8. Süleymaniye Camii

İstanbul'un Süleymaniye semtine adını veren, 16. yüzyıla ait en büyük cami ve külliyesidir.²²⁸ Cami, İstanbul sur içinin Haliç, Marmara, Topkapı Sarayı ve Boğaziçi'ni gören ortadaki en yüksek tepesinde inşa edilmiştir (Bkz. Ek Harita 18). Kanuni Sultan Süleyman'ın isteğiyle onun adına inşa edilmiş (1550-1557) olan bu külliye,²²⁹ farklı derecelerde eğitim veren medreseler, darülhadis, tıp medresesi ve şifahane, darülkurra, sıbyan mektebi, imaret (darüzzıyafe ve tabhane), han, hamam, arasta ve türbelerden meydana gelmiştir.²³⁰

Resim 25: Süleymaniye Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29139/?co=ahij>

²²⁷ Yılmaz, **a.g.m.**, (2010), s.107-109.

²²⁸ Selçuk Mülayim, "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 114.

²²⁹ Öz, **a.g.e.**, s. 54.

²³⁰ Mülayim, **a.g.m.**, s. 114-115.

Yapının 2007 yılına kadar geçirdiği onarımlar sırasıyla; 19. yüzyılın ilk yarısında geleneksel süsleme üslubunun yerine Batı tarzında yapılan ve Fossati Kardeşlere atfedilen onarım, 1940'lı yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yaptırılan ve ağırlıklı olarak revaklı avluyu kapsayan onarım, yalnız ana kubbede pencere üst kotuna kadar olan barok kalem işlerinin boyanarak kapatılmış olduğu tespit edilen ve yine Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1955-60 yılları arasında yaptırılan onarım ve 1960 tarihli onarımdan sonra cami derneği tarafından gayri resmi olarak yaptırılan irili ufaklı ve basit onarımlardır. Camide zaman içinde yapılan bu hatalı onarımlar sonucu ortaya çıkan özgün olmayan zarar verici nitelikteki unsurlar, 2007-2010 yılları yapılan büyük onarımla aslına uygun olarak düzeltilmiştir.²³¹

3.4.9. Sultanahmet Camii

Sultanahmet Meydanı'na adını veren Sultan Ahmed Camii,'nin banisi Sultan I. Ahmed (1603-1617) olup, mimarı Sedefkar Mehmed Ağa'dır.²³² Caminin yeri, eski adıyla At Meydanı'nda (hipodrom) bulunan yedi adet saray ve Kadiri tekkesi istimlak edilerek açılmıştır (Bkz. Ek Harita 19).²³³ 1609-1620 yılları arasında İstanbul'un birinci tepesine inşa edilen külliye cami, darülkurra, medrese, sıbyan mektebi, hünkar kasrı, arasta, hamam, darüşşifa, imaret, tabhaneler, han, türbe, sebiller, çeşmeler, odalar, mahzenler, kahvehane ve evlerden müteşekkildi. Bu yapı grubu içinden evler, darüşşifa, tabhaneler, han, mahzenler, bir kısım dükkanlar, üç sebil ve kahvehane günümüze ulaşmamıştır.²³⁴

Türk yapı sanatının 17. yüzyıl hatırası olan bu külliye, yapıldığı devirdeki Osmanlı'nın kudret ve haşmeti ile banisi olan Sultan I. Ahmed'in gençliğini ve güzelliğini, zarafet ve tezyinatı ile temsil eden bir abidedir. ²³⁵ 1912 yılında meydana gelen yangında harap olan hünkar kasrı ve sıbyan mektebi esaslı bir onarımdan geçirilmiştir. Bu yangında zarar gören arasta, Vakıflar İdaresi tarafından 1982-1985 yılları arasında restore edilerek turistik bir çarşı şeklinde tanzim edilmiştir. Çeşitli zamanlarda tamir gören medrese ise son olarak 1935 yılında onarılmıştır.²³⁶ 2016 yılı

²³¹ Ahmet Ersen, Nilgün Olgun, Seden Savaş Akbulut, Büşra Şenyurt Yıldırım, "Süleymaniye Camii 2007-2010 Yılları Restorasyonu ve Restorasyon Kararları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.3, İstanbul, 2011, s. 8.

²³² Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s.497.

²³³ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İç Camileri**, s. 75.

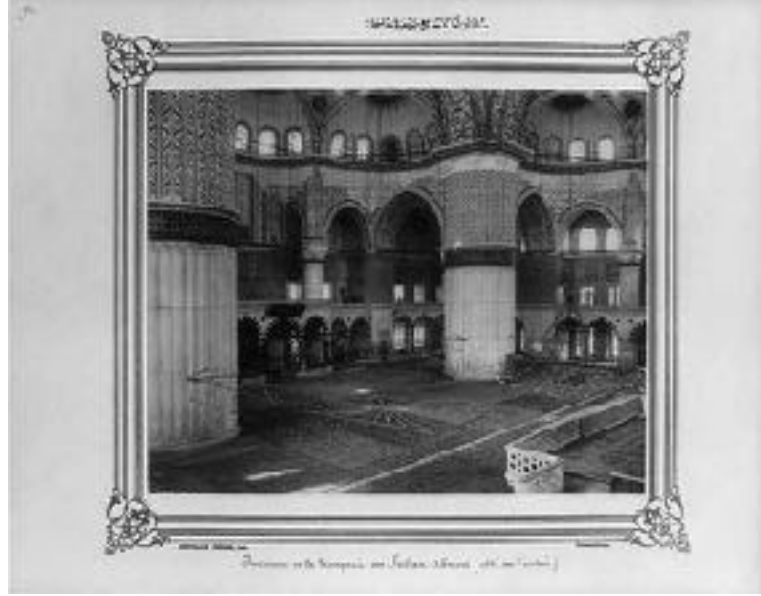
²³⁴ Çobanoğlu, **a.g.m.**, (2009), s. 497.

²³⁵ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 93.

²³⁶ Çobanoğlu, **a.g.m.**, (2009), s. 501-502.

başında ise caminin kayma sebebiyle sağ ön minaresi sökülmüş ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restorasyon çalışmaları başlatılmıştır.

Resim 26: Sultanahmet Camii İç Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29122/?co=ahii>

3.4.10. Yeni Camii

Eminönü'nde liman ve ticaret bölgelerinin önünde yer almakta olan külliye (Bkz. Ek Harita 20), cami, hünkâr kasrı, arasta (Mısır Çarşısı), türbe, darülkurra, kütüphane, muvakkithane, sebil, çeşme ile sıbyan mektebinden oluşmaktadır.²³⁷ Banisi Sultan III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan olan külliye'nin inşasına Mimar Davud Ağa tarafından 1597 yılında başlanmıştır. Davud Ağa'nın 1598 yılında vefat etmesi üzerine yerine Suyolu Nazırı Mimar Dalgıç Ahmed Ağa tayin edilmiştir. Dalgıç Ahmed Ağa yapıyı birinci sıra pencere üstüne kadar yükseltmiş, bu sırada III. Mehmed'in ölümüyle Safiye Sultan eski saraya nakli dolayısıyla inşaat elli sene muattal kalmakla beraber, civarındaki bir yangından dolayı da epey hasar görmüştür. Nihayet külliye, bütün inşaat masraflarını üstüne alan Hatice Turhan Sultan (IV. Mehmed'in annesi) tarafından 1071'de (1661) yeniden başlatılarak, Mimarbaşı Meremetçi Mustafa Ağa'nın sorumluluğunda 1074'de (1663-64) tamamlanmıştır.²³⁸

²³⁷ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Yeni Cami Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 43, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, s. 439.

²³⁸ Çobanoğlu, **a.g.m.**, (2013), s. 439.

Resim 27: Yeni Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28699/?co=ahii>

Konumu itibarıyla her gün binlerce insanın gözlerinin önüne bütün ihtişam ve iddiasıyla dikilen Yeni Cami, Türk-İslam mimarisinin en zarif örneklerinden biridir. Yine bulunduğu yerin hususiyeti nedeniyle hemen bütün İslam camilerinden daha fazla bir önem kazanmış ve hiçbir zaman cemaatsiz kalmamıştır.²³⁹ Caminin dış avlusunu oluşturan sur duvarı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Galata Köprüsü yapıldıktan sonra artan trafik yüzünden etrafında zamanla çoğalan dükkanlarla birlikte yıktırılmış, avlu da cami ile çarşının arasından yol geçirilerek ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra türbenin yanındaki avlu kapısıyla beraber sıbyan mektebi de yıktırılmış (1904), böylece külliye'nin bütünlüğü bozulmuştur. 1912-1913 yıllarında caminin onarım gördüğü bilinmektedir. Son yıllarda tekrar onarım gören camide kalem işleri yenilenmiştir.²⁴⁰ Son olarak Hünkar Kasrı, 2005'de başlayıp 2009'da tamamlanan bir çalışmayla İstanbul Ticaret Odası tarafından restore edilmiştir.²⁴¹

²³⁹ Köseoğlu, **a.g.e.**, s. 88.

²⁴⁰ Çobanoğlu, **a.g.m** (2013), s. 439.

²⁴¹ İsmail Önel, "Yeni Hünkar Kasrı Restorasyonunda Taşıyıcı Meşe Dikmelerde Yaşanan Sorunlar", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.4, 2012, s. 114.

3.4.11. Nuruosmaniye Camii

Resim 28: Nuruosmaniye Cami Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28657/?co=ahii>

Fatih ilçesinde, Çemberlitaş ile Kapalıçarşı ve Cağaloğlu arasında kalan ve bulunduğu semte adını veren cami, İstanbul'un yedi tepesinden ikincisinde bulunmaktadır (Bkz. Ek Harita 21). Yapımına 1749'da Sultan I. Mahmud tarafından başlanan cami,²⁴² vefatından sonra yerine geçen kardeşi III. Osman tarafından 1756 yılında tamamlanmıştır. Cami, Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi'nin hanımı Fatma Hatun'un mescidinin bulunduğu yere yapılmıştır. Cami, medrese, imaret, kütüphane, muvakkithane, meşkhane ve sebilden müteşekkil²⁴³ olan külliye dönemin bina emini Ahmed Efendi'nin idaresinde Simeon (Simon) Kalfa tarafından inşa edilmiştir. Sultan III. Osman camiyi Nûr-ı Osmânî (Nuruosmaniye) adını vererek görünüşte hanedanın ismini, gerçekte ise kendi adını ölümsüz kılmıştır.²⁴⁴

²⁴² Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İçi Camileri**, s. 104.

²⁴³ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s. 63.

²⁴⁴ Semavi Eyice, "Nuruosmaniye Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 264.

Nuruosmaniye Camii 18. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlıya iyice nüfuz etmeye başlayan Avrupa mimari üslubunun bariz etkilerini taşır. O devir Avrupa’da hakim olan Barok üslubu Türk mimari üslubu ile kaynaştırılarak bu yeni mimari zevki gözler önüne seren ilk büyük eser olarak bu cami ortaya konulmuştur.²⁴⁵ Külliye, yapılışından günümüze kadar çeşitli zamanlarda yaşanan deprem ve yangın gibi felaketler nedeniyle tahribata uğramıştır. Özellikle minareleri ve kubbe kurşunları defalarca onarılmış ve yenilenmiştir.²⁴⁶ Külliyyede, 2009 yılının ilk aylarında başlayan restorasyon çalışmalarında caminin onarımı 2012 Mayıs ayında tamamlanmış, diğer birimlerinki ise halen devam etmektedir.²⁴⁷

3.4.12. Yeraltı Camii

Karaköy rıhtımında bulunan (Bkz. Ek Harita 22). ve “Kurşunlu Mahzen” olarak da bilinen cami, Şeyh Muradzade Mehmet Efendinin irşadı ile Sultan I. Mahmud devrinde yaptırılan araştırma sonucu 1753’te tesis edilmiştir. Caminin vâkıfı Köşe Mustafa Bahir Paşa’dır. Yapının esasının II.Tiberios (578-582) zamanına ait olduğu tahmin edilmekte olup burası Galata kalesinin temelleri arasındadır.²⁴⁸

İki hisar arasına gerdirilip Haliç’in ağzını kapatarak kenti savunma amacıyla kullanılan kalın zincirin, “Kastellion ton Galataou” (Galata Kalesi) denilen hisara bağlandığından ve 717 yılında Emevi ordusu kenti kuşattığında bu hisarın o dönem var olduğundan söz edilir. Osmanlı devrinde Mahzen-i Sultani (Kurşunlu Mahzen) olarak bilinen zincir kulesinin kalıntıları günümüzde Yeraltı Camii olarak bilinen yapının altında kalmıştır.²⁴⁹

Yeraltı Camii, yerin altında olmayıp zeminle aynı seviyede bulunmasına karşın, üstünde büyük bir yapı yer aldığından yerin altındaymış görüntüsü vermektedir. Yapı, muntazam dikdörtgen biçiminde bir plan üstüne kurulmuştur. Etrafı çeşitli yapılarla çevrili olduğundan dış mimarisi konusunda bir belirginlik yoktur. Burada bir cami olduğuna işaret eden, minaresi ile Kemankeş Caddesi ile Karantina Çıkmağı’na bakan kapılarıdır. Gün ışığını Kemankeş Caddesi tarafındaki birkaç pencereden alan cami mekanı kalan bölümleriyle bir dehliz görünümündedir. Yeraltı Camii bu

²⁴⁵ Köseoğlu, a.g.e., s. 107.

²⁴⁶ Fatih Köse, “Arşiv Belgelerine Göre Nuruosmaniye Camii İnşası-Tamirleri ve Onarımları”, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.5, 2012, s. 26.

²⁴⁷ Yenigün, **İstanbul’un İncileri Sur İçî Camileri**, s.105.

²⁴⁸ Öz, a.g.e., s. 101.

²⁴⁹ Nilgün Çöl, “XVI. Yüzyıla Kadar Galata’da Kentsel Dokuyu Etkileyen Faktörler”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume.4/3, Spring 2009, pages. 685-686.

özellikleriyle, İstanbul'un cami mimarisi bakımından çok farklı ve alışılmadık bir örneğini oluşturur. Emevi kuşatması sırasında şehit düştüğüne inanılan Vahab bin Hüseyin ile Sufyan bin Ubayna'nın makamları da bu camide yer almaktadır.²⁵⁰

Resim 29: Yeraltı Camii İç Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28658/?co=ahii>

3.4.13. Hırka-i Şerif Camii

Fatih'de, adını verdiği semttedir (Bkz. Ek Harita 23).” İstanbul'un dini folklorunda çok önemli bir yere sahip bulunan cami, Hz. Peygamber'in Üveys el-Karani'ye (Veysel Karani) hediye ettiği hırkanın (hırka-i şerif) muhafaza ve ziyaret edilmesi için 1267/1851'de Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır.²⁵¹ Üveys sülalesinin muhafaza ettiği hırka-i şerif, 17. yüzyıl başında I.Ahmed'in fermanı gereğince sülalenin reisi olan Şükrullah Üveysi tarafından İstanbul'a getirilmiştir.²⁵² Sadrazam Çorlulu Mehmet Paşa hırka-i şerifin muhafazası için kagir bir hücre inşa ettirerek ziyaretini sağlamıştır.²⁵³ Bugünkü cami ve hırka dairesi ve muhafızlar binası (şimdiki Hırka-i Şerif İlköğretim Okulu) ile Karani ailesine tahsis edilen konak Sultan

²⁵⁰ Sezer, Özyalçiner, **Öyküleriyle İstanbul Anıtları II**, s.136.

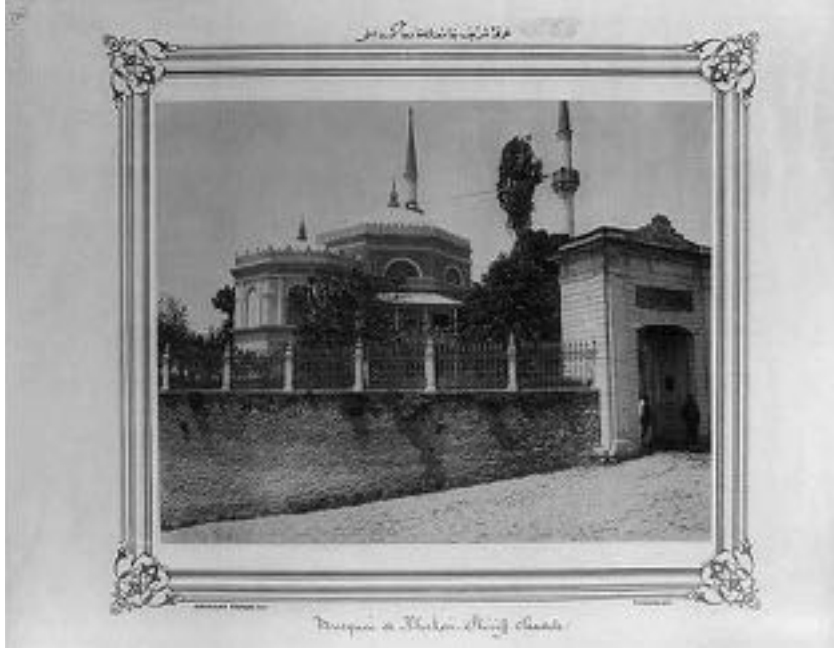
²⁵¹ Baha Tanman, “ Hırka-i Şerif Camii ”, **DBİA**, C.4, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994f, s.68.

²⁵² Baha Tanman, “ Hırka-i Şerif Camii ”, **DBİA**, C.4, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994f, s.68.

²⁵³ Ayvansaraylı Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s. 153.

Abdölmecid tarafından, 1847-1851 yılları arasında inşa ettirilmiştir.²⁵⁴ Hırka-i şerif, cami inşasının tamamlandığı 1851'den Osmanlı devrinin sonuna kadar ramazan aylarının on beşinden arefe gününe kadar halkın ziyaretine açık olmuştur. ²⁵⁵

Resim 30: Hırka-i Şerif Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28670/?co=ahii>

Mimarı, dönemin Ebniye Müdürü Seyyid Abdölhalim Efendi olan camide, inşasından sonra Cumhuriyet dönemine kadar birçok birçok tamirat ve yenilenme yapılmıştır. Bunlar sırasıyla; 1864'de ihtiyaç duyulan bir takım birimlerin tamirâtı, 1866'da Hırka-i Saadet dairesinin tamirâtı, 1881'de cami ve meşihat dairesi tamirâtı, 1882'de cami ve şeyh efendi odasının tamirâtı, 1894'de genel tamirat, 1900'de şeyh dairesi, 1901'de depremden zarar gören caminin tamirâtı, 1903'te şeyh dairesinin tamirâtı, 1904 ve 1906'da caminin tamirâtı, 1973'de caminin abdestliklerinin yenilenmesi, 1979'da cümle giriş kapısı üstündeki odanın döşemelerinin yenilenmesi, 1982'de yeni tuvalet ve abdestliklerin yapılması, 1993'de minare külahları yenilenmiş, kubbe, hünkar dairesinin kurşun örtüleri yenilenmiş, iç mekan sıva, boya badana işleri yapılmış, bozulan bezemeler onarılmış, ahşap kapı ve pencereler tamir edilmiş bir kısmı da yenilenmiştir. 1999 depreminde zarar gören yapı 2003 yılında kapsamlı bir restorasyona alınmıştır. Caminin son restorasyon ise

²⁵⁴ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur İçi Camileri**, s.267.

²⁵⁵ Baha Tanman, " Hırka-i Şerif Camii ", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul, TDV Yayınları, 1998c, s.382.

2014 yılında başlamış²⁵⁶ ve Haziran 2015'te tamamlanarak cami yeniden ibadete açılmıştır.

3.4.14. Yıldız Hamidiye Camii

Beşiktaş'da, Yıldız Sarayı yolu üzerindedir (Bkz. Ek Harita 24). Banisinin Sultan II. Abdülhamid olması sebebiyle Hamidiye Camii olarak adlandırılrsa da daha çok Yıldız Camii diye bilinmektedir. II. Abdülhamid tahta çıktığında kısa bir süre Dolmabahçe Sarayı'nda kalmış ve ardından Yıldız Sarayı'na yerleşmiştir. Ağabeyi V. Murad'ın tekrar tahta geçirileceği endişesiyle, saraydan uzaklaşmamak için cuma selamlığında kullanılmak üzere Yıldız Sarayı'nın girişi önündeki yüksek set üzerine yeni bir cami yapılmasını istemiştir.²⁵⁷ 1881-1885 yıllarında inşa edilen, bina nâzırlığını Başmâbeyinci Osman Bey'in yürüttüğü yapının mimarı olarak bazı yayınlarda Sarkis Balyan ismi kaydedilse de bu doğru değildir. Caminin mimarı, Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde yer alan belgeye göre (Evrak no. II/989) Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yılı aşkın bir süre çalışan Nikolaidis Jelpuylo adlı bir Rum'dur. Osmanlı kaynaklarında Nikolaki Kalfa adıyla geçen Nikolaidis, kendisine görev verildiğinde kısa bir süre içinde hazırladığı plan ve resimlerle birlikte caminin maketini Sultan II. Abdülhamid'e sunar. Sultanın onayından sonra 28 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihinde caminin temeli törenle atılır.²⁵⁸

Konumu ve işlevi bakımından bir saray camii özelliğini haiz olan yapının bütün elemanları sivil mimariden devşirilmiş unsurlardır. Bu özellik yapının biçimleniş ve dekorasyonunda kendini belli eder. Geniş bir avlunun ortasında yer alan yapı, belli bir üslûba ait değildir.²⁵⁹ Osmanlı selatin camilerinin sonuncusu olan yapının sağına 1891 yılında bir saat kulesi inşa edilmiştir.²⁶⁰ II. Abdülhamid'in saltanatının sonuna dek çok gösterişli cuma selamlıklarına sahne olan caminin aynı zamanda cuma selamlıklarında kabul resimlerine mahsus Hünkar Dairesi ve Mahfeli bulunmaktadır.²⁶¹ Cami ve saat kulesinin 2013 yılından beri restorasyonu devam etmektedir.²⁶²

²⁵⁶Pınar Şahin, "Hırka-i Şerif Camii", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı**, Yüksek Lisan Tezi, 2015, s.40-49.

²⁵⁷ Selman Can, "Yıldız Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.43, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, s.540.

²⁵⁸Selman Can, **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010. s.85.

²⁵⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, **İstanbul Abideleri**, İstanbul, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1954, s.43.

²⁶⁰ Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, s.238.

²⁶¹ Köseoğlu, **a.g.e.**, s.122.

²⁶² Yenigün, **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, s.239.

Resim 31: Yıldız Hamidiye Camii Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi)
<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29114/?co=ahii>

3.5. Tekkeler

Osmanlı'da dönem dönem farklı görüntülere sahip olmuş tarikatlar, şehir ve kırsal alanları etkilemiş, sosyal hayatta yardımlaşma ve dayanışma hususlarında işlevleri olmuş, dini hayatın daha coşkun yaşanmasında ve kitlelere kolaylıkla ulaştırılmasında başarı sağlamış, kültür ve sanat dünyasında ortaya koydukları eserlerle sosyal ve siyasi yaşamda mühim roller oynamışlardır.²⁶³ 1826'da, Yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşî tekkelerinin kapatılması söz konusu gelenek için dönüm noktası olmuş; Bu tarihten itibaren devlet-tarikat ilişkileri oldukça sıkı bir şekilde yer yer işbirliğine ya da başka bir ifadeyle devletin tarikatları kullanmasına varan boyutlarda gelişmiştir.²⁶⁴

II. Abdülhamid muhtaç tekkelerin tamiri, tekke şeyhlerine maaş bağlanması ve tekkelerin temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi geleneksel uygulamalarla kendisinden önceki tekke siyasetini devam ettirmiştir. Bununla birlikte diğer dönemlerden farklı olarak söz konusu siyasete kendi şahsiyetinden ve döneminden kaynaklanan birtakım farklılıklar da ilave etmiştir. Onun döneminin bir gereği olarak bazı

²⁶³ Muharrem Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II.Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", **II.Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, s.204.

²⁶⁴ Çetinsaya, **a.g.t.**, s. 62.

tarikatlara ve şeyhler diğerlerine nazaran daha fazla öne çıkarılmış; devrin siyasi ve sosyal yapısı, Müslümanlar lehine değişen demografik dengeler ve buna paralel yükselen İslamcılık anlayışının bir tezahürü olarak bazı tarikatlara özel görevler verilmiştir. Örneğin, Şeyh Ebü'l Hüda Sayyadi, Şeyh Zafir, Hüseyin el-Cisri ve Feraşet-i Şerife Vekili Ahmed Es'ad gibi Arap coğrafyasında nüfuz sahibi tarikat önderleri, alimler ve aşiret reislerinin değişik vazifeleri olmuştur. Bunlar arasında öne çıkan ve padişaha yakınlığı ile tanınan kişilerden biri Halep asıllı Rifai şeyhi Ebu'l Huda (1850-1909) olmuştur. Şeyh, sultanın ona ihsan ettiği Yıldız Sarayı'nın hemen yanbaşı, Serencebey Yokuşu'nda bulunan konağı, tekke olarak kullanmış; aynı zamanda misafirhane işlevi gören bu yapı o dönem özellikle Arap coğrafyasından gelen konukların ağırlandığı bir merkez haline gelmiştir. Benzer biçimde, II. Abdülhamid'in saygısına ve muhabbetine mazhar olmuş bir diğer şeyh ise Tunus asıllı Medeni-Şazeli Şeyhi Zafir Efendi'dir. Sultanın şeyhe ihsan ettiği, saraya yakın konak ve tekke, o dönem aynı zamanda bir misafirhane fonksiyonu görmüştür.²⁶⁵

II. Abdülhamid, uyguladığı ittifak-ı İslam siyasetindeki tarikatlardan da yararlandığı bu dönemde Nakşibendi ulema ve meşayih de çeşitli faaliyetler ve teşebbüslerde faal ve etkin bir rol içerisinde olmuş, Nakşibendilerin çoğunluğu, Sultan'ın Müslümanlar arası dayanışma konusundaki politikasını desteklemişlerdir. Bu konuda II. Abdülhamid'in Orta Asya ile ilgili meselelerinin danışmanı olan Şeyh Ahmet Ziyaeddin Gümüşhanevi (ö. 1294/1877); Afganistan, Hindistan, Türkistan, hatta İran'daki medrese ve dergah çevreleriyle zaman zaman tarikat boyutunu da aşan münasebetler kurup geliştirmiş, Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki dini ve siyasi yönelişlerini etkilemiştir.²⁶⁶ Yine o dönem Hindistan halkını ianeye teşvik için Meclis-i Meşayih Reisi ve Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Salahaddin Efendi, Meclis-i Meşayih üyesi ve Sultanahmet'teki Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi ve Ders Vekili Halil Fevzi ile bazı Meclis-i Meşayih üyeleri tarafından İstanbul'dan Hindistan'a risaleler gönderilmesinin tertip edildiği bilinmektedir.

Öte yandan, Sultanahmet'teki Özbek (Buhara) Tekkesi Şeyhi Buharalı Süleyman Efendi ile yine bir tarikat şeyhi olan Muhammed Ziyaüddin Efendi aynı zamanda Buhara ve Kaşgar Hanlıkları'nın İstanbul'daki temsilcileri vazifesini de görmekteydiler. Şeyh Süleyman Efendi'nin tekkesi ile İstanbul'daki diğer iki Özbek Tekkesi (Üsküdar-Sultantepe ve Eyüp Tekkeleri) ve Buhara Tekkesi, Türkistan'dan gelen hacı adayları ve diğer yolcular için bir konaklama ve barınma yeri olarak da

²⁶⁵ Varol, **a.g.e.**, s. 210-213.

²⁶⁶ Ahmet Cahit Haksever, "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar: Bektaşilik ve Nakşibendilik Örneği", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl. 13, S.38, Erzurum, 2009, s. 51-52.

kullanılmaktaydılar.²⁶⁷ Benzer şekilde İdil-Ural, Afganistan ve Hindistan'dan hac münasebeti ile ticaret veya ziyaret maksadıyla veya herhangi bir memuriyetle İstanbul'a gelen kimseler için İstanbul'da Kazan, Hindi ve Afgani tekkeleri bulunmaktaydı. Kalenderhane olarak da anılan bu tekkelerin başlarında bulunan şeyhler bir tarikat şeyhi olmaktan ziyade, temsil ettikleri memleket halkının ve hükümdarının darü'l-hilafede fahri mümessili veya konsolosu vazifesini görürler, hemşehrilerini korurlar, tekkelerde barındırırlar ve hükûmet nezdinde işlerini takip ve teshil ederlerdi.²⁶⁸

Türkistan ve İdil boylarından gelen ziyaretçi ve dervişler için ikinci bir ev niteliğinde olan bu Nakşibendi tekkelerinde yolcular kendini emniyette hissederdi. Türkistanlı alimler hac yolculuklarında, Osmanlı şeyhleriyle bu tekkelerde buluşur, onlarla kurdukları manevi münasebetler, yaptıkları sohbetlerle, sufi öğretilerini memleketlerinde yaymak için icazet alırlardı. Örneğin, Nakşibendi işânı, Mucadidiyye kolunun hararetli bir savunucusu olan Zeynullah Rasuli, hac yolculuğu sırasında İstanbul'da (1869) ünlü şeyh Ahmet Ziyaüddin Gümüşhanevi (1813-1893) ile tanışmış ve ondan Nakşibendi tarikatının Halidiyye kolundan icazet almıştı. Daha sonraları Şeyh Zeynullah, bu tarikatın İdil-Ural bölgesinde geniş bir şekilde yayılmasını sağlamıştır.²⁶⁹

Sözü edilen tekkelere ek olarak bölüm sonunda ayrıca, yolcuların ikamet ve istirahat yeri olarak faydalandıkları ve tekkeler gibi dini kimlikli yapılar olan tabhanelerden ve bu yapı türünün bir örneği olarak da Şehzade Külliyesi tabhanesinden bahsedilecektir.

3.5.1. Eyüp Özbekler Tekkesi

La'lizâde Abdülbaki Efendi Tekkesi, Özbek Tekkesi ve Akil Efendi Tekkesi isimleriyle de bilinen tekke, İstanbul'da kurulan üç Özbek tekkesinden ikincisidir. Şeyhlerinin ve dervişlerinin bekar olması sebebiyle "kalenderhane" olarak da anılan tekke, diğer Özbek tekkelerinin de "bekar dervişler" anlamına gelen bu ifade ile anılmasına sebep olmuştur. Ancak "bekarlık şartı" sadece Eyüp'te bulunan Özbek tekkesi ile sınırlı kalmıştır.²⁷⁰ Nakşibendiliğin ve Kalenderiliğin yanı sıra bu tekkede Melamilik de 19. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür.²⁷¹ Tekke 1733 tarihinde La'-

²⁶⁷ Çatinsaya, **a.g.t.**, s. 62-63.

²⁶⁸ Ergin, **a.g.e.**, s. 123.

²⁶⁹ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 83.

²⁷⁰ Ersen, Ulukan, **a.g.t.**, s. 133.

²⁷¹ Baha Tanman, "Kalenderhane Tekkesi", **DBİA**, C. 4, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994b, s. 398-399.

lizade Abdülbaki Efendi tarafından Eypn merkezindeki çok geniş bir alana inşa edilmiştir (Bkz. Ek Harita 25). Tevhidhane, şeyh dairesi, selamlık ve divanhane, mut-fak, kurbanhane, sıbyan mektebi ve bir iki kişinin yatabilmesine imkan verecek on dokuz dervif hcresinden²⁷² oluşan tekkeye 18. yüzyıldan sonra hamam ve eşme de ilave edilmiştir.²⁷³

Tekke ismi, Orta Asya'dan gelen zbek Türklerinin hacca giderken ve dönüş yolunda konakladıkları bir mekan olduğundan Özbeklerle beraber anılır olmuştur. Orta Asya'dan gelen hacı adayları burayı bir hasret giderme ve İstanbul'daki alimlerle sohbet edebildikleri bir mekan olarak görmüşlerdir.²⁷⁴ Eyüp Sultan Camii'ne olan yakınlığı da öne çıkan ²⁷⁵ tekkenin künye ve resmi misafirler defterindeki kayıtlarına göre burada konaklayanların çoğu Taşkent, Hokand, Semerkant, Buhara, Kaşgar, Mergılan, Andican, Karakul ve Oř şehirlerindendir.²⁷⁶ Hac yolculuğuna çıkan Orta Asyalı Müslümanların Eyüp Özbekler tekkesinde konaklaması tekkenin 1743 yılındaki kuruluşundan tekkelerin kapandığı tarih olan 1925'e kadar devam etmiş, Orta Asya'dan gelip kimsesi olamayanların yıllarca burada konakladığı tespit edilmiştir.²⁷⁷

1845 yılında dönemin padişahı Sultan Abdlmecid tarafından tamir ettirilen tekke,²⁷⁸ tamirin yeterli gelmemesi nedeniyle 1854 yılında tekrar tamir ettirilmiştir. Sultan Abdülaziz ise tekkenin eskiyen döşemelerini değiştirmiş, padişah bu iş için tekkeye 2500 kuruşu atıye (hediye) olarak vermiştir. II. Abdülhamid döneminde tekkenin tekrar tamir edilmesine gerek duyulmuş, tamir gerektiren mahallerin tespiti için bir heyet gönderilmiş ve ardından padişahın isteği ile tekke tamir ettirilmiştir.²⁷⁹ Günümüze sadece tevhidhane, sıbyan mektebi ve hemen yanında tekkenin banisinin gömülü olduğu üstü açık türbe ile tekkenin kesme taştan yapılmış yuvarlak kemerli giriş kapısı ulaşabilmiştir. 1925 yılında harap durumda olan birçok bölmesi

²⁷² Ergin, **a.g.e.**, s. 27.

²⁷³ M.Baha Tanman, "İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme zellikleri Tipoloji Denemeleri", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 1990, s. 153.

²⁷⁴ Hatıra Kamalova, "Orta Asya'dan İstanbul'a Tarihi ve Kültürel Bir Mekan: Özbekler Tekkesi", **7.Uluslararası Türk Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler IV**, Konya, Atatürk Kültür Merkezi Yayını:409, 2012, s.178.

²⁷⁵ Kamalova, **a.g.t.**, s.178.

²⁷⁶ Erşahin, **a.g.m.**, s.233.

²⁷⁷ Ersen, Ulukan, **a.g.t.**, s.139.

²⁷⁸ Haskan, **Eyüp Sultan Tarihi**, s. 61.

²⁷⁹ Seda Yılmaz, "zbek Tekkeleri", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 17.

ortadan kalkmış olan tekkenin ait duvar kalıntıları yıktırılarak yerine 1970 yılına Diyanet Sitesi inşa ettirilmiştir.²⁸⁰

Resim 32: Eyüp Özbekler Tekkesi Dış Mekan

Kaynak: İstanbul Arkeoloji Müzeleri- Encümen Arşivi, no: 4929.

3.5.2. Sultanahmet Özbekler Tekkesi

“Kadırga Özbekler Dergahı”, “Özbekler Hangahı”,²⁸¹ “Buhara” ya da “Buhari Tekkesi”, “Buhara Özbekler Tekkesi” gibi pek çok isimle anılan tekke, İstanbul’da kurulan üç Özbek tekkesinden ilkidir. Sultanahmet Kadırga’da Sokullu Külliyesi’nin karşısında bulunan (Bkz. Ek Harita 26) ve İstanbul Defterdarı İsmail Efendi tarafından 1104’te (1692-93) kurulmuş olan tekke Nakşibendi tarikatına bağlı olarak hizmet vermekteydi.²⁸² Kuruluş amacı olarak ve fonksiyonu bakımından alelade bir tarikat yapısı olmayıp, Türkistan’dan, Buhara ve çevresinden hacca giderken İstanbul’a uğrayıp bir müddet burada konaklayan ve çoğunluğu kalenderilik meşrebini benimsemiş bekar ve seyyah dervişlerden oluşan tarikat ehlinin ihtiyaçlarının karşılandığı bir barınma ve konaklama merkezi olarak tasarlanmıştı.²⁸³

²⁸⁰ Tanman, **a.g.t.**, s. 153.

²⁸¹ Nurdan Şafak, “Buhara Özbekler Tekkesi”, **Dem Dergi**, İstanbul, Dem Yayınları, S.5, 2009, s. 142.

²⁸² Baha Tanman, “Özbekler Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 121.

²⁸³ Şafak, **a.g.m.**, s. 142.

Resim 33: Sultanahmet Özbekler Tekkesi Dış Mekan

Kaynak: Thierry V.Zarcone,, Bukhara Tekkesi (Lodge) In Impressions By Eastern and Western Passengers, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/13122533/Bukhara_Tekkesi_lodge_in_impressions_by_Eastern_and_Western_passengers

İlk inşa edilen tekkenin mimari kimliği hakkında yeterli bilgimiz mevcut değildir. Yapılışından iki asır sonra yeniden tasarlanan bugünkü tekkeye gelinceye kadar arada geçirdiği aşamalar hakkında da yeterli bir bilgimiz bulunmamaktadır. Bugünkü haliyle tekke kendine has mimari niteliğiyle, I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın simge yapılarından biridir.²⁸⁴

“...Vakfiyesinden dışında altı adet oda, şeyh odası önünde bir sofa, etrafında bahçesi olan bir mescid, abdesthane, üç adet helâ ve avlu, içeride bir oda, karşısında yarım sofalı bir oda ve iki oda ortasında bir sofa, meyve ağaçları olan bahçe, bir hamam ve bir kâgir mahzenden oluştuğu anlaşılmaktadır.”²⁸⁵

Tekke, 18. yüzyılın sonlarından başlayarak Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde oynadığı önemli rol nedeniyle İstanbul'daki Özbek tekkeleri içinde önemli bir yere sahipti.²⁸⁶ Osmanlı sultanları mezkur tekkenin şeyhlerini, hem Osmanlı hem de Çağatay Türkçesi'ne olan hakimiyetleri, hem de Türkistan'ı ve o yörenin örf-adetlerini iyi bilmeleri nedeniyle Osmanlı ile Türkistan'daki hanlıklar arasında olağanüstü elçi olarak görevlendirmeyi

²⁸⁴ Tanman, **a.g.m.**, (2007), s. 121-122.

²⁸⁵ **A.m.**, s.121.

²⁸⁶ Ekrem Işın, “Nakşibendilik”, **DBİA**, C. 6, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 31.

devlet menfaati bakımından uygun görmüşlerdir.²⁸⁷ Buna misal olarak, II. Abdülhamid tarafından elçi olarak görevlendirilen Şeyh Süleyman Efendi'nin, "İslam Birliği" politikası dahilinde çeşitli vazifelerle Hindistan, Afganistan ve Türkistan'a gönderilmesi ile 1887'de Macaristan'da düzenlenen Turan Kongresi'ne padişahın temsilcisi sıfatıyla katılmasını gösterebiliriz.²⁸⁸ Tekkenin 19. yüzyıl ortalarından itibaren Çarlık Rusyası'nın baskısından kaçan Müslümanların sığındığı bir merkez haline geldiği bilinmektedir. Ayrıca, bu tekkede fakir ve kimsesizlerin de barındığını arşiv belgeleri teyit etmektedir.²⁸⁹

Tekke, Osmanlı Devleti ve Orta Asya arasında siyasi ve diplomatik sahada olduğu gibi kültürel sahada da önemli bir rol oynamıştır. Alman şarkiyatçı Martin Hartmann, Çağatay dili ve kültürü ile ilgili hazırladığı eserlerinde bu tekkedeki kaynaklardan yararlanmışır. Tekkenin şeyhlerinden olan Süleyman Efendi Çağatayca-Osmanlıca bir sözlük yayınlamıştır.²⁹⁰ Orta Asya'dan Ahmed Yesevi devrinin tınısını taşıyan Uygur ve Çağatay Türkçesi'ndeki ilahiler, diğer Özbek tekkeleriyle olduğu gibi bu tekke aracılığıyla da Osmanlı İmparatorluğu başkentine taşınmıştır.²⁹¹

Cümle kapısındaki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyıl sonlarında önemli ölçüde onarıma ihtiyacı olan yapı II. Abdülhamid tarafından 1887/1888'de ihya edilmiştir. Mescid-Tevhidhane kapısında kitabeden bu birimin müstemilatı ile beraber 1900 yılında Buhara'da Hisar Vilayeti'nin Valisi Astankul bi Kuşbigi tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.²⁹² Mermer kitabede şunlar yazılıdır:

"Ziynet-i efzayı makamı muallayı hilafatı İslamiye ve erika pirayı Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye El Sultan-ı İbn-i Sultan El Sultan-al Gazi Abdülhamid Han Sani Hazretlerinin Devr-i Mesut-i Humayunlarının sahibi'l hayrat vel hasanat Buhara'da Hisar vilayeti valisi Astana Kul Beygul Kuş-Begi canibinden hibeten limer zatillahi taala işbu Mescid-i Şerif ve müstemilatı inşa buyrulmuştur."²⁹³

1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasından sonra tekke Mustafa Kemal tarafından verilen özel bir izinle faaliyetlerini sürdürmüştür.²⁹⁴ Tekkenin bir bölümü 1980'e kadar "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği" ile "Türkistan-

²⁸⁷ Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003, s. 298-299.

²⁸⁸ Tanman, **a.g.m.**, (2007), s.121.

²⁸⁹ Şafak, **a.g.m.**, s.142.

²⁹⁰ Tanman, **a.g.m.**, (2007), s.121.

²⁹¹ Şafak, **a.g.m.**, s.142.

²⁹² Melek Ertan, "Özbek (Buhara) Tekkesi", **Yesevi**, Ankara, Yıl 4, S. 42, 1997, s. 44.

²⁹³ Yılmaz, **a.g.t.**, s. 14.

²⁹⁴ Şafak, **a.g.m.**, s. 143.

lılar Talebe Yurdu” olarak kullanılmış, harem bölümünde ise son Şeyh Abdurrahman Efendi (ö. 1953) ailesiyle birlikte bir süre ikamet etmiştir.²⁹⁵ Tekke, 2006-2008 yıllarında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından restore edilmiştir. Yapı günümüzde tasarım merkezi yani tasarım okulu olarak kullanılmaktadır.²⁹⁶

3.5.3. Sultantepe Özbekler Tekkesi

Resim 34: Sultantepe Özbekler Tekkesi Dış Mekan

Kaynak: Seyfettin Ünlü Ünlü, Bir Ulu Rüyaı Görenler Şehri Üsküdar, Kaknüs Yayınları, 2006, İstanbul, s.177.

Nakşibendi tarikatına bağılı olarak tesis edilen ve “el-Hac Hoca Hacı”, “Hacı Hoca”, “Kalenderhane” gibi adlarla anılan tekke, Türkistan’dan İstanbul’a gelen Müslümanların konaklayabileceğı şekilde inşa edilmiştir. Üsküdar’da bulunan bu tekkeyi (Bkz. Ek Harita 27), 1166’da (1752-1753) Maraş Valisi olan Abdullah Paşa yaptırmıştır.²⁹⁷ Tekke, uzak şehir ve kasabalardan yola çıkıp Rusya ve Türkistan boyunca yolculuk ederek İstanbul’a ulaşan hacı adaylarını ağırlayarak Hicaz’a doğru devam eden seyahatlerini kolaylaştırıcı bir fonksiyon taşımıştır.²⁹⁸ Zaman içinde yapılan eklemelerle bugünkü halini alan tekke; üç katlı bir haremlik, iki katlı bir selamlık, bir

²⁹⁵ Tanman, a.g.m., (2007), s. 121.

²⁹⁶ Şafak, a.g.m., s. 144.

²⁹⁷ Süleyman Beyoğlu, “Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi”, **Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler**, Haz.Zekeriya Kurşun ve Diğerleri, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2004, s.201.

²⁹⁸ Lale Can, “Connecting People: A Central Asian Sufi Network In Turn Of The Century Istanbul”, **Sites of Asian Interaction: Ideas, Networks and Mobility**, Ed. by Tim Harper, Sunil Amrith, Cambridge University Press, page. 144.

mescit, hela ve yakınama yeri, mutfak ve bahçe gibi kısımlardan meydana gelmiştir.²⁹⁹

1844 yılına gelindiğinde Sultan Abdülmecid tekkeyi bugünkü şekliyle yeni baştan inşa ettirmiştir. 1852 yılına gelindiğinde tekkenin yeniden onarımı gerekmiş, bununla ilgili oluşan masraf Laleli Vakfı'ndan karşılanmıştır.³⁰⁰ 1849'da buraya bir su haznesi ve çeşme yaptırılmış; bunlar daha sonra Sultan Abdülaziz'in hanımlarından Dürrünev Kadınefendi tarafından 1872'de tamir ettirilmiştir. Tekkenin Osmanlı dönemindeki son onarımı ise 1893'te II.Abdülhamid devrinde gerçekleştirilmiştir.³⁰¹

1925'te çıkarılan kanunla tekke ve zaviyeler kapatılmış olmakla birlikte, bu tekkenin selamlık, harem ve derviş hücreleri başta Şeyh Necmeddin Efendi ve ailesi olmakla üzere buranın bazı emektarlarının ikametleri için açık tutulmuştur. Bu dönem; mübarek gün ve gecelerde zikir meclisleri kurulması, musiki erbabının iştirak ettiği ve sohbetlerin yapıldığı toplantıların düzenlenmesi ve geleneksel Özbek pilavı pişirilmesi gibi faaliyetlerle, tekke kültürü canlı tutulmaya çalışılmıştır.³⁰² Şeyh Necmeddin Efendi'nin vefatından (1971) sonra bakımsızlaşan yapı, tekke şeyhlerinin torunlarından Amerika Birleşik Devletleri'nde yerleşik Ertegün kardeşler tarafından 1983-1994 yılları arasında restore edilmiştir.³⁰³ Günümüzde yapının selamlık bölümünde şeyh ailesi mensupları yaşamakta olup, diğer bölümler ise 2013 yılında İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfına tahsis edilmiştir.³⁰⁴

3.5.4. Üsküdar Afganîler Tekkesi

Üsküdar Çinili Camii yakınında bulunan Üsküdar Afganiler Tekkesi (Bkz. Ek Harita 28), kaynaklarda "Afganîler Kalenderhânesi", "Kalenderhâne Tekkesi", "Oğlanlar Dergâhı" adlarıyla da geçmektedir. Tekkenin bağlı bulunduğu tarikat, Ba-haeddin Nakşibend tarafından kurulup İstanbul'un gündelik hayatına 15. yüzyılın sonlarında girmiş olan Nakşibendiyye'dir. Tekkeye "kalenderhane" ve müritlerine kalender denmesinin sebebi, buranın Kalenderiyye tarikatına mensup oluşundan kaynaklanmamaktadır. Zira haziredeki mezar taşlarında Kalenderiyye'ye ait bir ibare de bulunmamaktadır. Buranın "kalenderhane" olarak adlandırılması, mücerredlik

²⁹⁹ Hasan Özönder, "Türk El Sanatlarında Bir Ekol:Üsküdar(İstanbul) Özbekler Tekkesi", **Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na 55. Yıl Armağanı**, Haz.Ali Berat Alptekin, Konya, 2006, s. 675.

³⁰⁰ A.t., s.203.

³⁰¹ Tanman, **a.g.m.**, (2007), s.123.

³⁰² Kamalova, **a.g.t.**, s.182-183.

³⁰³ Tanman, **a.g.m.**, (2007), s.123.

³⁰⁴ **İstanbul Araştırma ve Eğitim Vakfı**, (Çevrimiçi) <https://www.isar.org.tr/tr/kurumsal-bilgiler>

(bekâr dervişlik) erkânı uygulandığı içindir.³⁰⁵ El-Hac Es-Seyyid Numan Bey'in Vakfiyesi ile 1793 yılında inşa edilen tekkenin³⁰⁶ kapı kitabesinde de şeyh ile dervişlerin mücerred olma şartından bahsedilmektedir. Cümle kapısı üstündeki kitabe şu şekildedir:

"Barekallah bu kalenderhâne,
Vakf-olundu mücerret efgâne,
Şeyhi Kalender mücerret ola,
İde it'am bulunan ihvâne,
Derûnunda cümle kalender ola,
Vâkıfın şartı budur dervişâne,
Çıkdı uçler didiler tarihin,
Oldu itmam Kalenderhâne 1207"³⁰⁷

Tıpkı Özbekler ve daha sonra bahsedilecek olan Hindîler Tekkesi'nde olduğu gibi, diğer genel tekke tiplerinden farklı olarak, konaklama ve barınma fonksiyonu öne plana çıkarılan Afganiler Tekkesi; Türkistan, Çin, Hindistan, Afganistan gibi memleketlerden hacca giderken ya da oradan dönüşte İstanbul'a uğrayan bekar ve seyyah dervişlerin barınma ve iâşe ihtiyaçlarını karşılamak için tesis edilmişti.³⁰⁸

Geniş bir mimari programın uygulandığı tekke, konaklama ihtiyaçlarına ağırlık verilerek mescid-tevhidhane, şeyh meşrutası, derviş hücreleri, imaret niteliğinde büyük bir mutfak, kiler, taamhane, selamlık köşkü, çeşme, havuz ve hazireden oluşmaktaydı. Bunlardan birimlerden günümüze kalabilenler ihata duvarı, cümle kapısı, çeşme, hazire ve meşrutanın bir kısmı ile selamlık köşküdür.³⁰⁹

Afganîler Tekkesi'ne gelen yolcular burada hiç yabancılık çekmez, kendi dilinden ve adetlerinden anlayan kişilerin rehberliğiyle her türlü kolaylığı görürdü. Burası adeta doğudaki Türk ve Müslümanlar ile Batıdakiler arasında bir rabıta, bir anlaşma ve kaynaşma merkeziydi. Bununla birlikte ayın gününün Perşembe olduğu hakkındaki bilgi buranın tekke özelliğini koruduğunun göstergesidir.³¹⁰

³⁰⁵ Ömer Koçyiğit, Üsküdar Afganîler Tekkesi ve Haziresindeki Mezartaşları, **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler**, Ed. Coşkun Yılmaz, C.I, Üsküdar Belediyesi, 2009, s.665-667.

³⁰⁶ Şahika Günten Güney, "Afganiler Tekkesi Restorasyon Projesi", **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.27.

³⁰⁷ M.Nermi Haskan, **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2001, s. 399.

³⁰⁸ M. Baha Tanman, "Afganiler Tekkesi", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, TDV Yayınları, 1998a, s. 400.

³⁰⁹ A.y.

³¹⁰ Koçyiğit, **a.g.t.**, s. 667-668.

Resim 35: Afganiler Tekkesi Dış Mekan

Kaynak: İstanbul Arkeoloji Müzeleri- Encümen Arşivi, no: 2481.

“Saray ve Bâbîâli nezdinde bir nevi kültür ataşeliği veya konsolosluk hük-
münü taşıyan bir kuruluş olması sebebiyle tekkenin postuna, kapatılışına kadar yal-
nız Afganlı mücerred Nakşibendî şeyhleri oturmuştur.”³¹¹ Afganiler Tekkesi’nde
kalanların ve gelen misafirlerin yiyecek masrafları devlet tarafından da karşılanmak-
taydı. Nitekim uzun yıllar boyunca tekkeye Filibe Mukataası’ndan pirinç tahsis
edildiği ve diğer tekkelerden altın ve para gönderildiğini öğreniyoruz.³¹²

Afganiler Tekkesi, 19. yüzyılda birkaç defa onarımdan geçmiştir. Yirmi bir
sene bu tekkede meşihatlık görevini ifa eden Abdullah Efendi, hazirede bulunan
mezarının kitabesinde tamir ve tezyindeki başarısından dolayı tekkenin ikinci kuru-
cusu (*bânî-i sâni*) olarak belirtilmiştir. 1925’te tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bir
süre daha tekke mensuplarını barındırmışsa da daha sonra metrûk kalarak harap
olmuştur.³¹³ 1942 yılında derviş odaları olarak kullanılan binalar yıktırılmış ve selam-
lık köşkü satılmış ve kitabesi o yıl Türk ve İslam Eserleri Müzesi’ne ve ardından
1984 yılında Aksaray’daki Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi’ndeki Türk İnşaat ve
Sanat Eserleri Müzesi’ne kaldırılmıştır.³¹⁴ 1956 yılında ise Afganiler Tekkesi, Numan
Bey Vakfı adına tescil edilmiştir.³¹⁵ Tekkede 1990’lardan beri işgalci konumunda

³¹¹ Tanman, **a.g.m (1998a)**, s. 400.

³¹² Koçyiğit, **a.g.t.**, s. 668.

³¹³ **A.y.**

³¹⁴ Güney, **a.g.t.**, s. 27.

³¹⁵ Koçyiğit, **a.g.t.**, s.668

yaşayan bir aile 2006 yılı sonunda Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hukuki yollarla çıkarılmışlardır.³¹⁶ Müştemilatıyla birlikte uzun yıllar harap bir durumda bulunan ve yok olmanın eşiğine gelen tekkede, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2015 yılı itibarıyla başlatılan restorasyon çalışması halen devam etmektedir.

3.5.5. Aksaray Hindîler Tekkesi

Resim 36: Hindîler Tekkesi Dış Mekan

Kaynak: İstanbul Arkeoloji Müzeleri-
Encümen Arşivi, no: 4002.

Horhor Tekkesi olarak da anılan tekke, Fatih ilçesinde, Aksaray semtinin Horhor olarak anılan kesiminde semte adını veren Horhor çeşmelerinin yanında yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 29). Hindistan'dan gelen seyyah ve dervişlerin barındırılması için İstanbul'da kurulan iki tekkeden biridir, diğeri Üsküdar'dadır.³¹⁷ "Dergâh-i Âsithâne-yi Hindiyân" olarak da bilinen tekke, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Hint tekkelerinin merkezi konumundaydı.³¹⁸

³¹⁶ Güney, **a.g.t.**, s.28.

³¹⁷ M. Baha Tanman, "Hindîler Tekkesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul, TDV Yayınları, 1998b, s. 67.

³¹⁸ Thierry V.Zarcone, **Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar**, Çev.Berna Akkıyal, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2011, s.44.

“Hadîkatü'l-Cevâmî”de tekkenin, Hoca İshak Buhârî-i Hindî'nin arzusu üzerine Fâtih Sultan Mehmed tarafından tesis edildiği, giderlerinin padişahın vakfından ödendiği ve idaresinin tekke şeyhlerine bağlandığından bahsedilmektedir.³¹⁹ Daha eski bir kaynak olan ve 888'te (1453) kaleme alınmış olan “Otman Baba Vilayet-namesi”nde ise tekkenin varlığından, “Murad Hamamı'nın ardında Hindistaniler Tekyesi var idi” diye bahsedilmektedir. Buna göre Hindîler Tekkesi'nin kuruluşu, 922 (1516) civarında kurulmuş olan İstanbul'daki ilk Nakşibendi tekkesi olarak kabul edilegelen Emir Buhari Tekkesi'nden daha eski olup, buranın Nakşibendiyye'nin İstanbul'daki en eski faaliyet merkezi olduğu kesinleşmektedir. “Hindîler” adı şeyh İshak Buhari Hindi'nin, Orta Asyalı diğer birçok derviş gibi, İstanbul'a Hindistan üzerinden geldiğini düşündürmektedir.³²⁰ Başlangıçta Nakşibendiyye'ye bağlı olarak faaliyete geçen tekke 17. yüzyıl ortalarında Kâdiriyye'ye bağlanmış, 18. yüzyıl sonlarında tekrar Nakşibendiyye'ye intikal etmiş, 19. yüzyılın başlarından itibaren de bu iki tarikat arasında birçok kez el değiştirmiştir. Tekkenin Kâdiriyye ile olan bağlantısı, söz konusu tarikatın Hindistan'daki nüfuzu ile açıklanabilir.³²¹

Tekkenin, kuruluşundan 18. yüzyıla kadar uzanan dönem zarfına ilişkin neredeyse hiçbir şey bilinmemektedir. İstanbul Divan Edebiyatı Müzesi Arşivi'nde bulunan Hindîler Tekkesi'ne ait dosyasındaki bilgilerden ve tekkenin hazîresindeki mezar taşlarından hareketle 18. yüzyıldan tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar olan meşâyih listesi tespit edilebilmiştir. Ayrıca “Hadîkatü'l-Cevâmî”ye göre, Fâtih'in silâhdarı Mehmed Ağa burada hücrenişin olarak yaşamış ve vefatında tekkenin hazîresine gömülmüştür.³²²

Büyük bir tarihi kıymet taşıyan Hindîler Tekkesi, Osmanlı başşehrinde ve Hindistan'daki tasavvufi hayatla tarikat kültürü arasında bir köprü vazifesi görmesinin yanı sıra Osmanlı-Hind siyasi ilişkilerinin de önemli bir merkezî olmuştur.³²³ Tekkenin hazîresinde Hindistan'daki son Türk hükümdarı sülalesinin zayıflaması üzerine, Hindistan'ı istilaya kalkışan İngilizlere karşı, 18. yüzyıl sonlarına doğru mücadeleye başlayan Hind Müslümanlarının önderi ve Maysor ülkesinin hükümdarı olup Tipu Sultan adıyla anılan Fethali'nin, 1787 yılında Sultan I. Abdülhamid'e gönderdiği 300 kişilik sefaret heyetinde bulunan bir askeri kumandan ve

³¹⁹ Ayvansarayi Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi, **a.g.e.**, s. 290.

³²⁰ Thierry V.Zarcone, “Hindîler Tekkesi”, **DBİA**, C. 4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 74.

³²¹ Tanman, **a.g.m** (1998b), s. 67.

³²² **A.m.**, s.67-68.

³²³ Tanman, **a.g.m.**, (1998b), s.68.

elçinin mezarı bulunmaktadır. Mezar taşından, bu elçinin adının Muhammed İmam olduğu ve 1787 yılında öldüğü anlaşılmaktadır.³²⁴

“Tekkenin şeyhlerinden miladi 1325/1907 Şabanında vefat eden Hasan Tahsin Efendi, Keşmir Müftüsü’nün oğludur ve büyük oğlu Abdülaziz Efendi de burada şeyh olmuştur.”³²⁵ Hind Müslümanlarının ihtilalci liderlerinden Sindli Ubeydullah Efendi de 1923-1924 yıllarında bu tekkede ikamet etmiştir. Ubeydullah Efendi, 1915 yılında Afgan Emiri Habibullah Han’ı, Osmanlı Devleti’yle beraber İngilizlere karşı harbe girmeye teşvik etmeye çalışmış fakat bundan bir netice alamamıştı. Fakat emirin halefi Amanullah Han’la anlaşmaya muvaffak olmuş ve İngilizlere savaş açılmasını sağlamıştı. 1922 yılında ise Afganistan’la İngiltere arasında barış imzalanınca, Kabil’i terk ederek Türkiye’ye gelmişti. Ubeydullah Efendi aynı zamanda ünlü şair ve âlim Muhammed İkbal’in Pakistan’ı kurma fikrine ilham veren “Hind Federe Cumhuriyetleri Anayasası” (Constitution of the Federated Republics of India) adlı eseri kaleme almıştır.³²⁶ Tekkenin son postnişini Riyâzeddin Bâbü Efendi ise Kudüs’teki Hindîler Tekkesi’nin şeyhi iken I. Dünya Savaşı yıllarında ordumuza hizmet etmiş, onlarla birlikte Kudüs’ten ayrılmış ve İstanbul’a gelerek Hindîler Tekkesi’nin meşihatını devralmış, İstanbul’un işgali yıllarında da İngilizler tarafından tutuklanarak hapse atılmıştı.³²⁷ Riyâzeddin Bâbü Efendi, İstanbul’un kurtuluşundan sonra Genelkurmay Başkanlığı Tercüme Şubesi’nde çalışmış ve 1969 yılında vefat etmiştir.³²⁸

İlk döneminden ayrı olarak 1783 yılında Halil Hamid Paşa tarafından yeniden yaptırılmış olan tekkenin mescid-tevhidhanesi, 1933 yılında İshak Buhari türbesi ile birlikte belediye tarafından yıktırılmıştır. Mescid-tevhidhane, selamlık, şeyhin ikametine tahsis edilen harem dairesi ve seyyah dervişlere mahsus hücrelerden oluşan tekkeden günümüze sadece harap haldeki şeyh meşrutası ile bahçesindeki kabirler ulaşmıştır.³²⁹

³²⁴ Zafer Hasan Aybek, “Hindîler Tekkesi Tekkedeki Meşhurlar”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl. 13, S.7, İstanbul, 1977, s.96.

³²⁵ Süleyman Faruk Göncüoğlu, “Değeri Unutulmuş Tarihi Bir İstanbul Semti: Horhor”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum, 2009, s. 139.

³²⁶ Aybek, **a.g.m.**, s. 96.

³²⁷ Tanman, **a.g.m.**, (1998b), s. 68.

³²⁸ Aybek, **a.g.m.**, s. 96.

³²⁹ Göncüoğlu, “Eyüp’ün Şehir Kültürüne Katkıları”, **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu X-Tebliğler**, İstanbul, 2006,, s. 68.

3.5.6. Kazan Tekkesi

Çalışmanın önceki bölümlerinde, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında hac vesilesiyle İstanbul'a gelen Tatarların bir kısmının, burada hemşehrilerinin yanında kaldıklarından bahsedilmişti. Bazı Tatarlar İstanbul'da gayrimenkul edinmiş, kendi derneklerini ve hayır cemiyetlerini kurmuşlardı. Bu kişilerden bir kısmı gayrimenkullerini Rusya'dan okumak için gelen fakir şakirtlere tahsis etmişlerdi. Bununla birlikte bir tekkeleri de mevcuttu.³³⁰ Adını Kazan kentinden alan ve Kazan Tekkesi veya Kazanlı Tekke olarak anılan bu tekke, yalnızca Tatar hacılara açık imaretlerdi.³³¹

Mercani, "Mecmua-yı Rihle" eserinde, hacca gidiş yolunda İstanbul'a gelerek 12 gün kaldığı İstanbul'da Nuruosmaniye Cami yakınında Kazanlılar için alınacak tekkeyi gidip incelediğinden bahsetmektedir.³³² Buna göre tekkenin 1880 veya sonlarında faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Hacca giden Tatarların çoğunluğu bu tekkeye muhakkak uğramaktaydılar. Bu tekke aynı zamanda İdil boyu Müslümanlarının dini önderlerinden Zeynullah Rasulî (1833-1917), Murad Remzi (1854-1934) ve Abdürreşid İbrahim (1857-1944) gibi simaların uğrak yeri olmuştu. Başta Buhara ve Özbek tekkeleri olmak üzere İstanbul'da mevcut elliden fazla Nakşibendi tekkesi gibi Kazan Tekkesi de İdil boyundan gelen ziyaretçiler için ikinci bir ev niteliğindeydi. Rusyalı Müslüman din adamları hac seyahatlerinde, Osmanlı şeyhleriyle bu tekkelerde buluşuyor, onlarla kurdukları manevi münasebetler, yaptıkları sohbetlerle, sufi öğretilerini memleketlerinde yaymak için icazet alıyorlardı.³³³ Bu çalışma kapsamında, günümüze ulaşmamış olan tekke yapısının net konumu ve mimarisine dair net bir bilgi elde edilememiştir.

3.5.7. Ertuğrul Tekkesi

Beşiktaş ilçesinde bulunan tekke (Bkz. Ek Harita 30), Sultan II. Abdülhamid tarafından, Şâzeliyye şeyhi Muhammed Zâfir Efendi için yaptırılmıştır.³³⁴ Tekke adını, Osmanlı hanedanının kurucusu kabul edilen Ertuğrul Gazi'nin hatırasını yaşatma isteğinin yanı sıra, yine aynı amaçla buranın Domaniç yöresi Türkmen-

³³⁰ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 81.

³³¹ Zarcone, **a.g.e.**, s.28.

³³² İhsan Çolak, **Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şahabeddin Mercânî**, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2014, s. 135.

³³³ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 82-83.

³³⁴ Afife Batur, "Şeyh Zafir Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 39, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, s. 79.

lerinden oluşan Ertuğrul Alayı'nın ibadetine tahsis edilmesinden almıştır.³³⁵ Ertuğrul Tekkesi kurucu şeyhinden dolayı "Şeyh Zafir Tekkesi Mescidi" olarak da anılmaktadır.³³⁶

Yapıda güneydeki hünkar kapısı ve doğudaki cemaat girişi olmak üzere 1305 (1887-1888) tarihli iki tane inşa kitabesi bulunmaktadır. Manzum metinleri Ahmed Muhtar Efendi'ye (ö. 1910) ait olan kitabelerden hünkar kapısı üzerinde bulunanın metni şöyledir:

"Emîru'l-müminîn Abdülhamid Han Hüdâ-'agâh
Tarîk-i Hak-resân-ı Ş'azeliye yaptı bu dergâh
Muhakkak rûh-ı pâk-i Şâzelî kurb-ı ilâhîde
Bekâ cû-yı kemâl-i şevket u iclâ eder her-gâh
Güher-i târihini nazm eyledi sâdık kulu Muhtar
'Bu dergehtir tecelligâh-ı feyz-i sırr-ı illallah' 1305"³³⁷

Cemaat giriş kapısının üzerine bulunan kitabenin metninde ise şunlar yazmaktadır:

"Hüdâvend-i cihan Abdülhamîd Hân hüdâ-sâye
Bu dergâh-ı hakikat- iktinâhı eyledi inşa
Muhakkak rûh-ı pâk-i Şâzelî kurb-ı ilâhîde
Olur ol şâh için tevfiKhâh-ı nusret-i Mevlâ
Güher-i târihini nazm eyledi kemter kulu Muhtar
'Bu dergehtir tecelligâh-ı feyz-i âlem-i a'lâ' 305"³³⁸

Cami-tevhidhane, selamlık, harem ve misafirhaneden oluşacak şekilde inşa edilen tekke, yanına³³⁹ 1903-1904 yıllarında mimar Raimondo d'Aronco tarafından tasarlanmış olan türbe, kütüphane ve çeşme eklenerek külliyeye dönüştürülmüştür.³⁴⁰ Hayrat-ı Şerife Defterlerine göre, "Yıldız Caddesindeki ahşap meşrutahanesinin müstemilatı, 'fevkani ve tahtani (altılı üstlü) 19 oda, 4 sofa, 5 hela, 1 hamam, 1 matbah (mutfak), 1 odalı köşk ve bekçi odasından ibarettir'. Aynı cadde üstünde yer alan kagir meşrutahane ise, 'fevkani ve tahtani 18 oda, 2 sofa, 1 avlu, 3 hela, 1 matbah, 1 hamam ve bahçeyi' içerir. Hasanpaşa deresi sokağındaki kagir dervişan dairesi ise, 'kagir 6 oda, ahşap 2 oda, 1 matbah, 1 kiler ve koridor, 4 göz hela, 1 ça-

³³⁵ M. Baha Tanman, "Ertuğrul Tekkesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994c, s. 196.

³³⁶ Utku Yücel, Serap Koçak, "Ertuğrul Tekke Camii ve 2008-2010 Restorasyon Çalışmaları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.1, 2010, s.84.

³³⁷ **A.m.**, s.85-86.

³³⁸ **A.m.**, s.86.

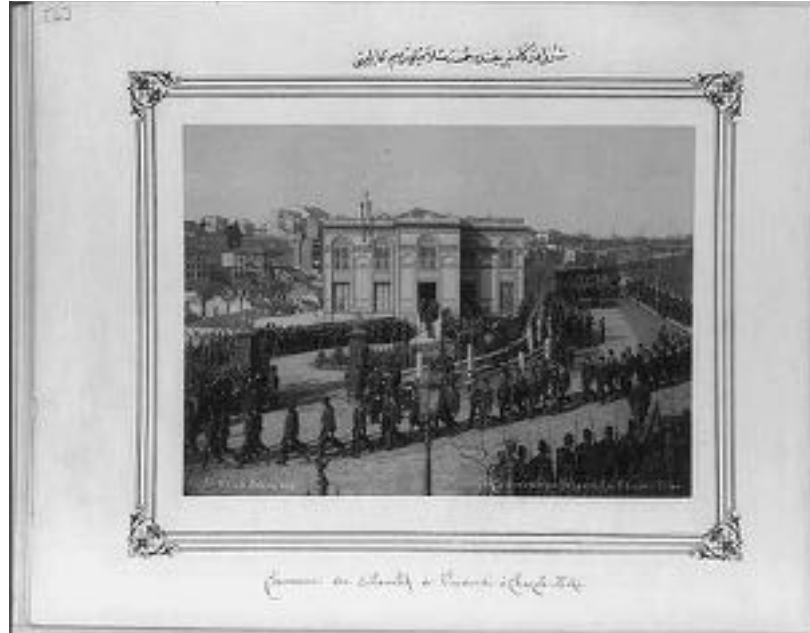
³³⁹ Fatih Köse, "Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi", **Vakıflar Dergisi**, S. 40, 2013, s. 107.

³⁴⁰ Batur, **a.g.m.**, s. 79.

maşırhane, 1 kurnalı hamam ve acı su haznesi, bahçe ve aralığı müştemil avludan oluşmaktadır’.”³⁴¹

“Tekkenin, İslam dünyasının çeşitli yerlerinden İstanbul’a gelen tarikat şeyhleri ile alimleri ağırlamak ve de bu kişiler vasıtasıyla hilâfet kurumunun etkinliğini artırmak amacıyla tesis edildiği düşünülmektedir.”³⁴² Faaliyette olduğu dönemde tekke, adeta bir eğitim kurumu gibi çalışmış, Trablus’dan her sene eğitim için buraya gelen 30 derviş, eğitimlerinin bitmesinden sonra memleketlerine geri gönderilmişlerdir.³⁴³

Resim 37: Ertuğrul Tekkesinde Cuma Selamlığı

Kaynak: Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28114/?co=ahii>

1925 yılında yürürlüğe giren tekke ve zaviyelerin kapatılmasına dair kanunun ardından binaların mülkiyeti Vakıflar İdaresi’ne geçmiştir. Fakat kullanımları önce İstanbul Belediyesi’ne, daha sonra da Milli Eğitim Bakanlığı’na devredilmiştir. Cami-tevhidhane dışındaki bölümler 1957 yılına kadar Şair Nedim İlkokulu olarak

³⁴¹ Kamil Büyüker, **II. Abdülhamid Han’ın Şeyhi Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi**, İstanbul, 2004, s.30.

³⁴² Köse, **a.g.m.**, (2013), s. 107.

³⁴³ Burak Çetintaş, "Sultan Hamid’in Şeyhi Zâfir Efendi ve Beşiktaşlı Ailesinin Sıradışı Hikayesi", **NTV Tarih**, S.46, İstanbul, 2012, s. 28.

kullanılmıştır.³⁴⁴ 1969'da Vakıflar İdaresi tarafından kapsamlı bir onarım başlatılmış, 4 yıl süren çalışmanın ardından tamamlanmıştır.³⁴⁵ Cami olarak kullanımına devam edilen yapı, düzenli bakım yapılmaması ve kötü kullanım sonucu kısa sürede tekrar harap duruma düşmüştür. Sonraki dönemlerde mahalli imkanlarla ya da sponsorların katkılarıyla basit onarımlar gören yapı 2008-2010 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından büyük ölçekli restorasyon programına alınmıştır.³⁴⁶

3.5.8. Eburrıza Tekkesi

Şeyh Eburrıza-i Şemseddin Efendi Tekkesi, Bedeviler Tekkesi adlarıyla da bilinen tekke Beyoğlu ilçe sınırları içinde yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 31).³⁴⁷ Eburrıza Tekkesi, 13. asrın ilk çeyreğinde Mısır'da kurulan ve İstanbul'a 18. yüzyılın ilk çeyreğinde girmiş olan Bedeviyye tarikatının İstanbul'daki en eski tekkesidir. Buranın, Eburrıza Şeyh Seyyid Mehmed Şemseddin Efendi tarafından 18. asrın ilk çeyreğinde tesis edildiği tahmin edilmektedir. Ebürriza Tekkesi, İstanbul'da kurulan diğer Bedevi tekkeleri ile birlikte İstanbul ile Mısır arasında ilişkilerin güçlendirilmesine katkı sağlamıştır.³⁴⁸

Tekkenin ilk yapıldığı zamanlardaki mimari özellikleri ve zaman içinde geçirdiği değişimler bilinmemektedir. Ancak türbe duvarındaki bir kitabeden, tekkenin Sahaf Emin Efendi adında biri tarafından 1264 (1847-48) yılında yeniden yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1925'te kapatıldıktan sonra bakımsız kalan tekke 1926-1930 yılları arasında yıkılarak ortadan kaldırılmış, günümüze ancak son yıllarda tamamen yenilenmiş olan türbe ile duvarına yerleştirilen üç kitabe ve haziresindeki bazı mezar taşları ulaşabilmiştir. Söz konusu kitabelerden birinde, "Âsitâne-i Hazret-i Bedevî, Hankah-ı Ebürriza" olarak belirtilen metinle buranın Bedeviyye asitanesi olduğu anlaşılmaktadır.³⁴⁹

Eburrıza Tekkesi'nin mimari kuruluşu ile bilgiler ise 1925 tarihli bir Pervititch sigorta paftasında görülebilmektedir. Tekkelerin kapatılmasından birkaç ay önce çizilmiş olan bu haritada, tekke binalarının konum, boyut ve malzeme özellikleri be-

³⁴⁴ Yücel, Koçak, **a.g.m.**, s. 84.

³⁴⁵ Köse, **a.g.m.**, (2013), s.107.

³⁴⁶ Yücel, Koçak, **a.g.m.**, s. 88-90.

³⁴⁷ Nurcan Altuğ, "18. Yüzyıl Tekkeleri ve Şeyhülislam Tekkesi", **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 14.

³⁴⁸ Kadir Özköse, "İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviyyenin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVI, S.1, Sivas, 2012, s. 520-522.

³⁴⁹ M. Baha Tanman, "Ebürriza Tekkesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994d, s. 364.

lirtilmiştir.³⁵⁰ Sokak üzerinde bulunan birbirine bitişik iki ve üç katlı iki binanın tevhid-hane ve harem bölümlerini barındırdığı, bunların kuzeybatı köşesinde yer alan tek katlı kanadın da selamlık veya mutfak olduğu tahmin edilmektedir. Türbe cümle kapısı yanında yer almakta, arsanın kuzey sınırında ise dört birimden oluştuğu anlaşılan derviş odaları yer almaktadır. Günümüzde bu ahşap yapıların tamamı ortadan kalkmıştır.³⁵¹

3.5.9. Şehzade Külliyesi Tabhânesi

Farsça “güç”, “takat” anlamına gelen “tab” kelimesinden türetilmiş olan *tabhâne*, buraya gelenlerin yol yorgunluğunu gidererek tab ve takat kazanacakları ve masraflarının vakıf tarafından karşılandığı müesseselerdir. Kanuni Sultan Süleyman Vakfiyesindeki tanımından da anlaşıldığı üzere tabhâne yolculukta yorulanlar ile yol meşakkatinden ve hastalıklardan kesilmiş olanlara bir müddet yatarak “tâb ü tüvân” yani kuvvet ve takat kazanmaları için yapılan birer ikamet ve istirahat yeridir.³⁵²

Tabhâneler imaret topluluğunda aşhane ve kervansarayla birbirine yakın, hatta bitişik konumda bulunurlardı. Zira, imaret ve tabhânenin misafir doyurmak ve ağırlamak şeklinde ortak işlevleri vardı. Yolcu yemeğini aşhanede yer, hayvanını gözü önündeki ve yanındaki kervansaraya bırakır, kendisi 3 gün, 3 gece tabhâne yatıp kalkar ve ibadetini imaretin camisinde yapabiliirdi.³⁵³

Şehzade Külliyesi Vakfiyesi’ne göre 8 odalı bir tabhâne ile ayrıca Haremeyn-i Şerifeyn ahalisi için müstakil bir oda, kiler, mekel, matbah, ambar, ahır, keniften oluşan imaret, fakirlere, gariplere, ihtiyaç sahiplerine ve misafirlere vakfedilmiştir.³⁵⁴ Kanuni dönemi ricalinden Nişancı Celalzade Mustafa, “Tabakatül Memalik ve Derecatül Mesalik” adlı eserinde Şehzade Külliyesi’nin imaret ve tab-

³⁵⁰ M. Baha Tanman, “Ebü’r-Rizâ Tekkesi”, **DBİA**, C.3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994e, s. 122.

³⁵¹ Tanman, **a.g.m.**, (1994d), s. 365.

³⁵² Ergin, **a.g.e.**, s. 130.

³⁵³ **A.e.**, s.131.

³⁵⁴ **VGMA(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi)**, 1392, s. 37-38, “... ve câmi’-i sâlihi’s-sıfır lâ-zâle câmi’an li-ehli’z-zikr ve’l-fikrin civârında müzeyyinât-ı mevfûreye muhtevî ve muhas-senât-ı gayr-ı mâhsure ile muntavî bir ‘imâret-i ‘adîmü’l-‘adîl ve mebânî-i hayr-ı bedî’i’l-bedîl ki bi kilar-ı müttesi’l-havâyic ve me’kel-i müttesiki’l-medâric ve matbah-ı kesîrû’l-mevâyid ve mahbez-i ‘azîmü’l-‘avâyid ve sekiz bâb tâbhâne-i refî’atü’l-kibâb ve müstakillen ahâlî-i Haremeyn-i şerifeyn için binâ olunan bir bâb tâbhâne-i menî’u’l-meâb ve bir an bâr-ı kesîrû’n-nevâl ve ahur-ı vesî’u’l-minvâl ve kenîf ü mahtab bedî’u’l-misâl vesâyir levâzim ve levâhık ve zümre-i gurebâ ve muhtâcî-i havâs u ‘avâm vesâyir müsâfirîne küllü men kân min eyyi beldeyin ve mekânin vakf eyledi her birisine bu ebniye-i mezbûre ve müştemilât-ı ‘imâret-i mezkûreden ferden ferden ‘ilm-i ‘âlem arası müte’alilik ve kemmiyet ve keyfiyetine müfreden ve cem’an ihâta-i hâtır-ı fermân fermâsı mütahakkık oldukdan sonra ...”.

hanelerinden birlikte bahsederek, burayı; “Yoksullar için de bir imaret yapılmış ve bunda da gelen kimselerin yatıp kalmaları için birçok odalar inşa edilmiştir. Her sabah ve her ikindileyin bu imaretin kapıları açılır, kimsesizlerle yabancılara yemekler dağıtılır,” şeklinde tasvir etmiştir.³⁵⁵

Tabhâne ve kervansaray yapıları birbirine bitişik olarak cami avlu duvarının doğu cephesinde yer almaktadır (Bkz. Ek Harita 32). Tabhâne, ortadaki fenerli kubbeye örtülü holü çevreleyen ve kubbeli dört bölümden oluşan iki simetrik mekan topluluğundan oluşmaktadır. Bunların bitişiğinde dikdörtgen planlı ve sekiz kubbeye örtülü ahırlar bulunmaktadır. Uzun süre Vefa Lisesi’nin laboratuvarı olarak hizmet gören yapı³⁵⁶ günümüzde de okulun eğitim-öğretim hizmetlerine tahsisli olup, yapının onarım çalışmaları Vefa Lisesi Eğitim Vakfı tarafından sürdürülmektedir.³⁵⁷

3.6. Kütüphaneler

Osmanlı İmparatorluğu’nda gerek fetihler gerekse ticaret ve eğitim faaliyetleri neticesinde pek çok kitap İstanbul’a nakledilerek burada pek çok kütüphane kurulmuş, bu yapılar İmparatorluğun kurduğu medeniyetin kültür birikimini gelecek nesillere taşımaya aracılık etmişlerdir.³⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun geniş toprakları üzerinde sayıları 500’e yaklaşan ve hemen hepsi birer vakıf kurumu olan kütüphaneler;³⁵⁹ padişahlar, vezir-i azamlar, valide sultanlar, şehzadeler, darüssaade ağaları, defterdarlar, şeyhülislam ve diğer devlet adamları ile kütüphaneye önem veren diğer hayır sahipleri tarafından tesis edilmişlerdir.³⁶⁰ 1892 yılında gerçekleştirdiği seyahatiyle ilgili en önemli amacının ve özleminin, Türkiye’deki kütüphaneleri ziyaret etmek olduğunu belirten Şibli Numani, buraya dair izlenimlerini anlattığı eserinde vakıflarla ilgili konuyu şöyle açıklar:

“Bunlar adlarından da anlaşıldığı ve görüldüğü gibi paşaların ve üst düzey devlet yetkililerinin kurdukları kütüphanelerdir. Hepsisi de halkın hizmetine vakfedilmişlerdir. Her kütüphaneye o kadar çok gelir vakfedilmiştir ki; bu gelirlerle o kütüphanenin normal masrafları, yani binanın

³⁵⁵ Ayşe Budak, “Gücü Besleyen Mimarlık Osmanlı İmareti”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2015, s. 713-714.

³⁵⁶ Orman, a.g.m., s. 484.

³⁵⁷ T.C Milli Eğitim Bakanlığı, (Çevrimiçi) http://vefalisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/10/969664/icerikler/fiziki-durum_243527.html?CHK=39695033d513aee6253617ce165f1910, 12. 05. 2016.

³⁵⁸ Bilgin Aydın, “İstanbul Kütüphaneleri Tarihine Dair Araştırmalar”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 8, S.16, 2010, s.333.

³⁵⁹ Tuba Çavdar, “Vakıf Kütüphaneleri”, **Vakıflar Dergisi Özel Sayısı**, Ankara,, 2006. s.54.

³⁶⁰ Hakan Anameriç, “Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi”, **Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM**, S. 19, Ankara, 2006, s. 57.

yenilenmesi ve tamiri, donanımı ve normal mobilyaları, görevlilerin maaşları karşılanmaktadır. Bu gibi önemli işler açısından itiraf etmek gerekiyor ki, ilim yolundaki cömertlikte Türklerin derecesi bütün Müslüman milletlerin derecesinden daha üstündür.”

Numani'nin bir diğer tespiti ise, vakfedilen kitapların değeri bakımında da kütüphane kurucuları olarak üst düzey devlet ricali, ilim zevki olan geniş bakış açısına sahip yüksek derecede entelektüel kişilerdir.³⁶¹

Fethedilmesinden itibaren, hızla İslam dünyasının başlıca kültür merkezlerinden biri haline gelen İstanbul,³⁶² sahip olduğu kütüphaneleriyle de 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında hac yolunda İstanbul'a gelen ve entelektüel yönünü geliştirmek isteyen misafirlerinin de ilgi odağı olmuştur. Örneğin o dönem İstanbul'u ziyaret eden Rusya Müslümanları, Ayasofya, Bayezid, Hamidiye ve Fatih Kütüphanelerini ziyaret etmişlerdir.³⁶³ Fatih Kerimi, söz konusu dönemde İstanbul'da mevcut olan kütüphane sayısının kırk beş adet olduğunu ve buralarda yetmiş bin ciltten fazla kitap bulunduğunu bildirmiştir.³⁶⁴ Şibli Numani ise bu rakamı seksen beş bin olarak ifade edip, bu sayısının Hindistan'da bulunan kütüphanelerdeki kitap sayısından daha az olduğunu belirtse de İstanbul'un diğer kütüphanelere olan üstünlüğünün buradaki kitapların önemliliği ve dünyada az bulunurluluğundan kaynaklandığının altını çizmiştir. Yazar, bahsedilen dönemde İstanbul'da bulunan kütüphanelerden bazılarının adlarını şöyle sıralamıştır: Ayasofya Camii Kütüphanesi, Bayezid Camii Kütüphanesi, Yol Camii Kütüphanesi, Eski Hamidiye Kütüphanesi, Şeyhülislam Aşirefendi Kütüphanesi, Nakibü'l-Eşraf Esad Efendi Kütüphanesi, Fatih Camii Kütüphanesi, Yeni Hamidiye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, Nur-ı Osmaniye Kütüphanesi, Laleli Kütüphanesi, Hekimoğlu Alipaşa Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Selimiye Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Kütüphanesi, Kadızade Sultan Mehmet Kütüphanesi, Valide Sultan Camii Kütüphanesi, Atıf Efendi Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Hüsrev Paşa Kütüphanesi, Mihrişah Kütüphanesi, Mehmet Efendi Kütüphanesi, Mustafa Efendi Kütüphanesi, Tevfik Efendi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Murat Efendi Kütüphanesi ve Ragıp Paşa Kütüphanesi.³⁶⁵

Şehabeddin Mercani ise 1880'de geldiği İstanbul'da kaldığı süre zarfında İstanbul'daki birçok kütüphaneyi ziyaret etmiş, buradaki kitapları mütalaa edip ken-

³⁶¹ Numani, **a.g.e.**, s. 90-91.

³⁶² Aydın, **a.g.m.**, s. 333.

³⁶³ Sibgatullina, **a.g.e.**, s. 89.

³⁶⁴ Kerimi, **a.g.e.**, s. 133.

³⁶⁵ Numani, **a.g.e.**, s. 90.

dince ehemmiyetli olan bazı şeyleri yazıp almıştır. Meşhur alim ayrıca yanında getirdiği eserlerden nüshaları Bayezid ve Hamidiye Kütüphanelerine hediye etmiştir. ³⁶⁶

Tunuslu şair, tarihçi ve yazar Muhammed Es Senusi ise, “Er-Rihletu’l-Hicâzziye” adlı eserinde, 1882’de İstanbul’u ziyaret ettiği İstanbul’da Arapça, Farsça ve Türkçe pek çok değerli yazma eseri barındıran önemli kütüphaneler bulunduğundan ve Türklerin hat ve tezhip konusunda ne derece maharetli olduklarından bahsetmiştir. ³⁶⁷

İstanbul üzerinden hacca giden meşhur Kazak şairi, Şakarım Kудayberdioğlu (1858-1931), 1905 yılında hac yolculuğunun dönüşünde İstanbul’a uğramış ve burada birkaç ay kalmıştır. İstanbul’un kendi manevi kişiliğinde yeni ufuklar açılmasına neden olduğunu belirten şair, burada konakladığı süre zarfında şehrin büyük kütüphanelerini ziyaret etmiş, tarih ve din alanında geniş araştırma ve incelemeler yapmıştır. Şair, İstanbul kütüphanelerinin zenginliğini ve oralarda geçirdiği zamanların değerlendirmesini şu mısralarla aktarmıştır:

“İstanbul’a geldiğimde,
Aradığım kitabı bulduğumda,
Patlayacaktı kalbim...
(İstanbul’da barganda
Kerek kitap tabılıp,
Jarıla jazdadı juregim...)”

İstanbul’a hac seferi sırasında uğrayan bir diğer Kazak ise, meşhur düşünür ve şair Jusıp (Yusuf) Köpeyoğlu’dur (1868-1931). Kудayberdioğlu ve Köpeyoğlu gibi hacca İstanbul üzerinden giden Kazak aydınlarının çoğu memleketine İslami Arap ve İslami Türk (Osmanlı) kültürünü beraberlerinde taşımışlardır. Hac seyahatlerinin sonucunda Kazakistan’da din eğitimi de gelişmeye başlamıştır. İstanbul’da yayınlanmış kitaplar ve kaynaklar Kazak, Özbek, Tatar, Başkurtlar’a hac seyahatleri aracılığıyla ulaşmıştır. ³⁶⁸

3.6.1. Fatih Kütüphanesi

Fatih Sultan Mehmet kendi adıyla anılan külliyesini 1470 yılı sonunda tamamladığında, külliyenin bünyesinde yer alan sekiz medresenin dördünde birer kütüphane tesis etmiştir (Bkz. Ek Harita 33). Bu dört kütüphane muhtemelen II.

³⁶⁶ Çolak, **a.g.e.**, s. 135.

³⁶⁷ Yazıcı, **a.g.t.**, s. 794.

³⁶⁸ Turumbetova, **a.g.t.**, s. 708.

Bayezid zamanında bir araya getirilmiş, Ayasofya ve Zeyrek medreselerinde bulunan kitaplar da buraya taşınarak caminin içindeki dolaplara konulmuştur.³⁶⁹ İki asır boyunca hizmet veren bu mekan I. Mahmud zamanında dağıtılarak,³⁷⁰ içinde bulunan kitaplar, 1742 yılında caminin kible duvarına bitişik olarak inşa ettirilen kütüphane yapısına naklettirilmiştir.³⁷¹ Sultan, bu müstakil kütüphaneyi yeni baştan teşkilatlandırmış, yeni bir çalışma düzeni getirmiş ve buraya 5.188 yazma ile 319 basma eser vakfetmiştir.³⁷² Ayrıca daha sonraları hafız-ı kütüb İbrahim Efendi 455 yazma ve 482 basma eser, Tırnovalı Mehmet Hilmi ile Halil Hilmi Efendi ve diğer hayır sahipleri 363 yazma ile 2.172 basma eser, Abdülgani Ağa ise 291 basma eser vakfederek kütüphanenin kitap hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.³⁷³ Tarihçi İzzî, büyük bir merasimle açılan yeni kütüphanenin, “ol semtin talebe-i ulûmunu dahî mesrûr u ihyâ buyurduğunu” nakletmiştir.³⁷⁴

Kütüphanenin ilk vakfiyesinde kitapların muhafazası için dört hafız-ı kütübün görevlendirildiği belirtilmektedir. II. Bayezid tarafından 1482 yılında külliye için Arapça olarak hazırlatılan vakfiyede ise, medreselerdeki müderrris ve talebeler için bir yer yapıldığından ve buraya konulan kitapları korumak için bir hâfız-ı kütüble bir kâtib-i kütübden bahsedilmekte, bu kişilerde aranılan vasıflar ve görevleri tanımlanmaktadır.³⁷⁵ Sultan I. Mahmud’un kurduğu yeni kütüphane için ise görevli kadrosu süpürücü ve kapıcı dışında altı hafız-ı kütüb ve bir katib-i kütübden oluşmaktaydı. Cami etrafında bulunan külliyeler nedeniyle bu kütüphanenin öğretim elemanı kadrosu bulunmamaktaydı.

Üç tarafı avlu ile çevrili olan kütüphane bir tarafı ile camiye bitişiktir. Yapı, avludan ve camiden iki girişi olan koridor, okuma salonu ve okuma salonu ile giriş arasında kalan ara mekandan oluşur.³⁷⁶ Merkezi plan şemasına sahip ve simetrik bir yapıda olan kütüphanenin ana mekanı dört adet mermer sütun üzerinde yükselen merkezi bir kubbe ve kubbeyi çevreleyen dört adet tonozlu ve köşelerde daha küçük

³⁶⁹ İsmail E.Erünsal, “Fatih Kütüphanesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, s.250.

³⁷⁰ Asuman, Budak, “ 18.Yüzyıl Tarihi Yarımada Kütüphane Yapıları Koruma Sorunları ve Öneriler”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2006, s. 222.

³⁷¹ Tuğba Keleş, Ocakcan, “Sultan I. Mahmut Kütüphanesi 2007-2012 Restorasyonu”, Vakıf Restorasyon Yıllığı, S.7, 2013, s.128.

³⁷² Ocakcan, **a.g.m.**, s.128.

³⁷³ Budak, **a.g.t.**, (2006), s. 222.

³⁷⁴ Erünsal, **a.g.m(1995)**, s.250.

³⁷⁵ **A.y.**

³⁷⁶ Budak, **a.g.t.**, (2006), s. 222.

kubbeli alanlar oluşturur.³⁷⁷Kubbe kasmağında bulunan pencereler baklava biçimli alçı bezemeli olup, tepe pencereleri ise revzenlidir. Duvar ve tavanlar kalemışı süslemelerle bezelidir.³⁷⁸

Cumhuriyet döneminde 1956 yılına kadar I. Mahmud'un yaptırdığı binada varlığını sürdüren Fatih Kütüphanesi, burada meydana gelen bazı çatlaklar dolayısıyla Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.³⁷⁹ Bu tarihten sonra boşaltılarak işlevini kaybeden yapıda önemli hasarlar meydana gelmiş, bunlar 2007-2012 yılları arasında gerçekleştirilen onarım sırasında ele alınmıştır.³⁸⁰

Resim 38: I.Mahmud Kütüphanesi'nin Fatih Camii'ne Bağlantısı.

Kaynak:DAI-Alman Arkeoloji Enstitüsü

3.6.2. Ayasofya Kütüphanesi

Sultan I. Mahmud, sıbyan mektebi, imaret, şadırvan gibi birimler ekleyerek külliyeye dönüştürdüğü Ayasofya'ya ayrıca bir kütüphane tesis ettirmiştir (Bkz. Ek

³⁷⁷ Ocakcan, **a.g.m.**, s.129.

³⁷⁸ Budak, **a.g.t.**, (2006), s. 222.

³⁷⁹ Erünsal, **a.g.m.**, (1995), s. 250.

³⁸⁰ Ocakcan, **a.g.m.**, s.128.

Harita 34).³⁸¹ Vakfiyesi (VGMA, Kasa, nr. 47) 1152 Şevvalinde (Ocak 1740) düzenlenmiş olan bu kütüphanenin açılış merasimi 1153 Şabanında (Nisan 1740) yapılmıştır.³⁸² Ayasofya iç mekanda, güney nef üzerinde inşa ettirilen kütüphanenin mimarının kesin olarak kim olduğu bilinmememesine karşın, 1742 yılına kadar has-sa baş mimarı olan Kayserili Hacı Mehmed Ağa'nın olduğu düşünülebilir.³⁸³

Resim 39: Ayasofya Kütüphanesi Giriş Cephesi

Kaynak: Nezih Başgelen, Robert Ousterhout, Tarihi Kartlarda Yaşayan İstanbul : Osmanlı Öncesi Anıtları, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.

Vakanüvis Subhi Mehmet Efendi'nin naklettiğine göre, kütüphane kurulduğu dönemde, başta Sultan I. Mahmud olmak üzere üst düzey devlet ricalinin bağışladığı 4.000 civarı eserden oluşan değerli bir koleksiyona sahipti. Ayasofya Kütüphanesi'nin daha sonraki yıllarda hazırlanmış kataloglarından bu kütüphanenin koleksiyonunun dikkatli bir biçimde korunduğu anlaşılmaktadır.³⁸⁴ Daha önce birkaç

³⁸¹ Selman Can, Esengül Yıldız Altunaş, "Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi (GSED)**, S. 35, Erzurum, 2015, s.183.

³⁸² İsmail E.Erünsal, "Ayasofya Kütüphanesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s.212.

³⁸³ Can, **a.g.m.**, (2015)., s. 183.

³⁸⁴ Erünsal, **a.g.m.**, (1994), s. 212.

kütüphanede başlayan “kütüphanede öğretim”, burada da başlamış, belirli bir sistem oturtulup düzenli hale getirilmiş, kütüphaneye tayin edilen dersiam, muhaddis ve şeyhü'l-kurranın öğrencilere vereceği dersler vakfiyede önceden düzenlenmiştir.³⁸⁵

Ayasofya Kütüphanesi zengin koleksiyonuyla olduğu kadar diğer Osmanlı kütüphanelerine kıyasla oldukça geniş sayılabilecek personel kadrosuyla da dikkat çeker. Kütüphanenin personeli, altı hâfız-ı kütüb, bir mücellit, bir kâtib-i kütüb ve tatbîki-i kütübden başka Buhârî okuyanların hangi sayfalara geldiklerini takip ve tesbit için iki noktacı, kütüphanenin temizliği ve korunmasıyla görevli iki müstahfız, iki bevâb, üç ferrâş, bir mâni'ü'n-nukuş, kütüphanenin tamiriyle görevli iki meremetçi, bir kurşuncu ve bir buhircudan ibaret olmak üzere toplam yirmi iki kişiden oluşmaktaydı.

Ayasofya Kütüphanesi'nin açılışı hem devlet erkanı hem de halk arasında da akisler uyandırmış, özellikle kütüphane yapısının tezyinatı herkesçe beğenilmiştir.³⁸⁶ Kütüphane, caminin içinden başlayarak dışta iki istinad ayağı arasında kesme taştan inşa edilmiştir.³⁸⁷ Türk sanatında barok etkinin başladığı ilk döneme ait olan ve aynı zamanda klasik üslubun özelliklerini de taşımayan yapı; okuma salonu, kitap deposu ve havalandırma taşılığından oluşur. Okuma salonu ve havalandırma taşılığı cami içerisinde, kitap deposu ise cami dışında yer alır.³⁸⁸ Kütüphaneyi, harimden ayıran giriş cephesi boyunca devam eden altın yaldızlı pirinç şebekedir.³⁸⁹ Baklava başlıklı üçgöz arkad şebekenin orta bölmesinden, kütüphanenin giriş taşılığına ve hemen solunda yer alan okuma odasına geçilir ki, burası dönemin okuma ve oturma biçimini günümüze aktaran sedir ve rahlelerle döşeli bir mekandır. Bir koridor sonunda kübik biçimde ahşap raf ve tel kapaklı dolaplardan oluşan kitap deposu bulunur.³⁹⁰ Bezeme açısından oldukça zengin olan kütüphane tunç şebekeleri, nakışları ve duvar çinileriyle tanınmaktadır.³⁹¹

Kütüphanenin bilinen ilk onarımı 1777 tarihlidir. Bunu Sultan II. Abdülhamid devrinde 1883, 1896 ve 1906 yıllarındaki onarımlar takip etmiştir. Cumhuriyet döneminde Ayasofya'nın müzeleştirilmesi sürecinde kütüphane kendi vasıflarını koruyarak Maarif Vekâleti İdaresi'ne bağlanmıştır. 1959-60 yılları arasında Kü-

³⁸⁵ Can, **a.g.m.**, (2015), s.183.

³⁸⁶ Erünsal, **a.g.m.**, (1994), s. 212.

³⁸⁷ Behçet Ünsal, “Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yönetimi”, **Vakıflar Dergisi**, Ankara, 1984, S.28, s.102.

³⁸⁸ Budak, **a.g.t.**, (2006), s.184-185.

³⁸⁹ Can, **a.g.m.**, (2015), s.184.

³⁹⁰ Ünsal, **a.g.m.**, s.185.

³⁹¹ Budak, **a.g.t.**, (2006), s. 187.

tüphaneler Genel Müdürlüğü'nün emri üzerine, okuma odasının sedirleri kaldırılmış, yerler parke döşenmiştir. Kütüphane kitaplarının bir bölümü 1916 yılında Türk İslam Eserleri Müzesi'ne götürülmüş, kalan 5.086 cilt kitap ise kütüphanenin kapatılması ile birlikte 1968 yılında Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.³⁹²

Yapı, 1982-1983'te ciddi bir onarım geçirmiş, önceki dönem yapılan bütün ilaveler kaldırılmıştır. Ayasofya Kütüphanesi geçirdiği bunca onarıma rağmen özgünlüğünü koruyarak günümüze kadar ulaşabilmiştir.³⁹³ Ayasofya Müzesi'nin bir parçası olan yapı maalesef henüz ziyaretçilere açık değildir.

3.6.2. Hamidiye Kütüphanesi

I. Abdülhamid'in İstanbul Bahçekapı'da inşa ettirdiği külliyesi içinde 1780 yılında kurdurduğu kütüphanedir (Bkz. Ek Harita 35). Kütüphanenin işleyişi ile ilgili hususlar 1781 yılı başında düzenlenen vakfiye ile tespit edilmiştir.³⁹⁴ Hamidiye Kütüphanesi, zahriyelerinde I. Abdülhamid'in "İlâhi be-hakk-ı Kur'ân-ı mecid Arâyiş-i gülzâr ola Abdü'l-Hamid" vakıf mührü ibaresinin bulunduğu 1.504 yazma ve 48 basma eserle kurulmuştur. Kütüphane'ye 1784 yılında Lala İsmail Efendi tarafından 762 kitaptan oluşan büyük ve zengin bir koleksiyon daha vakfedilmiştir.³⁹⁵

Hamidiye Kütüphanesi, Batılı ziyaretçilerin de ilgisine mazhar olmuştur. Bunlardan biri olan, İtalyan rahip M. L'Abbe Toderini, 18. yüzyıl sonlarında kültür gezisi yapma amaçlı olarak İstanbul'da ziyaret ettiği Hamidiye Kütüphanesi'nin kitap sayısı bakımından sayıca az olmakla birlikte enfes yazmalara sahip olduğunu bildirmiştir.³⁹⁶

Vakfiyeye göre kütüphaneye dört hafız-ı kütüb, bir mücellit, bir ferraş ve bir de bevvap tayin edilmiştir. Bu hafız-ı kütüblerin kitapları defterde belirtildiği gibi, isteyen kızıp azarlamadan red ve tekdir etmeden vermeleri şartı vakfiyedeki dikkat çeken bir husustur.³⁹⁷

Kütüphaneye, külliyenin cümle kapısından girilip, giriş avlusunun güneyinde yer alan merdivenlerle ulaşılır. Osmanlı devri Türk kütüphanelerinin hemen hepsinde

³⁹² Can, **a.g.m.**, (2015), s. 191.

³⁹³ Budak, **a.g.t.**,(2006), s. 187.

³⁹⁴ Erünsal, **a.g.m.**, (1994), s. 469.

³⁹⁵ Müjgan Cunbur, "I.Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", Ankara Üniversitesi **Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S.22, Ankara, 1964, s.17-69. s. 28-29.

³⁹⁶ **A.m.**, s. 25.

³⁹⁷ **A.m.**, s. 27.

olduğu gibi içindeki kitapların rutubetten korumak için büyük kemerli bir zemin katının üstüne kurulmuş olan kütüphane; giriş holü, cilthane ve okuma salonundan oluşur.³⁹⁸ Kitap okuma salonuna giriş holünün sonunda üzerinde “Yümn-i cavid ola Dar ül-kütüb-i Şah Hamid” (Sultan Abdülhamid’in kütüphanesi ebediyen payidar ve abadan olsun) yazılı kitabenin bulunduğu bir kapıdan girerek ulaşılmaktadır.³⁹⁹ Eski gravürlerden okuma odasının çok zengin biçimde nakışlarla bezenmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰⁰

Resim 40: Hamidiye Kütüphanesi İç Mekan

Kaynak: Müjgan Cunbur, “I.Abdülhamid’in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi”, Ankara Üniversitesi **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S.22, Ankara, 1964, s.68.

Kütüphaneye ait kitaplar, Hamidiye külliyesinin genel olarak harap olması ve medresenin de kadro dışı bırakılması üzerine, önce Sultan Selim İmaretî'nin yerinde Hamîd-i Evvel Medresesi adıyla inşa ettirilen ve daha sonra Medresetü'l-Mütehas-sısın olarak açılan mektebin kütüphanesine taşınmış, buranın kapatılmasının ardından 1924'te Murad Molla Kütüphanesi'ne, 1954 yılında da Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁴⁰¹ Kütüphane günümüzde İstanbul Ticaret Borsası'nın toplantı salonu olarak kullanılmaktadır.⁴⁰²

³⁹⁸ Semavi Eyice, “Hamidiye Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, s. 467.

³⁹⁹ Cunbur, **a.g.m.**, s. 28.

⁴⁰⁰ Eyice, **a.g.m.**, (1997), s. 467.

⁴⁰¹ Erünsal, **a.g.m.**, (1997), s. 469.

⁴⁰² Eyice, **a.g.m.**, (1997), s. 467.

3.6.4. Beyazıt Kütüphanesi

Türkiye’de devlet eliyle kurulan ilk kütüphanedir. “Kütüphane-i Umumi Osmani” (1961’den sonraki adıyla “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”), 1884 yılında Beyazıt Külliyesi’nin imaret kısmında hizmete açılmıştır (Bkz. Ek Harita 36).⁴⁰³ Önceki dönemlerde vakıflar tarafından kurulup işletilen kütüphanelerin yönetimi 1869 yılında Maarif Nezareti’nin kurulmasıyla birlikte Evkaf Nezareti’nden bu kuruma geçmiş⁴⁰⁴ ve o yıl çıkarılan “Maarif-i Umumiye Nizamnamesi” ile birlikte kütüphaneler artık birer kamu kurumu niteliği kazanmışlardır. Gerek söz konusu nizamname gerekse o devir başlayan milliyetçilik akımlarının kütüphanecilik anlayışını da etkilemesi sonucu Osmanlı yönetimi başkentte milli nitelikte bir kütüphane kurmak için harekete geçmiştir.⁴⁰⁵ Kütüphanenin kuruluş gerekçesi, “bazı cami, türbe ve kenar mahallerde mahv ve telef olunan kitapların zayiinin önlenmesi, hem de ehil ve erbabının istifadesine sunulması” olarak gösterilmiştir.⁴⁰⁶

Milli olacak bu kütüphanenin İstanbul’un merkezî bir yerinde olması gerektiği düşünüldüğünden Beyazıt Külliyesi’nin imareti uygun görülmüştür.⁴⁰⁷ Kütüphanesi’nin kuruluşu devlet tarafından finanse edilmekle birlikte imaretin onarımının bir an evvel tamamlanması için Sultan II. Abdülhamid kendi bütçesinden ayrıca katkıda bulunmuştur. Kütüphane, halkın da katılımıyla 25 Haziran 1884’te hizmete açılmıştır.⁴⁰⁸

Kütüphane hizmete açıldığında içerisinde tek bir kitap bile bulunmamaktaydı. Gelenlerden kitap bağışı yapmaları istenmiş ve orada bulunan birisi tarafından hediye edilen bir takım “Naima Tarihi” kütüphanenin ilk kitabı olarak dolaplara yerleştirilmiştir.⁴⁰⁹ Daha sonra ise Beyazıt Camii’nden getirilen kitaplar, civar tekke ve zaviyelerden toplananlar, satın alma ve bağış yolu ile temin edilenlerle birlikte kütüphane zenginleştirilmiştir.⁴¹⁰ Ayrıca, 1912-1913 Balkan Savaşları sonunda

⁴⁰³ Hasan Duman, “Kuruluşunun 100. Yılında Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, S. 31/4, 1982, s. 158.

⁴⁰⁴ Ümit Konya, **İstanbul’un 100 Kütüphanesi**, İstanbul, Kültür A.Ş., 2010, s. 13.

⁴⁰⁵ Hasan Duman, “Beyazıt Devlet Kütüphanesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. 6, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, s. 52.

⁴⁰⁶ Konya, **a.g.e.**, s.13.

⁴⁰⁷ Günay Kut, “İstanbul’daki Yazma Kütüphaneleri.” **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi:Tarih Dergisi**, S. 33, 1981, s. 346.

⁴⁰⁸ Duman, **a.g.m.**, (1992), s.52.

⁴⁰⁹ Muzaffer Gökman, **Bayezit Umumî Kütüphanesi:Restorasyondan Sonra Yeni Hüviyetiyle**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1956, s. 7.

⁴¹⁰ Konya, **a.g.e.**, s.14.

kaybedilen topraklardaki kütüphanelerden getirilen kitaplar da Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne taşınmıştır.⁴¹¹

Kuruluşunun 5. yılında kitap mevcudu 7068'e ulaşırken, 30. yılında ise bu sayı 23320'ye ulaşmıştır.⁴¹² Ancak kütüphane dermesinin asıl zenginleşmeye başlaması; 1934'te yürürlüğe giren "Basma Yazı ve Resimleri Derleme Kanunu" ile olmuştur. Bu kanun gereğince, "...Türkiye'de basılan kitap, gazete, dergi ve benzeri yayınların birer nüshası buraya gönderilmiştir."⁴¹³

Gerek okuyucu sayısındaki artış gerekse hızla zenginleşen koleksiyonu kütüphanenin hizmet alanlarının genişletilmesini zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle 1950'lilerde hükümetin aldığı bir kararla, kütüphanenin bitişiğindeki eski Dişçilik Mektebi ile külliye'nin imaret kısmının kullanılmayan diğer bölümlerinin onararak kütüphaneye tahsis edilmesine karar verilmiştir. Bu yöndeki çalışmalar 1984'te tamamlanarak, yeni bölümler hizmete açılmıştır.⁴¹⁴

Beyazıt Kütüphanesi, ülkemizde kütüphanecilik alanında pek çok "ilk"e sahne olmuştur. 1952 yılında kütüphanenin bir bölümünde Türkiye'nin ilk "Çocuk Kütüphanesi" açılmış ancak bu bölüm yer darlığı nedeniyle 1961 yılında kapatılmıştır. Yine kütüphanelerimizdeki ilk cilt atölyesi bu kütüphanede kurulmuştur. Kütüphanecilik alanında uygulanılmaya başlanan modern kataloglama çalışmalarına da ilk kez Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde başlanmıştır.⁴¹⁵

Kütüphane, kitapdışı materyaller bölümü, nadir eserler/Hakkı Tarık Us bölümü, Görme engelliler bölümü ve kullanıcı hizmetleri ve rehberliği bölümü olmak üzere dört hizmet biriminden oluşmaktadır.⁴¹⁶ "Nâdir eserler bölümünde, muhtelif yer ve zamanlarda vakıf yoluyla kurulmuş, daha sonra Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne nakledilmiş pek çok kütüphane koleksiyonu yer almaktadır."⁴¹⁷ 1999 Marmara depremi sonrası zarar gören kütüphane için yürütülen restorasyon çalışması⁴¹⁸ 2016 yılında tamamlanmıştır.

⁴¹¹ Havva Koç, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi", **DBİA**, C. II, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 189.

⁴¹² Duman, **a.g.m.**, (1982), s. 159.

⁴¹³ Kut, **a.g.m.**, s. 346.

⁴¹⁴ Duman, **a.g.m.**, (1992), s. 52.

⁴¹⁵ **Beyazıt Devlet Kütüphanesi**, (Çevrimiçi) <http://www.beyazitdevletkutup.gov.tr/TR,129248/tarihce.html>, 15. 05. 2016.

⁴¹⁶ **A.y**

⁴¹⁷ Duman, **a.g.m.**, (1992), s.52.

⁴¹⁸ **Beyazıt Devlet Kütüphanesi**, (Çevrimiçi) <http://www.beyazitdevletkutup.gov.tr/TR,129248/tarihce.html>, 15. 05. 2016.

Resim 41: Beyazıt Kütüphanesi Dış Mekan

Kaynak: Library of Congress-Abdulhamid II Collection, (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28779/?co=ahii>

SONUÇ

Avrupa’da “Sanayi Devrimi” sonrası ortaya çıkan “turizm” olgusu, Osmanlı’da da sanayileşme çabalarıyla birlikte görülmeye başlanmış; bu bağlamda “Sergi-i Umumi-i Osmani”nin düzenleniş yılı olan 1863, sembolik bir tarih olarak Türkiye’de Batılı anlamda (bugünkü anlamda) turizmin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Tarihi süreç içinde İstanbul, gerek doğal güzellikleri, gerekse tarihi ve kültürel dokusu ile her zaman merak edilen ve görülmek istenen bir şehir olagelmıştır. Araştırmamıza konu olan 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlı İstanbul’un dini kimliğinin hac ibadetini yerine getirecek olan Müslümanlar nazarında önemli bir çekim unsuru olduğu görülmektedir.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, İstanbul’un hac güzergahı olması konusunda Osmanlı Devleti’nin yürüttüğü çalışmalar temelde iki sebebe dayanmaktaydı: Birincisi, Devletin başta kendi tebası olmak üzere İslam alemindeki Müslümanları hilafet merkezi olan İstanbul’a ve halife padişaha daha fazla bağlamak, ikincisi ise İstanbul’u dini bir merkez haline getirerek güçlendirmek. Böylelikle, Osmanlı hilafetinin tahkim edilmesi, nüfuzunun artırılması, buna bağlı olarak da devletin siyasi manevra kabiliyetinin güçlendirilmesi ve Müslümanlar arasında bir “efkar-ı umumiye”nin oluşturulması için uygun bir fırsat yaratılmış olacaktı.

İstanbul, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında, çeşitli coğrafyalardan gelenler için o dönem bir merkez haline getirilmiş, hac yolcularının İstanbul’a uğramaları sağlanarak iâşe ve ibateleri temin edilmiştir. Araştırmaya konu dönem zarfında hac vesilesiyle gelenlerin sayısı, Osmanlı topraklarından ve Rusya’dan olmak üzere her sene birkaç bin kişiye ulaşmıştır. Ancak, o dönem diğer ülkelerden hac sebebiyle İstanbul’a gelen kişi sayısı ile ilgili bu çalışma dahilinde daha fazla bilgiye ulaşılamamıştır. Başta Balkanlar, Orta Asya ve Çin olmak üzere buralardan hacca gidecek olan Müslümanların İstanbul’u ziyaret kültürüyle tanıştırılmaları, Osmanlı’nın sahip olduğu dini ve kültürel değerlere başvurularak gerçekleştirilmiştir.

Şehirde bulunan sahabe kabirleri ve şehri kutsadığına inanılan veliler, İstanbul’u mukaddes kılan değerlerin başında gelmiş; bunlar arasında Ebu Eyyub el-Ensari’nin kabri İslam aleminin en kutsal ziyaret makamlarından biri olmuştur. Sadece İstanbul’dan giden hacılar değil, Anadolu’dan, Rumeli’den, Buhara’dan, Türkistan’dan gelen bütün hacı adayları hac ibadetlerinin ilk adımı olarak Eyüp Sul-

tan türbesini ziyaret etmişlerdir. Hz. Yûşa', Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'nin türbeleri de hacıların en fazla ziyaret ettiği diğer ziyaretgahlar arasında yer almıştır.

İstanbul'un hilafet merkezi olma özelliği şehri ziyaretçiler açısından çekici kılan bir diğer önemli unsur olmuştur. İstanbul üzerinden yapılan hac seyahati sayesinde, hacı adayları cuma selamlığında halife Sultanı görebilmiş, birlikte kılınan namazla hac için Sultanın izni sembolik olarak alınmıştır.

Peygamber sevgisinden kaynaklanan ve kutsal sayılan beldelerin korunup mamur edilmesi için gönderilen surre ve bunun için düzenlenen alay da hacıların, halifenin kutsal toprakları mamur çabalarına ve hac yolculuğunun güvenli ve rahat bir şekilde gerçekleştirilmesi adına yaptırdığı düzenlemelere şahit olmaları bakımından önemli bir işlev görmüştür. Bir bakıma surre, hafifenin Müslümanların nezdindeki dini imajını güçlendirecek bir araç olarak kullanılmıştır.

Hz. Peygamberin kutsal sözünün ("İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne iyi bir kumandan ve o ordu ne iyi bir ordudur.") yerine geldiğinin simgesel biçimlerinden biri sayılan İstanbul'un selatin camileri, şehrin başlıca ziyaret noktalarından bir diğeri olmuştur. Bu camiler ihtişam, güzellik ve harikuladeliğiyle ziyaretçilerini kendine çekmiş, bunlar arasında Ayasofya, hakkında en fazla övgüyle bahsedilen cami olmuştur.

Konu dönemde başta Türkistan olmak üzere Orta Asya ve çevresindeki memleketlerden hacca gidecek Müslümanların, yolculukları sırasında İstanbul'da barınmalarına imkan sağlayacak şekilde tesis edilmiş olan Özbek, Afgan, Hint ve Tatar tekkeleri, İstanbul üzerinden hacca gitmeyi cazip kılan bir diğer unsur olmuştur. Söz konusu tekkeler uzak şehir ve kasabalardan yola çıkıp Rusya ve Türkistan boyunca yolculuk ederek İstanbul'a ulaşan hacı adaylarını ağırlayarak, Hicaz'a doğru devam eden seyahatlerini kolaylaştırıcı bir işlev taşımıştır. Gelen konuklar buralarda hiç bir yabancılık çekmeden kendi dilinden ve adetlerinden anlayan kişilerin rehberliğinde her türlü kolaylığı görmüşlerdir.

Sultan II. Abdülhamid döneminin bir gereği olarak o dönem Arap coğrafyasında nüfuz sahibi Şeyh Ebû'l Hüda Sayyadı, Şeyh Zafir, Hüseyin el-Cisri ve Feraşet-i Şerife Vekili Ahmed Es'ad gibi bazı tarikat önderleri diğerlerine nazaran daha fazla öne çıkmıştır. Sözü edilen tarikatların İstanbul'da tesis edilen ve misafirhane işlevi de olan tekkelerinde, İslam dünyasının çeşitli yerlerinden Osmanlı

başkentine gelen ulema ile tarikat şeyhleri ağırlanmış ve bu kişilerin yardımıyla hilâfet makamının etkinliği arttırılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerek fetihler gerekse ticaret ve eğitim faaliyetleri neticesinde pek çok kitap İstanbul'a nakledilerek burada pek çok kütüphane kurulmuştur. Fethedilmesinden itibaren, hızla İslam dünyasının başlıca kültür merkezlerinden biri haline gelen İstanbul, sahip olduğu kütüphaneleriyle de 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında İstanbul üzerinden hacca giden ve entelektüel yönünü geliştirmek isteyen misafirlerinin de ilgi odağı haline gelmiştir. Hac seyahatlerinin sonucunda İstanbul'da yayınlanmış kitaplar ve kaynaklar ziyaretçilerin kendi ülkelerine hac seyahatleri aracılığıyla ulaşmıştır.

Sözü geçen türbe, cami, tekke ve kütüphane yapılarının büyük bir çoğunluğunun Sultan II. Abdülhamid devrinde bakım ve onarımları yapılmıştır.

Hac güzergahı olarak İstanbul'un sağladığı ulaşım ve konaklama imkanları ile beraberindeki sağlık ve güvenlik uygulamaları şehrin dini çekicilik unsurlarının birer tamamlayıcısı niteliğinde olmuşlardır. İstanbul, gerek denizyolu gerekse demiryolu bağlantıları bakımından bir ulaşım kolaylığına sahipti. Karadeniz'de Sivastopol, Batum, Poti, Odessa ve Köstence limanları ile Akdeniz'de İskenderiye ve Beyrut limanlarından gerçekleştirilen düzenli seferlerle Müslümanlar hac ibadetleri için gidiş ve/veya dönüşlerinde rahatlıkla İstanbul'a ulaşma imkanına sahip olmuşlardır.

Paris İstanbul arasında düzenli sefer yapan Şark Ekspresi de gerek Orta Asya ve Rusya gerekse Balkan Müslümanlarının İstanbul üzerinden hacca gidiş ve dönüşünü mümkün kılmıştır. Ayıca, 1 Eylül 1908'de işletmeye açılışından 1912 yılına kadar Osmanlı coğrafyasının muhtelif noktalarından hacca giden 30.000 kişi Hicaz Demiryolu vasıtasıyla taşınmıştır.

Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki modernleşme süreci ülkenin konaklama sisteminde önemli değişikliklere neden olmuş ve bu değişim kaçınılmaz olarak konaklama yapılarının biçimlenmesini de etkilemişti. 1840'dan başlamak üzere Avrupa tipi konaklama sisteminin ürünü olarak inşa edilmeye başlanan otel yapıları kısa sürede kent genelinde yayılmıştı. İstanbul'a bu dönem gelen hac yolcuları hem sözü edilen otellerde, hem de Osmanlı'nın geleneksel konaklama yapıları olan hanlarda konaklayabilmişlerdir. Sözü edilen tesislerin faaliyetleri 1895 yılında yayımlanan "Der-

saadet ve Bilâd-ı Selâse'de Bulunan Otel ve Misafirhaneler Hakkında Talimât" gereğince devletin yetkili kıldığı birimler tarafından denetlenmiştir.

Osmanlı Devleti, hac güzergahının, hacıların rahatını temin edecek ve onların maneviyatlarını olumsuz yönde etkilemeden koruyacak bir biçimde olması için düzenlemeler yapmış, hacıların can ve mal güvenliğini sağlamak için bir takım tedbirlere başvurmuştur. Bunların başında ise 19. yüzyılın karakteristik hastalığı olarak ortaya çıkan koleraya karşı alınan tedbirler gelmiştir. Hastalığa karşı verilen mücadelenin etkinliğini arttırmak maksadıyla, "Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu" adı altında bir birim oluşturulmuştur. Karar alma ve uygulama yetkisi olan bu komisyonla birlikte, belediye bünyesinde kurulan merkezler, kolera hastaneleri, eczaneler, tebhirhaneler ve tahaffuzhaneler de kolerayla mücadelede kayda değer fayda sağlamışlardır.

Hac seferlerinde emniyeti sağlamak ve genel sağlığı muhafaza edebilmek için Osmanlı Devleti hacı vapurlarının uyması gereken kuralları belirlemiş ve 1880 yılında hacı vapurları ile ilgili olarak hac nizamnamesi çıkarmıştır. Ayrıca, hacılara meşakkatsiz bir vapur yolculuğu sağlamak adına Osmanlı, kendi vapurlarından bir kısmını hacı taşımak için tahsis etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin hac yolcularının emniyetini sağladığı konulardan bir diğeri de dellâlla ilgili olmuştur. Görevleri icabı hacı adaylarına yardım etmeleri gereken dellâllardan bazılarının hacı adaylarını kandırarak, yüksek fiyatlarla otellerde yer ayarlaması, vapur tahsis etmesi, gümrük için yüklü para alması, yüksek faizle döviz işlemleri yapıp bunun karşılığında büyük komisyonlar alması, yiyecek ve özel hac kıyafetlerini fahiş fiyatlara satarak hac yolcularını mağdur etmesi gibi istenmeyen durumların önüne geçebilmek için Osmanlı Devleti imkanları ölçüsünde tedbirler almaya çalışmıştır. Dellâllik yapmak için başvuran kişilerin sicillerinin titizlikle araştırılması, başvurusu kabul edilenlerin İstanbul'daki görevlerini zabıta gözetimde icra etmeleri, kendisine tezkire verilen diğer bir deyişle resmi kaydı olan dellalların listesinin denetim görevini yapacak olan Zaptiye Nezareti ve Şehremaneti gibi birimlere yollanması, dellalların yolcu taşımaya uygun olmayan nitelikteki vapurlardan yer satarak hacıların güvenliğini tehlikeye atacak girişimlerde bulunmalarının önüne geçmek için İstiab Resmi Varakası olmayan vapurlardan kesinlikle yer sattırılması ve hacıların bu tür vapurlara bindirilmemeleriyle ilgili polis müdüriyetine ve diğer yetkili birimlere emirler verilmesi sözü edilen tedbirlerden bazılarıydı.

Osmanlı Devleti maddi açıdan zor durumda olanların hac farizalarını yerine getirmeleri hususunda bu kişilere imkanları ölçüsünde bir takım kolaylıklar sağlamıştır. Örneğin, Fakir hacıların İstanbul'dan Hicaz'a gidiş ve dönüş yolculuk masrafları padişah tarafından karşılanmıştır. Ayrıca Hindistan ve Orta Asya'dan gelen hacı adaylarından, maddi bakımdan zor durumda oldukları gerekçe gösterilerek daha düşük vize harcı alınmıştır.

19.yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Osmanlı İstanbul'una hac nedeniyle yapılan seyahatlerin getirdiği sosyal, kültürel ve iktisadi sonuçlar hâlâ incelenmeye ve belgelenmeye hazır beklemektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

B.O.A., **A.}MKT.MHM.**, 557/2, 23/ N/ 1322.

B.O.A., **A.}MTZ.(04).**, 154/6, 03/ S/ 1325

B.O.A, **A.MKT. MHM**, 319/97, Tarihsiz

B.O.A., **BEO.**, 223/16653, 4/ Z/ 1310

B.O.A., **BEO.**,2920/218938, 13/ Ş/ 1324

B.O.A., **BEO.**, 3194/239534, 21/ L/ 1325

B.O.A., **,DH.İD....**, 75/39, 21/ Ş/ 1329

B.O.A., **DH.MKT.**,1516/117, 18/ L/ 1305

B.O.A., **DH.MKT.**, 120/7, 13/ S/ 1311

B.O.A., **HR.HMŞ.İŞO.**, 65/22, 5/ Te/ 1323

B.O.A.,**İ.DUİT.**, 100/16, 12/ Ş/1335

B.O.A., **İ..HUS.**, 160/ 35, 18/ Ş/ 1325

B.O.A., **İ. MBH**, 6/1329, 12/ Ş/ 1329

B.O.A., **Y..A...HUS.**, 516/166, 23/ L/ 1325

B.O.A., **Y.A.HUS.**, 526./39, 4/ Z/ 1326

B.O.A., **Y..PRK.ZB.**,35/59, 14/ L/ 1322

B.O.A., **Y. PRK.ZB.**, 33/83, 26 L 1321

B.O.A., **Y. PRK. ZB**, 35/18,14 / Ş/ 1322

B.O.A., **Y. PRK. A.**, 14/ 61, 12/ L/ 1325

B.O.A.,**Y. PRK. BŞK**, 15/56, 14/ Ş/ 1306

B.O.A., **ZB.**, 487/64, 08 /Tn/ 1324

VGMA., Kasa nr.47, 1152 Şevval.

Gazeteler

İkdam, 8 Haziran 1897, Hüccâc-ı Zevîl-i İbtihâc

İkdam, 30 Mayıs 1899, İlk Kâfile-i Hüccâcın Bugün Dersaadete Vürûdu

İkdam, 24 Haziran 1895, Hüccâc-ı Hidâyet-i Minhâc

İkdam, 13 Şubat 1900, Birinci Kâfile-i Hüccâc

İkdam, 17 Haziran 1900, Hicâz Şimendiferi ve Matbûât-ı İslamiyye

İkdam, 10 Nisan 1903, İlk Kâfile-i Hüccâcın Muvâsalatı

Sabah, 22 Eylül 1906, Selâmlık Resm-i Âlîsi

Basılı Kaynaklar:

Ağırakça, Ahmet:

Peygamber Efendimizin (S.A.V) Doğumundan- Günümüze: İslam Tarihi, C.2, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2010.

Akakuş, Recep:

Eyyüb Sultan ve Mukaddes Emanetler, 3.bs., İstanbul, Sahaflar Kitap Sarayı Yayınları, 1991.

Akalın, Şebnem:

"Kervansaray", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.25, İstanbul, TDV Yayınları, 2002, ss.299-302.

Akçura, Gökhan:

İvrir Zıvır Tarihi-IV: Turizm Yıl Sıfır, İstanbul, Om Yayınevi, 2002,

Akoğlu, Tunay:

Dünyada ve Türkiye’de Turizm: Dünü ve Bugünü, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1971.

Aksay, Mustafa:

İstanbul’dan Medine’ye Bir Tarih Belgeseli:Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü, İstanbul, Albaraka Türk Yayınları, 1999.

Akşin, Sina:

Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi 1789-1980, C.I, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1997.

Aktaş, Gürhan:

"Turistik Çekicilikler", **Genel Turizm, Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler**, Ed.Orhan İçöz, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, ss.99-115.

- Ali Seydi Bey: **Teşrifat ve Teşkilatımız**, Haz.Niyazi Ahmet Banoğlu, İstanbul, Tercüman Yayınları, t.y.
- Algül, Hüseyin: "Ebu Eyyub el-Ensari", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, ss. 123-125.
- Altan, Asiye: "Beykoz Yûşa Türbesi Bağlamında Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyal Yönden İncelenmesi", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Altuğ, Nurcan: 18.Yüzyıl Tekkeleri ve Şeyhülislam Tekkesi, **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Anameriç, Hakan: "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi", **Osmanlı Tarih Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi:OTAM**, S.19, Ankara, 2006, ss.53-78.
- Ansari, Sarah: **Cambridge Resimli İslam Dünyası Tarihi**, Ed. by. Frances Robinson, çev. Zülal Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.
- Armağan, Latif A.: "XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller (=Menâzilü'l-Hac)" **Osmanlı Araştırmaları**, S. XX, İstanbul ,2000, s.72-118.
- Arslan, Kahraman: **Türkiye’de Kongre Turizmini Geliştirme İmkanları**, İstanbul, İTO Yayınları, 2008.
- Arslan, Enver: Trabzon Vilayeti’nde Kolera (1892-1895), **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aruç, Numan: "Makedonya Türklerinde İstanbul Tasavvuru ve İstanbul’un Önemi", **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul: Bildiriler I**, Konya, Atatürk Kültür Merkezi, 2012, s.165-173
- Atalar, Münir : "Haremeyne Denizden Surre Gönderilmesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.32, S.1, 1991, Ankara, ss 121.127.
- Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayun ve Surre Alayları**, Ankara, 1991.
- "Surre-nâme (1335/1916)", **Ankara Üniversitesi. İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C. XXVII, Ankara, 1986, ss. 419-426.
- Ateş, İbrahim: "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine’ye Gönderilen Para ve Hediyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 13, Ankara, 1981, ss.113-170.

- Ateş, İbrahim: "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", **Vakıflar Dergisi**, S. 13, Ankara, 1981, ss.113-170.
- Ayar, Mesut: "Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2005.
- Ayaz, Betül: "Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2014.
- Aybek, Zafer Hasan: "Hindîler Tekkesi: Tekkedeki Meşhurlar", **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl.13, S.7, İstanbul, 1977, ss. 96-97.
- Aydın, Bilgin: "İstanbul Kütüphaneleri Tarihine Dair Araştırmalar ", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 8, S.16, 2010. ss.333-344.
- Ayvansarayi Hüseyin Efendi, Ali Satı' Efendi, Süleyman Besim Efendi: **Hadikatü'l- Cevami (İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar)**, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, Ankara, İşaret Yayınları, 2001,
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: **Fatih Devri Mimarisi**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1953.
- Ayyıldız, Nigar: **II.Abdülhamid Dönemi Saray Merasimleri**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2008.
- Babadağlı, Cafer E.: **İstanbul'da Bulunan Ashab-ı Kiram Kabir ve Makamları: Ziyaret Rehberi**, 3.bs., İstanbul, Sarayburnu Kitaplığı, 2015.
- Balta, Sabah ve Volkan-Altıntaş: **Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü**, Ed. İlhan Ünlü, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2589, 2012.
- Başgelen, Nezih ve Robert Ousterhout: **Tarihi Kartlarda Yaşayan İstanbul : Osmanlı Öncesi Anıtları**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2005.
- Batman, Orhan ve Sibel Çınar Oğuz: "Kültür Turizmi", **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi**, Ed. Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt, Ankara, Nobel Yayın, 2001, ss.189-209.
- Batmaz, Şakir: "Harem'den Haremeyn'e Surre-i Hümayun'un Denizden İhracı", **Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, ss. 85-99.
- Batur, Afife: "Şeyh Zafir Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.39, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, ss.78-79.

- Bayer, M.Zekai: **Turizme Giriş**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları No:253,1992.
- Beydilli, Kemal: "Bağdat Demiryolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, ss.442-444.
- "Osmanlılar", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s.496-502.
- Beyoğlu, Süleyman: "Milli Mücadele ve Özbekler Tekkesi", **Üsküdar Sempozyumu I: 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler**, Haz.Zekeriya Kurşun ve Diğerleri, C.I, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2004, ss.201-212.
- Bostan, İdris: "Gemi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.14, İstanbul, TDV Yayınları, 1996, s.8-11.
- "Piri Reis", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, ss.283-285.
- "İlk Osmanlı Deniz Üssü: Gelibolu ", **Başlangıçtan XVII.Yüzyılın Sonuna Kadar:Türk Denizcilik Tarihi**, Ed.İdris Bostan, Salih Özbaran, C.I, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2009, ss.73-85.
- Bostan, İdris ve Salih Özbaran: "Giriş", **Başlangıçtan XVII.Yüzyılın Sonuna Kadar: Türk Denizcilik Tarihi**, Ed.İdris Bostan, Salih Özbaran, C.I, İstanbul, Boyut Yayıncılık, 2009, ss.11-17.
- Bozarslan, Hamit: **Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Budak, Ayşe: "Gücü Besleyen Mimarlık Osmanlı İmaretleri", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2015.
- Budak, Asuman: "18.Yüzyıl Tarihi Yarımada Kütüphane Yapıları Koruma Sorunları ve Öneriler", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Buzpınar, Tufan: "Surre",**TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları,C.37, 2009, ss.567-569.
- Büyüker, Kamil: **II. Abdülhamid Han'ın Şeyhi Şeyh Muhammed Zâfir Efendi ve Ertuğrul Tekkesi**, İstanbul, 2004.
- Can, Lale: "Connecting People A Central Asian Sufi Network in Turn Of the Century Istanbul", **Sites of Asian Interaction Ideas Network and Mobility**," Cambridge University Press, 2014. pages. 144-169.
- Can, Selman: **Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı**, İstanbul, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.

- "Yıldız Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.43, İstanbul, TDV Yayınları. 2013. ss.540-541.
- Can, Selman ve Esengül Yıldız Altunaş: "Ayasofya I. Mahmud Kütüphanesi ve Geçirdiği Onarımlar", **Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi(GSED)**, S. 35, Erzurum, 2015. ss.181-222.
- Cançelik, Ali: "İstanbul Şehrengizlerinde Şehrin Kurucu Unsuru Olarak Aşkınılık", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl: 19, S.61, Kış 2015, ss.83-96.
- Cansever, Turgut: **Osmanlı Şehri**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Kubbeyi Yere Koymamak**. İstanbul, İz Yayınları , 2002.
- Casson, Lionel: **Antik Çağda Denizcilik ve Gemiler**, Çev. Gürkan Ergin, İstanbul, Homer Kitabevi, 2002.
- Antik Çağda Seyahat**, Çev. Nalan Özsoy İstanbul, MB Yayınevi, 2008.
- Cengiz, Funda: "Üçüncü Yaş Turistlere Yönelik Turistik Ürün Analizi: Alanya Uygulaması", **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2012.
- Civelek, Aynur ve Özgün Başbüyük: "Antik Dönem Seramikleri Işığında Gemiler", **Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 3, S. 1, ss.13-22.
- Coşkun, Feray: "Osmanlı İstanbulu'nda Bir Ziyâretgâh ve Teferüçgâh Mekânı Olarak Eyüp", **Osmanlı İstanbulu III: III.Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 25-26 Mayıs 2015**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2016, ss. 547-566.
- Coşkun, Burcu Selcen: "İstanbul'daki Anıtsal Yapıların Cumhuriyet Dönemindeki Koruma ve Onarım Süreçleri Üzerine Bir Araştırma", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2012.
- Cunbur, Müjgan: "I.Abdülhamid'in Vakfiyesi ve Hamidiye Kütüphanesi", Ankara Üniversitesi **Dil veTarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S.XXII, Ankara, 1964, ss.17-69.
- Çağlar, Yusuf: "Mahmil-i Şerif'in Surre-i Hümayu'la İstanbul'dan Haremeyn'e Hac Yolculuğu", **Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, ss.21-77.

- Çalıkoğlu, M.Asım: **Sünbül Efendi ve Merkez Efendi'nin Resimli Hayatı ve Hüviyetleri**, İstanbul, Nurgök Matbaası, 1957.
- Çavdar, Tuba: "Vakıf Kütüphaneleri", **Vakıflar Dergisi Özel Sayısı**, Ankara, 2006.
- Çavdar, Tevfik: **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.
- Çekin, Murat: **Merkez Efendi**, Haz. Efsun Sertoğlu, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul,
- Çetintaş, Burak: "Sultan Hamid'in Şeyhi Zâfir Efendi ve Beşiktaşlı Ailesinin Sıradışı Hikayesi", **NTV Tarih**, S.46, İstanbul, 2012.
- Çetinsaya, Gökhan: "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında "İslâm Birliği" Hareketi (1876-1878)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Çoban, Dilek: "II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basınında Türkistan", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa: "Sultan Ahmed Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, ss.497-503.
- "Yeni Cami Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.43, İstanbul, TDV Yayınları, 2013. ss. 439-442.
- Çolak, İhsan: **Modern Çağın Şafağında Bir İslam Âlimi Şahabeddin Mercâni**, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2014.
- Çöl, Nilgün: "XVI. Yüzyıla Kadar Galata'da Kentsel Dokuyu Etkileyen Faktörler", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume. 4/3, Spring, 2009, pages.681-695.
- Diyanet İşleri Başkanlığı: **Hız.Yûşâ Aleyhisselâm(Yûşâ Tepesi, Camii ve Türbesi)**, İstanbul, Diyanet İşleri Başkanlığı Beykoz İlçe Müftülüğü, t.y.
- Duman, Hasan: "Kuruluşunun 100. Yılında Beyazıt Devlet Kütüphanesi", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, S.31/4, 1982, ss.158-161.
- "Beyazıt Devlet Kütüphanesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.6, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, ss.51-52.

- Durgun, Bülent: “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Karayolu Ulaşımı ve İzmir Uygulamaları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.13, 2006, ss.25-49.
- Dursun, Haluk: “Surre Alayı Surre Emini ve Bir Nükte”, **Din ve Hayat: TDV. İstanbul Müftülüğü Dergisi**, S.3, 2007, ss.58-62.
- Efendioğlu, Mehmet: “Eyüp’de Bulunan Sahabe Kabirleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2005, ss. 22-29.
- “Sahabe”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, ss.491-500.
- Eltazarov, Colibay: “Özbek Ceditçi Mahmud Hoca Behbudi’nin Hatıralarında İstanbul Tasviri”, **Dünya Edebiyatı’nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012, ss.222-226.
- Engin, Vahdettin: **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005.
- “Rumeli Demiryolu”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008, ss.235-237.
- “Rumeli Demiryolları”, **Osmanlı’da Ulaşım:Kara-Deniz-Demiryolu**, Ed.Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, ss.219-234.
- Rumeli Demiryolları**, İstanbul, Eren Yayınları, İstanbul. 1993.
- Eralp, Ziya: **Genel Turizm**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, 1983.
- Eralp, Cevriye Hande: “İstanbul Şehzade Mehmet Külliyesi’nde Onarım Uygulamaları”, **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Eraslan, Cezmi: **II. Abdülhamid ve İslam Birliği**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 1992.
- “II.Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2000.
- Erçağ, Beyhan: “İstanbul Şehzade Camii Restorasyonu.”, **Vakıf Haftası Dergisi**, S.8, İstanbul, 1991. ss. 213.228.

- Ergül, Cevdet: **2.Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları**, İstanbul, Çağlayan Yayınevi, 1997.
- Ersen, Ahmet ve Mehmet Ulukan: "Özbek Tekkeleri ve Eyüp Özbekler Tekkesi" **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: "Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, 2005, 132-145.
- Ersen, Ahmet ve Diğerleri: "Süleymaniye Camii 2007-2010 Yılları Restorasyonu ve Restorasyon Kararları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.3, 2011, İstanbul, ss. 7-27.
- Erşahin, Seyfettin: "Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri(Çarlık Döneminden Günümüze), **Diyanet İlmî Dergi**, C.31, S.1, Ankara, 1999, ss.231-248.
- Ertan, Melek: "Özbek (Buhara) Tekkesi", **Yesevi**, Ankara, Yıl. 4, S.42, 1997. ss.44-46.
- E.Erünsal, İsmail: "Fatih Kütüphanesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995. s.250.
- "Ayasofya Kütüphanesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, ss. 212-213.
- "Ayasofya Kütüphanesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, ss. 212-213.
- Eyice, Semavi: "Eyüp Sultan Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995a, ss.9-12.
- "Hamidiye Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.15, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, ss.465-468.
- "Fatih Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.12, İstanbul, TDV Yayınları, 1995b, ss.244-249.
- "Koca Mustafa Paşa Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.26, İstanbul, TDV Yayınları, 2002, ss.133-136.
- "Beyazıt II Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.6, TDV Yayınları, 1992. ss.40-42.
- "Ayasofya", **DBİA**, C.1, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, ss.206-210.
- "Ayasofya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.4, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, ss.208.
- "Arap Camii", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul, TDV Yayınları, 1991, ss.326-327.

- "Nuruosmaniye Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007. ss. 264-266.
- Eyüp Belediyesi: **Eyüp: Şehir Rehberi**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları:69, İstanbul, 2011.
- Faroqhi, Suraiya: **Hacılar ve Sultanlar: 1517-1638**, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul,Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Gökman, Muzaffer: **Bayezit Umumî Kütüphanesi: Restorasyondan Sonra Yeni Hüviyetiyle**, İstanbul, Maarif Basımevi, 1956.
- Göksel, Burhan: **Turizm Tarihi ve Türkler: Turizmin Bugününe Türklerin Katkısı Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, 1978.
- Göncüoğlu, Süleyman Faruk: "Eyüp'ün Şehir Kültürüne Katkıları", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu X-Tebliğler**, İstanbul, 2006, ss.74-81.
- "Değeri Unutulmuş Tarihi Bir İstanbul Semti: Horhor", **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S. 23, Erzurum, 2009, ss.135-148.
- Gözen, Celal: "Tarih Boyunca Türk Tersaneleri", **Gemi Mecmuası**, S.6-7, İstanbul, 1955.
- Gülenaz, Nursel: **Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar**, İstanbul, İstanbul Ticaret odası Yayınları, 2011
- Gülsoy, Ufuk: **Hicaz Demiryolu**. İstanbul, Eren Yayıncılık. 1994.
- Kutsal Proje: Ortadoğu'da Osmanlı Demiryolları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Gülsoy, Ufuk ve William-Ochsenwald: "Hicaz Demiryolu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul, TDV Yayınları, 2007.
- Gündüz, Filiz: "Sinan Paşa Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009. ss. 232-234.
- Günel, Gökçe: "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu - Kervansaraylar - Köprüler", **Kebikeç**, S. 29, Ankara, 2010, ss.133-146.
- Günel, Oğuzhan ve Diğerleri: "Orta Çağ'dan Yakın Çağ'a Uzanan Gelenek Surre Alayları", **"Gelecek Geçmiş Tartışıyor" Ulusal Tarih Öğrenci Sempozyumu Bildirileri 2-4 Mayıs 2013, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**, 2013, ss.285-296.

- Güney, Şahika Günten: "Afganiler Tekkesi Restorasyon Projesi", **İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Güran, Ceyhan: **Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi**, İstanbul, 1978.
- Güven, Erman: "Eyüp Sultan Türbesi'ne Vakfedilen Eserler", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu II-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi, 2006, ss. 312-319.
- Güzel, Özlem: "Turistik Ürün Çeşitlendirme Kapsamında Yeni Bir Dinamik:İnanç Turizmi", **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, C.2, S.2., Isparta, 2010, ss.87-100.
- Hacıoğlu, Necdet: **Turizm Pazarlaması**, Bursa, Vipaş Yayınları, 2000.
- Halaçoğlu, Yusuf: **"Dellâl", TDV İslam Ansiklopedisi**, C.9, İstanbul, TDV Yayınları, 1994,ss.145-146.
- Haksever, Ahmet Cahit: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilâtı Hakkında Bazı Mülâhazalar", **Osmanlı Araştırmaları**,Sy. II, İstanbul, 1981, ss.123-132.
- Haksever, Ahmet Cahit: "Osmanlı'nın Son Döneminde Islahat ve Tarikatlar:Bektaşilik ve Nakşbendilik Örneği", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl.13, S.38, Erzurum, 2009, ss.39-60.
- Harman, Ömer Faruk: "Yûşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.44, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, ss.43-45.
- Haskan, Mehmet Nermi: **Eyüpsultan Tarihi**, C.I, İstanbul, Eyüpsultan Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.
- Haksever, Ahmet Cahit: **Yüzyıllar Boyunca Üsküdar I**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yayınları, 2001.
- Hülagü, Metin: **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008.
- Hür, Ayşe: "Konaklama: Bizans Dönemi", **DBİA**, C.5, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.48.
- Işın, Ekrem: "Naksibendilik", **DBİA**, C.6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss.31-39.
- İçöz, Orhan: "Turizm ve Ekonomi", **Genel Turizm,Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler**, Ed.Orhan İçöz, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, ss.227-255.
- İlgürel, Mücteba: "Çaka Bey", **TDV İslam Ansiklopedisi**,C.8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, ss.186-188.
- İlter, İsmet: **Tarihi Türk Hanları**, Ankara, Karayolları Genel Müdürlüğü Yayını.1969.

- İmam Kırbanali Halidoğlu: **Tevârîh-i Hamse-i Şarkî**, Kazan, 1910.
- İmbert, Paul: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, İstanbul, 1981.
- İnalçık, Halil: "Proje / Eyüp Sultan'da Yapılması Gerekenler", **İstanbul**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S.3, İstanbul, 1992, ss.148-150.
- "İstanbul: Bir İslam Şehri", Çev. İbrahim Kalın, **İslam Tetkikleri Dergisi**, -Prof.Dr. Nihad M.Çetin Hatıra Sayısı, C.9, 1995, ss.243-268.
- İpşirli, Mehmet: **"Cuma Selamlığı"**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 8, İstanbul, TDV Yayınları, 1993. ss.90-92.
- "Sultan II. Abdülhamid'in Merasimleri", **II.Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, ss.138-143.
- İshaq, Pamuk Yıldız: "Urduca Sefernamelerde İstanbul", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- İşli, Necdet: **İstanbul'da Sahabe Kabir ve Makamları**, Ankara, 1988.
- İzbirak, Reşat: **Türkiye II Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- Kal'a, Ahmet: **İstanbul Külliyyatı II: İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul'da Sosyal Hayat 1**, Yayın Hazırlama Kurulu: Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kal'a, Salih Aynural, İsmail Kara, Eyüp Sabri Kal'a, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı İstanbul Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Kamalova, Hatıra: "Orta Asya'dan İstanbul'a Tarihi ve Kültürel Bir Mekan: Özbekler Tekkesi", **7.Uluslararası Türk Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul Bildiriler IV**, Konya, Atatürk Kültür Merkezi Yayını:409, 2012, ss.171-188.
- Kara, İsmail: "Hilafet Merkezi Olarak İstanbul", **Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu 14-17 Aralık Bildiriler**, İstanbul, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011, ss.187-201.
- Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi**, 3.bs, İstanbul, Kitabevi, 1997.
- İslamcıların Siyasi Görüşleri I Hilafet ve Meşrutiyet**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2001.

- Kara, Ensari Fahrünisa, Hatice:
"Şehir ve Kutsallık ve Kutsal Belde Eyüp", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2005, ss.456-497.
- "Sahabe Ensar ve Eyüpte Yatan Sahabeler", **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu VI-Tebliğler**, İstanbul, Eyüp Belediyesi Yayınları, 2003, ss.28-43.
- Karaman, Sebahattin, Şehnaz Demirkol ve Seda Şahin:
"İnanç Turizmi", **Turistik Ürün Çeşitlendirmesi**, Ed. Necdet Hacıoğlu, Cevdet Avcıkurt, Ankara, Nobel Yayın, 2001, ss.209-239.
- Karamustafa, Kurtuluş ve Salih Kuşluvan:
"İngiliz Tur Operatörlerinin Turistik Destinasyon Seçiminde Kullandıkları Kriterler Açısından Türkiye'yi Değerlendirmesi", **Pazarlama Dünyası**, C.15, 2001, ss.16-24.
- Karpat, Kemal ve Robert W. Zens:
"1.Meşrutiyet Dönemi ve II. Abdülhamid'in Saltanatı (1876-1909)", Çev. Nasuh Uslu, **Türkler Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.1498-1515.
- Karpat, Kemal:
"Pan-İslamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.48, İstanbul, 1987, ss.13-37.
- Kaya, Hüseyin:
Üçüncü Bin Yıla Girerken Anadolu'da İnançların Buluşması: İnanç Turizmi, Bursa, Bursa Valiliği, 1999.
- Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu**, F.Özsan Matbaacılık, Bursa, 1999.
- Kayın, Emel:
İzmir Oteller Tarihi, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2000.
- Kayserilioğlu, Sertaç:
Osmanlı'da Ulaşımın Serüveni, C.I, İstanbul, İETT İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 2011.
- Kerimi, Fatih:
Avrupa Seyahatnamesi, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2001.
- Kılınç, Arzu:
"II.Abdülhamid ve Çin Müslümanları", **Devr-i Hamid:Sultan II. Abdülhamid**, Ed. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C.1, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Kızıltan, Yılmaz:
"I.Meşrutiyetin İlânı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C. 26, 2006, ss.251.272.
- Koç, Havva:
"Beyazıt Devlet Kütüphanesi", **DBİA**, C. II, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.189.

- Koçyiğit, Ömer: "Üsküdar Afganîler Tekkesi ve Haziyesindeki Mezartaşları", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008 Bildiriler**, Ed. Coşkun Yılmaz, C.I, Üsküdar Belediyesi, 2009, ss.665-688.
- Koçu, Reşat Ekrem: "Eyüp Sultan Türbesi", **İstanbul Ansiklopedisi**, C.X, İstanbul, Koçu Yayınları, 1971, ss. 5465-5468.
- Koloğlu, Orhan: "Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu", **Çağını Yakalayan Osmanlı – Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul, IRCICA, 1995, ss.289-315.
- "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C.VI, S.2, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2005, ss. 139-150.
- Konya, Ümit: **İstanbul'un 100 Kütüphanesi**, İstanbul, Kültür A.Ş, 2010.
- Konyalı, İbrahim Hakkı: **İstanbul Abideleri**, İstanbul, Yedigün Neşriyatı, 1954.
- Korzay, Meral ve Hasan Olalı: **Otel İşletmeciliği**, İstanbul, Yön Matbaası, 1989.
- Kozak, Meryem Akoğlu, Savaş Evren ve Onur Çakır: "Tarihsel Süreç İçinde Turizm Paradigması", **Anatolia:Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.24, S.1, Bahar 2013, ss.7-22..
- Kozak, Meryem, Nazmi Kozak ve Metin Kozak: **Genel Turizm-İlkeler- Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2014.
- Kozak, Metin: "Measuring Tourist Satisfaction With Multiple Destination Attributes", **Tourism Analysis**, Cognizant Communication Corporation Publishing, Volume.7, Number 3-4, 2002, page.230.
- Köprülü, Fuat: "Ribat", **Vakıflar Dergisi**, S.2, Ankara, 1942, ss. 267-278.
- Köse, Fatih: "Arşiv Belgeleri Işığında İstanbul Şâzelî Tekkelerinin Tarihi", **Vakıflar Dergisi**, S.40, 2013. ss 99-119.
- "Arşiv Belgelerine Göre Nuruosmaniye Camii İnşası-Tamirleri ve Onarımları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.5, 2012, ss.25-41.
- Köseoğlu, Lamia: **İstanbul'un Tarihi ve Camileri**, Ankara, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1970.

- Kuneralp, Sinan: "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera" , **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi:OTAM**, Çev. Münir Atalar, S.7, Ankara, 1997.
- Kuruçay, Akif: **İstanbul'un 100 İlim Ve Fikir Adamı**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2012.
- Kut, Günay: "İstanbul'daki Yazma Kütüphaneleri."**İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi: Tarih Dergisi**, S. 33, 1981, ss. 341-274.
- Kutvan, Ali Bülent ve S.Ayşe Kutvan: "Turizm Planlamasında Destinasyon Çekiciliklerinin Ölçümü: Bir Yöntem Yaklaşımı, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, Sayı:11, 2013, ss.159-184.
- Küçük, Hasan: **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri: Tarikatlar ve Türkler Üzerindeki Müsbet Tesirleri**, İstanbul, Türdav Yayıncılık, 1976.
- Küçük, Mehmet Alparslan: "Din-Turizm ilişkisi Çerçevesinde Yahudilikte, Hristiyanlıkta ve İslamiyette Hac Uygulamasına Genel Bakış", **Dini Araştırmalar**, C.16, S.42, 2013, ss.101-128.
- Küçükbaşçı, Mustafa S.: "Sultan II. Abdülhamid ve Haremeyn", **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014 ss. 379-392.
- Kütükçü, Mustafa: "Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni", **Karadeniz**, Yıl.3, S.12, Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler Ve Edebiyat Fakültesi, 2004, ss.178-190.
- Küçükkalay, A.Mesut: **Coğrafi Keşifler ve Ekonomiler**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2001.
- Löschburg, Winfried: **Seyahatin Kültür Tarihi**, Ankara, Dost Yayınları, 1998.
- Lunde, Paul: **İslam Tarihi: Dünden Bugüne İslam Dünyası**, Çev.İmge Tan, İstanbul, Alfa Yayınları, 2011.
- Maviş, Fermani: **Otel İşletmeciliği: İlke ve Kavramlar**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Mehmet Şakir Bey: **Halife II. Abdülhamid'in Hac Siyaseti: Dr. M. Şakir Bey'in Hicaz Hatıraları**, Haz.Gülden Sarıyıldız, Ayşe Kavak, İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
- Menemencioğlu, Zeynep: "Geçmiş Şölenler", **Tarih ve Toplum**, C.2, S. 7-12, İletişim Yayınları, 1984, ss.21-22.

- Murat, Sedat ve Levent Şahin: **Dünden Bugüne İstanbul'da Ulaşım**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2010.
- Muslu, Ramazan: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2003.
- Mülayim, Selçuk: "Süleymaniye Camii ve Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, ss.114-119.
- Naganawa, Norihiro: "The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View From The Volga-Ural Region At The Turn Of The Nineteenth and Twentieth Centuries", **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors:Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, pages.168-199.
- Niray, Nasır: "Turizm Küreselleşme İlişkisi ve Tekelleşme Eğilimleri", **II. Turizm Şurası Bildirileri**, C.III., Ankara, T.C Turizm Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Numan, İbrahim: "İlk Devir Türk Sufi Merkezlerinin Mahiyetleri ve Mimarilerinin Menşei Hakkında", **Vakıflar Dergisi**, Ankara, S. 19, 1985, ss.31-48.
- Numani, Şibli: **Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi: Sefername-i Rum u Şam u Mısır**, Tercüme: Yusuf Karaca, İstanbul, Risale Yayınları, 2002.
- Pakalın, M.Zeki: "Surre", **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.III., MEB, 1983,
- Ocakcan, Tuğba Keleş: "Sultan I. Mahmut Kütüphanesi 2007-2012 Restorasyonu", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.7, 2013. ss.127-143.
- Oktayer, Nagihan, Nazan Susam ve Murat Çak: **Türkiye'de Turizm Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, 2007.
- Okuyucu, Ayşe ve Mehmet Somuncu: "Türkiye'de İnanç Turizmi: Bugünkü Durum, Sorunlar ve Gelecek", **International Conference On Religios Tourism and Tolerance (09-12 Mayıs, 2013) Proceedings**, Konya, ss.627-643.
- Olalı, Hasan ve Alp Timur: **Turizm Ekonomisi**, İzmir, Ofis Ticaret Matbaacılık, 1988.
- Orman, İsmail: "Şehzade Külliyesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, ss.483-485.
- Ortaylı, İlber: "Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid ", **Türkler Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.1515-1531.

- Oruç, Hatice: "Aladin Husić, Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine, Sarajevo 2014, 248 s", **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi:OTAM**, S.37, Ankara, Bahar 2015, ss. 401-408.
- Öcal, Usta: **Turizm Genel ve Yapısal Yaklaşım**, Detay Yayıncılık, Ankara, 2009.
- Ögel, Bahaeddin: **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.I, Ankara, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Öndeş, Osman: **Vapur Donatanları ve Acenteleri Tarihi**, İstanbul, İMEAK Deniz Ticaret Odası Yayınları, 2013.
- Önel, İsmail: "Yeni Hünkar Kasrı Restorasyonunda Taşıyıcı Meşe Dikmelerde Yaşanan Sorunlar", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.4, 2012, ss.114-117.
- Öngören, Reşat: "Merkez Efendi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 29, İstanbul, TDV Yayınları, 2004, ss.200-202.
- Önsoy, N.Rifat: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**. Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Öter, Zafer ve Osman N. Özdoğan: "Kültür Amaçlı Seyahat Eden Turistlerde Destinasyon İmajı: Selçuk-Efes Örneği". **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.16, S.2, 2005, ss. 127-138..
- Öz, Tahsin: **İstanbul Camileri**, Ankara, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, 1964.
- Özcan, Azmi: "Sultan II. Abdülhamid, **Türkler Ansiklopedisi**, C.12, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 1547-1582.
- Özdemir, Mehmet: "Türkiye Turizminin 150'nci, Türkiye Turing Kulübü'nün 90'nci, Turizm Bakanlığı'nın 50'nci Yılı", **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.24, S.1, Ankara, Bahar 2013, ss.126.140.
- "Yaslı, Yaşlı Yollar...Kervan 'Saray'dan, Frenk İş'i "Saray'a Yani 'Palas'a... **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.22, S.1, Güz 2011, ss. 204-210.
- "Türklerde Turizm", **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.25, S.2, Bahar 2014, ss.121-130.
- "Türkiye'de Turizmin Başlaması: Osmanlı'da Sanayileşme Çabaları: Sergi-İ Umum-İ Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)", **Anadolu Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.22, S.1, Ankara, Bahar 2011, ss.87-90.

- Özdemir, Gökçe: "Destinasyon Yönetimi ve Pazarlama Temelleri İzmir için Bir Destinasyon Model Önerisi", **Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İzmir. 2007.
- Destinasyon Pazarlaması**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2008.
- Özdemir, Hüseyin: "Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Surre Defterleri", **Dersaadet'ten Haremeyn'e Surre-i Hümayun**, Haz.Yusuf Çağlar, Salih Gülen, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, ss.103-112.
- Özergin, Kemal : "Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**, Doktora Tezi, İstanbul, 1959.
- Özköse, Kadir: "İstanbul Tasavvuf Kültüründe Bedeviyyenin Yeri ve Üsküdar Bedeviyye Tekkeleri", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XVI, S.1, Sivas, 2012, ss.507-541.
- Özönder, Hasan: "Türk El Sanatlarında Bir Ekol:Üsküdar(İstanbul) Özbekler Tekkesi", **Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na 55. Yıl Armağanı**, Haz.Ali Berat Alptekin, Konya, 2006, ss.674-682.
- Öztaş, Kadir ve Tahsin Karabulut: **Turizm Ekonomisi -Genel Turizm Bilgileri**, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2006.
- Öztürk, Said: "Hicaz Demiryolu",**Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yılı Dönümünde II.Abdülhamid Dönemi Paneli(II)**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2000, ss.139-140.
- Öztürk, Yüksel ve İrfan Yazıcıoğlu: "Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Alternatif Turizm Faaliyetleri Üzerine Teorik Bir Çalışma." **Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Fakültesi Dergisi**, S.2, 2002, ss.183-195.
- Sakaoğlu, Necdet: "Surre Alayı", **DBİA**, C.7, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1994.
- Sapan, Süheyl: "II. Abdülhamid Döneminde Arap Elitleri Gözüyle İstanbul", **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2014**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2015, ss.287-300.
- Sarıyıldız, Gülден: **Hicaz Karantina Teşkilatı(1865-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Satan, Ali: "Osmanlı'nın Demiryolu Çağına Girişi", **Osmanlı'da Ulaşım: Kara-Deniz-Demiryolu**, Ed. Vahdettin Engin, Ahmet Uçar, Osman Doğan, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2012, ss.209-215.

- Seçkin, Bülend: "Karayolu ve Peyzajı", **İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi**, C.36, S.4, İstanbul, 1986, ss.45-53.
- Sezer, Baykan: **Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi**, Ankara, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Sezer, Sennur ve Adnan Özyalçın: **Öyküleriyle İstanbul Anıtları II**, İstanbul, 2010, Evrensel Basım Yayın.
- Sezgin, Candan: **Sanayi Devrimi'nin Etkisinde İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye**, İstanbul, Mas Matbaacılık, 2011,
- Sezgin, Orhan Mesut: **Genel Turizm:Turistik Kavramlar, Ekonomi, Pazarlama, Turizm Mevzuatı**, Ankara, Tutibay Yayınları, 1995.
- Sırma, İ.Süreyya: **Belgelerle II.Abdülhamid Dönemi**, İstanbul, Beyan Yayınları. 2009.
- Sibgatullina, Alfina: **İki İmparatorluk Arasında:Rusyalı Müslüman Türkler**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2014.
- "Tatarca Hacnamelerdeki İstanbul", **I.Uluslararası Türk Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu**, Beykent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, 2008, ss.933-938.
- "19. ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları", **Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu 31 Temmuz-1 Haziran 2007 Bildiriler**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007, ss.521-524.
- Starr, Chester G.: **Antik Çağda Deniz Gücü**, Cev.Gürkan Ergin, İstanbul, Homer Kitapevi, 2000.
- Süleyman Şefik b. Ali Kemâl: **Hicaz Seyahatnâmesi**, Üniversite Kütüphanesi, T.Y. 4199, İstanbul 1308/1890.
- Şafak, Nurdan: "Buhara Özbekler Tekkesi", **Dem Dergi**, İstanbul, Dem Yayınları, S.5, 2009, ss.142-146.
- Şahin, Pınar: "Hırka-i Şerif Camii", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Anabilim Dalı**, Yüksek Lisan Tezi, 2015.
- Şener, Burhan: **Modern Otel İşletmelerinde Yönetim ve Organizasyon**, Ankara, Detay Yayıncılık, 2001.
- Konaklama İşletmelerinde Ön Büro Yönetimi**, DetayYayıncılık, Ankara, 2001.
- Talu, Ercüment Ekrem: "Surre Alayı", **Resimli Tarih Mecmuası**, C.3, S. 29, İskit Yayınevi, 1952, ss.1480-1482.

Tanilli, Server:

Uygarlık Tarihi, İstanbul, Adam Yayınları, 2000.

Tanman, M.Baha:

“Eyüb Sultan Külliyesi”, **DBİA**, C.3, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994a, ss.237-243.

“Kalenderhane Tekkesi”, **DBİA**, C.4, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994b, ss.398-400.

“Ertuğrul Tekkesi”, **DBİA**, C.3, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994c., ss.196-198.

“Merkez Efendi Külliyesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.29, İstanbul, TDV Yayınları 2004.ss. 202-205.

“Özbekler Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, ss.121-123.

“Afganiler Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, TDV Yayınları, 1998a., s.400.

“Hindîler Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 18,İstanbul, TDV Yayınları,1998b., ss.67-69.

“Hırka-i Şerif Camii ”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.17, İstanbul, TDV Yayınları, 1998c, ss. 378-382.

“Eburrıza Tekkesi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.10,İstanbul,TDV Yayınları,1994d.,ss.364-365.

“Ebü'r-Rızâ Tekkesi”, **DBİA**, C.3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994e., ss.122-123.

“Hırka-i Şerif Camii”, **DBİA**, C.4, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994f., ss.68-69.

“İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 1990.

“Zeytinburnu İlçesi'ndeki Tekkeler”, **Surların Öte Yanı Zeytinburnu**, Haz. Burçak Evren, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2003, s. 96-121.

Tarhan, M. Taner:

” Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler”, **Türkler**, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.904-922.

Taşeva, Şarifa:

“Türkistanlı Hacılar ve Seyyahlar Gözüyle İstanbul”, **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi 5-10 Ekim 2011 Bildiriler: İstanbul Tarihi: Medeniyetlerin Buluşma Noktası Olarak İstanbul**, C.I, Konya, Atatürk Kültür Merkezi, ss. 1037-1050.

- Tosheva, Sharifa: "The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes And Impressions (19th And Early 20th Centuries)", **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors:Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, pages.234-251.
- Tekdemir, Aziz: "XIX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı-İran İhtilâfları ve 1821-1823 Savaşı", **Karadeniz**, C.I, S. 4, Ankara, 2009, ss.77-95.
- Tolunguç, Ahmet: **Turizm Olgusu ve Türk Turizmi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Reklam Atölyesi, 1999.
- Toskay, Tunca: **Turizm Olayına Genel Yaklaşım**, İstanbul, Der Yayınları, 1989.
- Tuncer, Orhan Cezmi: **Anadolu Kervan Yolları**, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2007..
- Tunç, Azize ve Firuzan Saç: **Genel Turizm**, Ankara, Detay Yayınevi, 1998.
- Turan, Namık Sinan: **İmparatorluk ve Diplomasi: Osmanlı Diplomasisinin İzinde**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Turan, Esen: "Türkiye’de Yabancı Turizm Pazarını Artırmada İnanç Turizminin Yeri ve Önemi", **T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü**, Uzmanlık Tezi, 2012.
- Turgut, Bekir: "II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Asya Politikası", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, 1995,
- Turumbetova, Janagül: "Kazak Edebi Eserlerinde İstanbul," **Dünya Edebiyatı’nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012, ss.705-710.
- Tutel, Eser: "Deniz Ulaşımı", **DBİA**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, C.3, 1994, ss.30-33.
- Türker, Orhan: **Galata’dan Karaköy’e: Bir Liman Hikayesi**, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2000.
- Ustabaş, Ayfer: "Mikro ve Makro Etkileri Yönünden Elektrikli Otomobiller (Türkiye Ekonomisi Örneği)", **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
- Uşaklıgil, Halit Ziya: **Saray ve Ötesi**, İstanbul, Özgür Yayınları, İstanbul, 2012.

- Uyar, Gülgün: "Bir Risale, Bir Türbe, Bir Menkıbe: İmam Süyuti'ye Ait Risalenin Işığında Çifte Sultanlar Türbesi'ne Bir Bakış", **Osmanlı Araştırmaları: Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı II**, C.XXXIII, İstanbul, 2009, ss.231-282.
- Ünal, Fatih: "Tatar Alim Kurbanali Hacı Halidoğlu'nun Orta ve Güneydoğu Avrupa Seyahati", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.14, 2008, ss. 95-115.
- Ünlü, Seyfettin: **Bir Ulu Rüyaı Görenler Şehri Üsküdar**, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2006.
- Ünsal, Behçet: "İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması", **Vakıflar Dergisi**, S.26, Ankara, 1982, ss. 77-120.
- "Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimari Yönetimi", **Vakıflar Dergisi**, S.28, Ankara, 1984, ss.95-124.
- Ünver, A.Süheyl: **İstanbul'da Sahabe Kabirleri**, İstanbul, İstanbul Fethi Derneği Yayınları, 1953.
- Yücel, Utku ve Serap Koçak: "Ertuğrul Tekke Camii ve 2008-2010 Restorasyon Çalışmaları", **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, Sy. 1, 2010, ss.82-103.
- Vardi, Recep: "II.Abdülhamid'in İslam Birliği Siyasetinin Sosyolojik Sonuçları", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C. 8, No:16, 2014, ss.137-154.
- Muharrem Varol, "Yıldız Sarayının Tekkeleri ve II.Abdülhamid'in Tarikat Siyaseti", **II.Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed.Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010
- Yakartepe, Elif Çelebi: "İstanbul'un Tarihi Otelleri (1840-1914) ve Koruma Kapsamında Galata ve Pera Otellerinin Değerlendirilmesi", **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, Doktora Tezi, 2010.
- Yavuz, Hulusi: "İslami Ziyaret Merkezi Olarak Eyüp", **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla: Eyüp Sultan Sempozyumu IX-Tebliğler**, İstanbul, 1999, ss. 282-289.
- Yazıcı, Hüseyin: "Tunuslu Muhammed Es-Sunusi'nin Er-Rihletu'l-Hicaziyye Adlı Esrinde İstanbul", **Dünya Edebiyatı'nda İstanbul Sempozyumu (6-7 Mayıs 2010) Bildiriler**, İstanbul, Fatih Belediyesi, 2012. ss.791-798.
- Yeğın, Hüseyin, İbrahim: "Türbe Ziyaretlerinin Psiko-Sosyal Sebepleri: Hayrettin Tokadi Türbesi", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.15, S.1, 2015, ss.277-302.

- Yenigün, Sudi: **İstanbul'un İncileri Sur Dışı Camileri**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Ramilya Yarullina: **İstanbul'un İncileri Sur İçeri Camileri**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş Yayınları, 2013.
- Yıldırım, Nuran: **"Tatar Edebiyatında İstanbul İmaju"**, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic ,Volume 9/3, Ankara, 2014, pages. 1599-1609.
- Yılmaz, Cihat: **"Osmanlı Devleti"nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri"**, **Prof. Dr. Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi, Kültür Yayınları, 2008, ss.199-215.
- Yılmaz, Cihat: **"Sinan Paşa Camii Restorasyonunda Kalemî İş İmalatların Uygulanma Seyri"**, **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, S.1, 2010, ss.107-112.
- Yılmaz, Ö.Devrim: **"Turizm Sektörünün Tanımı, Yapısı ve Özellikleri"**, **Genel Turizm;Turizmde Temel Kavramlar ve İlkeler**, Ed.Orhan İçöz, Ankara, Turhan Kitabevi, 2007, ss.1-39.
- Yılmaz, İlkey: **II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları, Mürur Tezkereleri Pasaportlar ve Otel Kayıtları: Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Seda: **"Özbek Tekkeleri"**, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yiğit, İsmail: **"Ribat"**, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.35, İstanbul, TDV Yayınları, 2008,, s.76-79.
- Yüksel, İ.Aydın: **"Sultan Selim Camii ve Külliyesi"**, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.37, İstanbul, TDV Yayınları, 2009. ss.513-516.
- Yücer, Hür Mahmut: **"Sünbül Sinan"**, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, ss.135-136.
- Yücer, Hür Mahmut: **"Sünbülüyye"**, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C.38, İstanbul, TDV Yayınları, 2010, ss. 136-140.
- Zarcone, Thierry V.: **"Hindiler Tekkesi"**, **DBİA**, C.4, Tarih Vakfı Yurt Yayınları,1994. s.74.

Thierry V.Zarcone, **Kudüs'teki Orta Asyalı ve Hintli Sufi Hacılar**, Çev.Berna Akkıyal, İstanbul, Kabalcı Yayıncılık, 2011

Zat, Vefa:

Eski İstanbul Otelleri, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2005.

Ziyodov, Shovosil:

“The Hajjnâmas Of The Manuscript Collection Of The Oriental Institute Of Uzbekistan (Mid-19th to early 20th centuries)”, **Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious Visits Between Central Asia and The Hijaz**, Editors: Alexandre Papas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, pages. 223-234.

Çevrimiçi Kaynaklar:

Beyazıt Devlet
Kütüphanesi

(Çevrimiçi)
<http://www.beyazitdevletkutup.gov.tr/TR,129248/tarihce.html>,
15.05.2016.

İstanbul Araştırma ve
Eğitim Vakfı

(Çevrimiçi)
<https://www.isar.org.tr/tr/kurumsal-bilgiler>,
15.05.2016.

İstanbul Büyükşehir
Belediyesi Şehir Haritası

(Çevrimiçi)
<https://sehirharitasi.ibb.gov.tr>
02.05.2016.

Kane, Eileen;

“Odessa Is A Hajj Hub: 1880S To 1910S”,
NCEEER, (Çevrimiçi) https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2011_824-08_Kane.pdf, 20.01.2016.

Kozak, Nazmi:

Genel Turizm Bilgisi, (Çevrimiçi) http://azanadolu.edu.az/images/Dersler/PDF/E-KI-TAP/Acik_oyretim_fakultesi/Turizm_ve_otel_ish-letmeciliyi_onlisans_programi/3_yariyil_dersleri/Genel%20turizm%20bilgisi.pdf

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Hamidiye Camii'nde Cuma Selamlığı [The Selamlık (Sultan's procession to the mosque) at the Hamidiye Camii (mosque) on Friday], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28112/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Eyüp Sultan Türbesi Dış Mekan [Exterior view of the Mausoleum of Eyüp Sultan] (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28442/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Eyüp Sultan Camii Dış Mekan [Exterior view of the Mausoleum of Eyüp Sultan], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29106/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Ayasofya Camii Dış Mekan, [Exterior view of the Ayasofya Camii (mosque)] (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28898/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Fatih Camii Dış Mekan [Exterior view of the Fatih Camii (mosque) i.e., Sultan Mehmed], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29113/?co=ahii>, 17.05.2016

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Arap Camii Dış Mekan [Interior view of the Arap Camii (Mosque of the Arabs)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28888/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Beyazıt Camii Dış Mekan [Exterior view of the Sultan Beyazıt Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29111/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Yavuz Selim Camii Dış Mekan [Exterior view of the Sultan Selim (I) Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28690/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Şehzade Camii Dış Mekan [Exterior view of the Şehzade Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28672/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Süleymaniye Camii Dış Mekan [Exterior view of the Süleymaniye Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29139/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Sultanahmet Camii Dış Mekan [Interior view of the Sultanahmet Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29122/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

Yeni Camii Dış Mekan [View of the Yeni Cami (mosque) from the (Galata) bridge], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28699/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress-
Abdulhamid II Collection

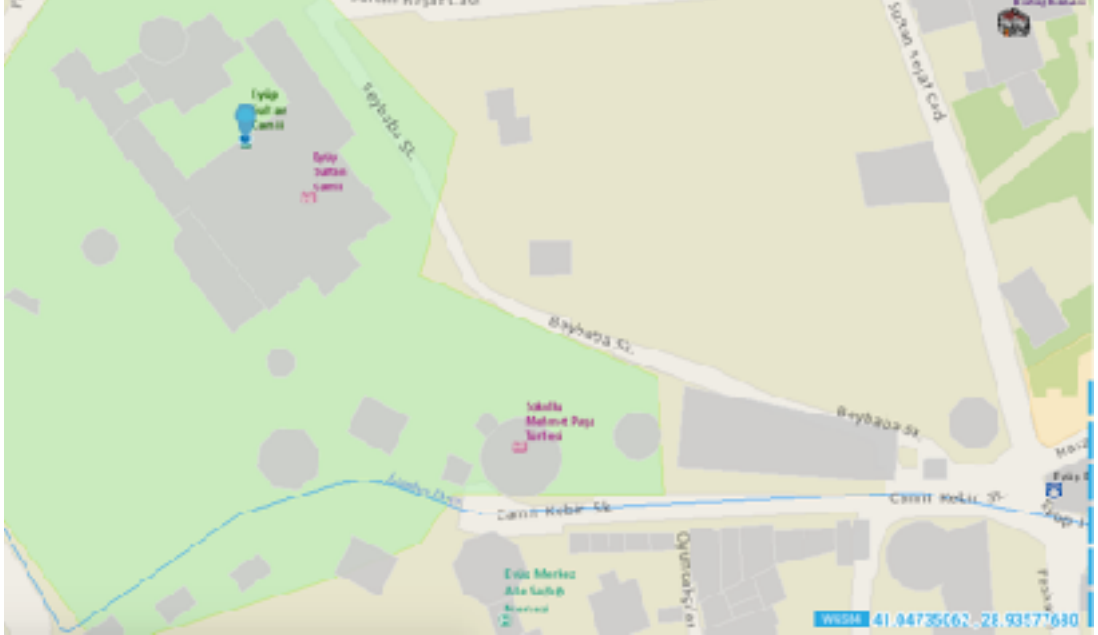
Nuruosmaniye Cami Dış Mekan, [Exterior view of the Nuruosmaniye Camii (mosque)], (Çevrimiçi) <http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28657/?co=ahii>, 17.05.2016.

Library of Congress- Abdulhamid II Collection	Yeraltı Camii İç Mekan , [Interior view of the Yeraltı Camii (mosque)], (Çevrimiçi) http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28658/?co=ahii , 17.05.2016.
Library of Congress- Abdulhamid II Collection	Hamidiye Camii Dış Mekan [Exterior view of the Hamidiye Camii (mosque)], (Çevrimiçi) http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b29114/?co=ahii , 17.05.2016.
Library of Congress- Abdulhamid II Collection	Hırka-i Şerif Camii Dış Mekan , [Exterior view of the Hırka-yi Şerif Camii (mosque)], (Çevrimiçi) http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28670/?co=ahii , 17.05.2016.
Library of Congress- Abdulhamid II Collection	Ertuğrul Tekkesinde Cuma Selamlığı [The Selamlık (Sultan's procession to the mosque) at the Şazli Dervish Lodge on Friday], (Çevrimiçi) http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28114/?co=ahii , 17.05.2016.
Library of Congress- Abdulhamid II Collection	Beyazıt Kütüphanesi Dış Mekan [The exterior view of the Sultan Beyazıt Public Library], (Çevrimiçi) http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28779/?co=ahii , 17.05.2016.
T.C Milli Eğitim Bakanlığı	Eğlence Hizmetleri: Turizm ve İnsan Psikolojisi , 2014, (Çevrimiçi) http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Turizm%20Ve%20İnsan%20Psikolojisi.pdf , s.9, 21.12.2015.
T.C Milli Eğitim Bakanlığı	(Çevrimiçi) http://vefalisesi.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/34/10/969664/icerikler/fiziki-durum_243527.html?CHK=39695033d513aee6253617ce165f1910 , 12.05.2016.
"Türk Bahriyesinin İlkleri"	(Çevrimiçi) https://www.dzkk.tsk.tr/data/icerik/361/BahriyeninIlklere.pdf , 15.03.2016.
Türk Dil Kurumu	(Çevrimiçi) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.567c6adfe67960.04067119 , 10.12.2015
Türk Dil Kurumu	(Çevrimiçi) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.566fe0b9e728c9.05704950 , 22.12.2015.
Türk Dil Kurumu	(Çevrimiçi) http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.566ffdda370578.27415328 , 25.12.2015.

- T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı (Çevrimiçi)
<http://www.ktbayatirimisletmeler.gov.tr/TR,11492/saglik-ve-termal-turizmi-tanimi.html>,
22.12. 2015.
- TÜRSAB (Çevrimiçi)
http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri/2003-gelirsayi-ve-ortalama-harcama_68.html, 20.12.2015.
- “TÜRSAB İnanç Turizmi 2014 Raporu “ (Çevrimiçi)
http://www.tursab.org.tr/dosya/12192/tursabi-nancturizmi_12192_5616832.pdf, 23.12.2015.
- UNWTO Glossary (Çevrimiçi)
<http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/Glossary+of+terms.pdf>, 22.12.2015
- UNWTO Tourism High-
lights 2015 Edition (Çevrimiçi)
<http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416899>, 20.12.2015.
- UNWTO Tourism High-
lights 2016 Edition (Çevrimiçi)
<http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>, 20.12.2015.
- Yıldırım, Nuran; **A History of Healthcare of Istanbul**, 2010,
(Çevrimiçi) https://www.academia.edu/4861780/Nuran_Yildirim_A_History_of_Healthcare_in_Istanbul.Translated_Inanç_Özekmekçi_Translated_Editor_Reiner_Brömer.The_Istanbul_2010_European_Capital_of_Culture_Agency_and_Istanbul_University_Project_No._55-10._Istanbul_Ajansfa_2010, 10.02.2016.
- Zarcone,.Thierry V.; **Bukhara Tekkesi (Lodge) In Impressions By Eastern and Western Passengers**, (Çevrimiçi)
https://www.academia.edu/13122533/Bukhara_Tekkesi_lodge_in_impressions_by_Eastern_and_Western_passengers

EKLER

Harita 1: Eyüp Sultan Camii'nin Güncel Konumu

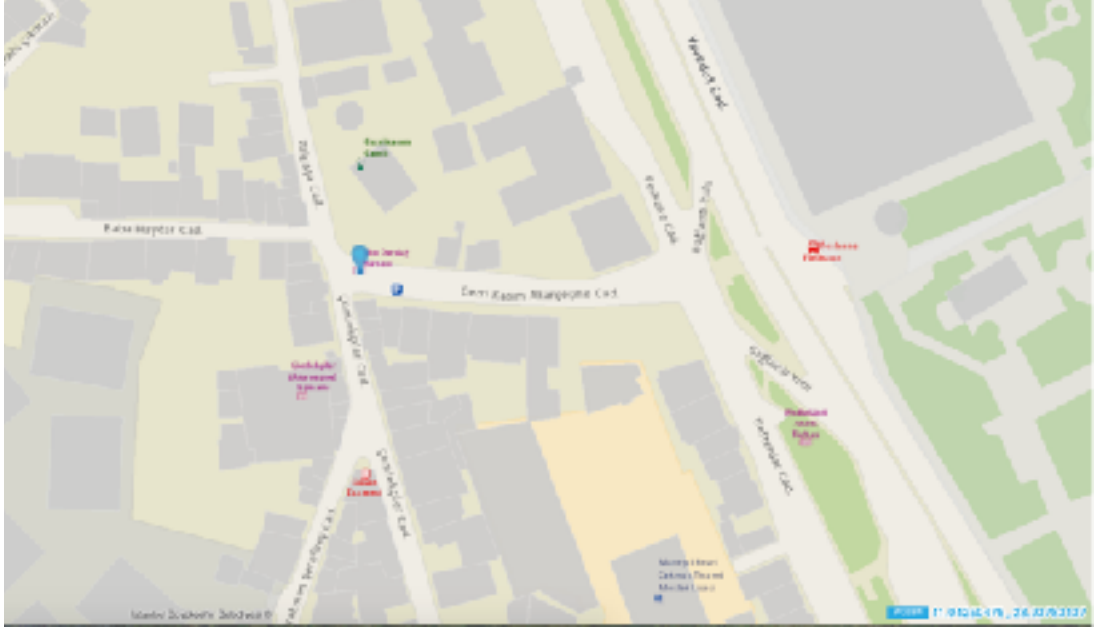
Adres: İslambey, Eyüp Sultan Bulvarı, Eyüp Sultan Meydanı, Eyüp

Harita 2: Hz. Cabir bin Muhammed el-Ensari Türbesinin Güncel Konumu

Adres: Çember Sok. Ayvansaray, Eyüp.

Harita 3: Hz. Ebu'd-Derda Türbesinin Güncel Konumu

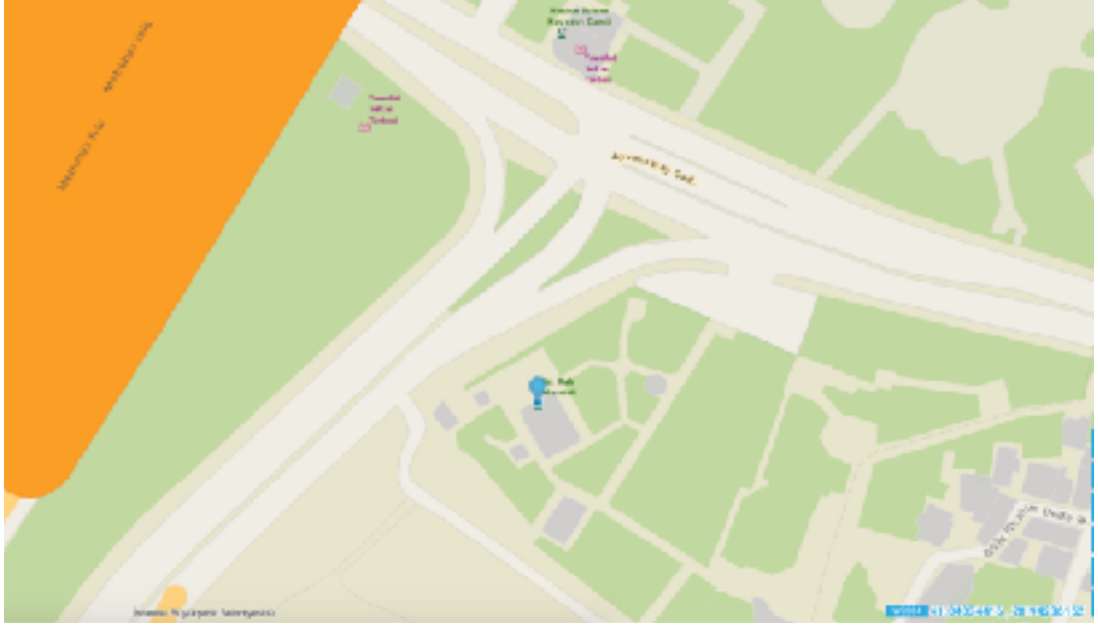
Adres: Nişancı Mah. Cezri Kasım Akarçeşme Cad. Eyüp.

Harita 4: Hz. Edhem Türbesinin Güncel Konumu

Adres: Abdurrahman Şerefbey Cad. Arpacı Hayrettin Sok. Eyüp.

Harita 5: Hz. Ka'b Türbesinin Güncel Konumu

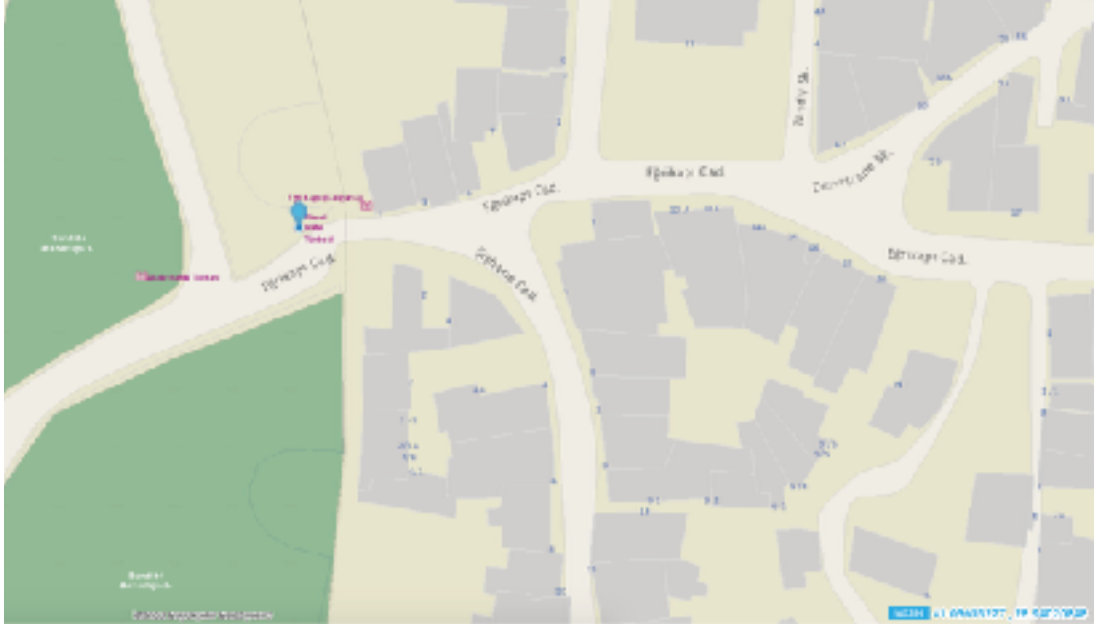
Adres: Ayvansaray Cad. Eğrikapı Sur Dibi Eyüp.

Harita 6: Hz. Amir(Abdü's Sadık Amir İbn-i Same) Türbesinin Güncel Konumu

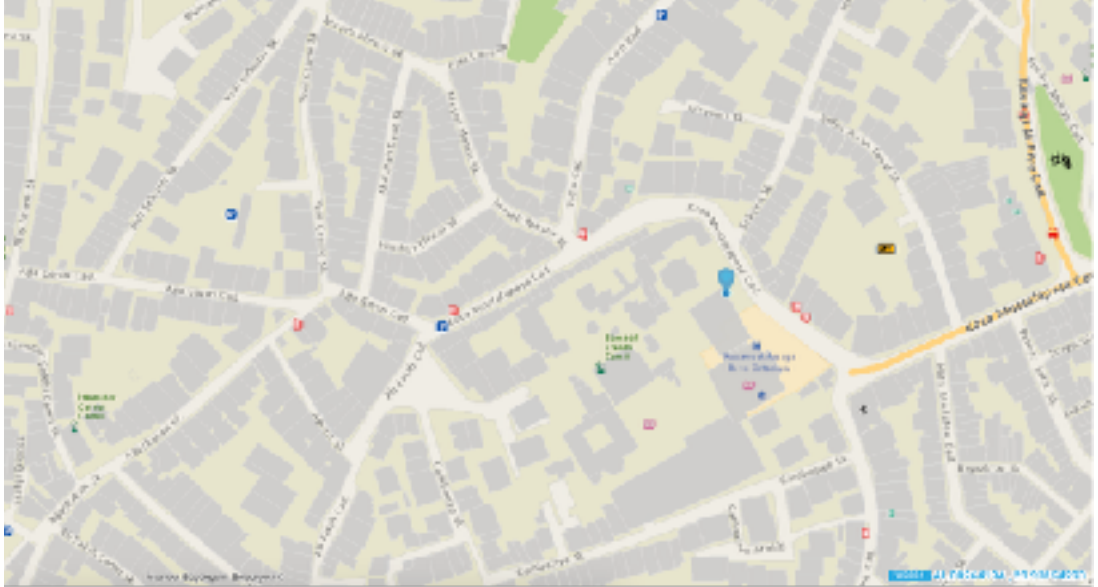
Adres: Abdülvedud Mah. Eğrikapı Cad. Eyüp.

Harita 7: Hz. Hafir Türbesinin Güncel Konumu

Adres: Eğrikapı Cad.Eyüp.

Harita 8: Koca Mustafa Paşa Külliyesi'nin Güncel Konumu

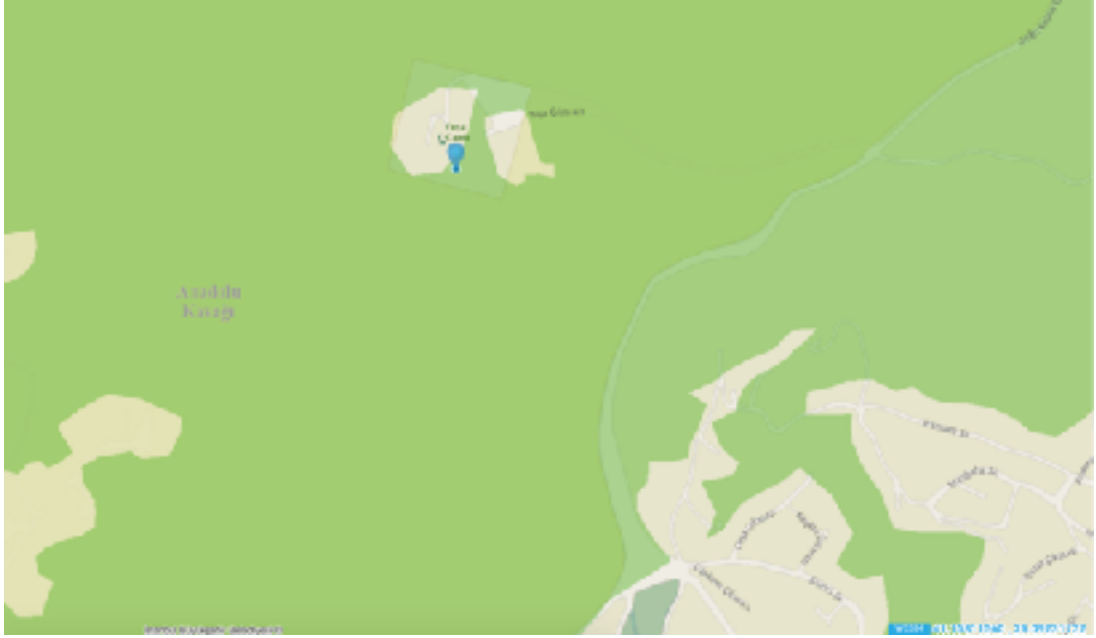
Adres: Koca Mustafa Paşa Cad. Fatih.

Harita 9: Merkez Efendi Külliyesi'nin Güncel Konumu

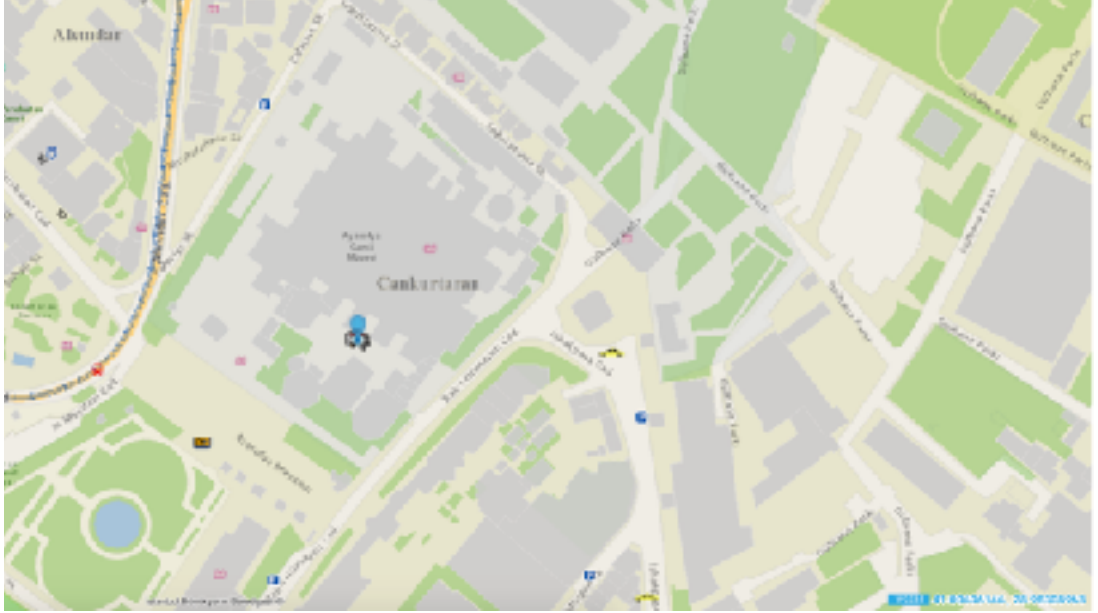
Adres: Merkezefendi Mah, Zeytinburnu

Harita 10: Hz Yûşa' Türbesinin Güncel Konumu

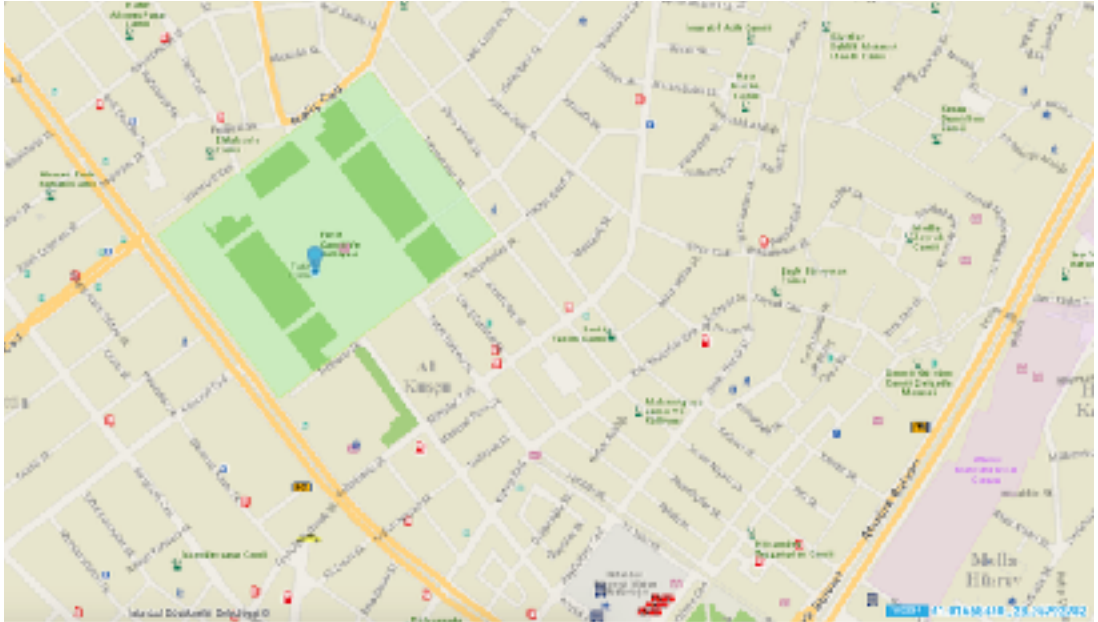
Adres:Anadolu Kavağı, Beykoz.

Harita 11: Ayasofya Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Sultanahmet Mah., Ayasofya Meydanı, Fatih.

Harita 12: Fatih Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Ali Kuşçu, Fatih Türbesi Sok., Fatih.

Harita 13: Arap Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Arap Cami Mah. Galata Mahkemesi Sok., Beyoğlu.

Harita 14: Beyazıt Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Beyazıt Mah., Ordu Cad., Fatih.

Harita 15: Yavuz Selim Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Balat Mah., Sultan Selim Cad., Fatih.

Harita 16: Şehzade Camii'nin Güncel Konumu

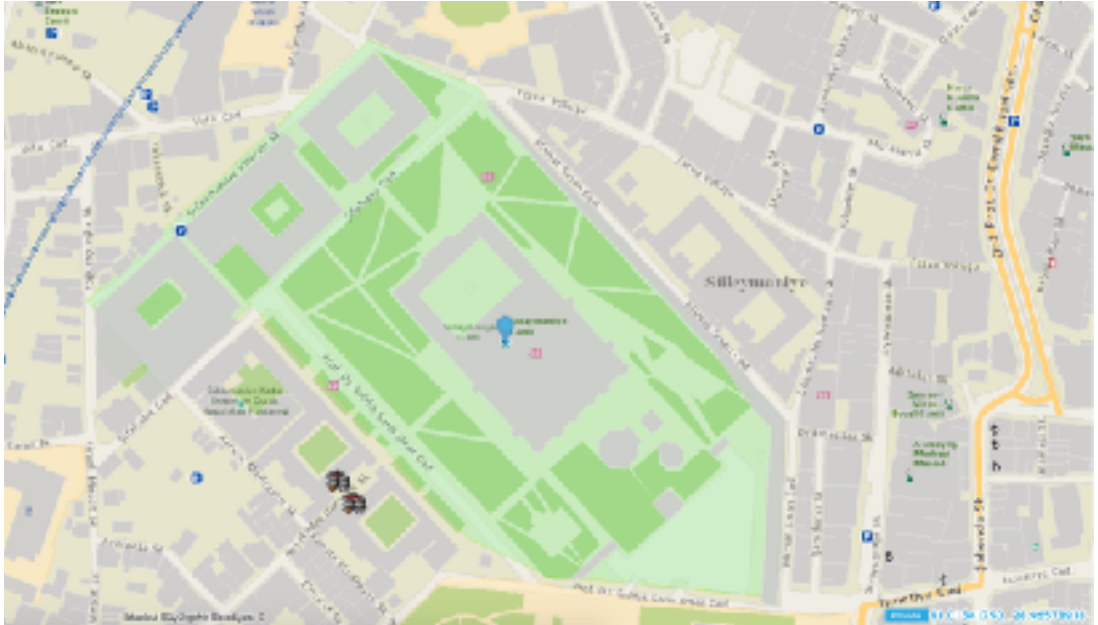
Adres: Kalenderhane Mah. 15 Temmuz Şehitleri Cad., Fatih.

Harita 17: Sinan Paşa Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Sinanpaşa Mah. Beşiktaş Cad., Beşiktaş.

Harita 18: Süleymaniye Camii'nin Güncel Konumu

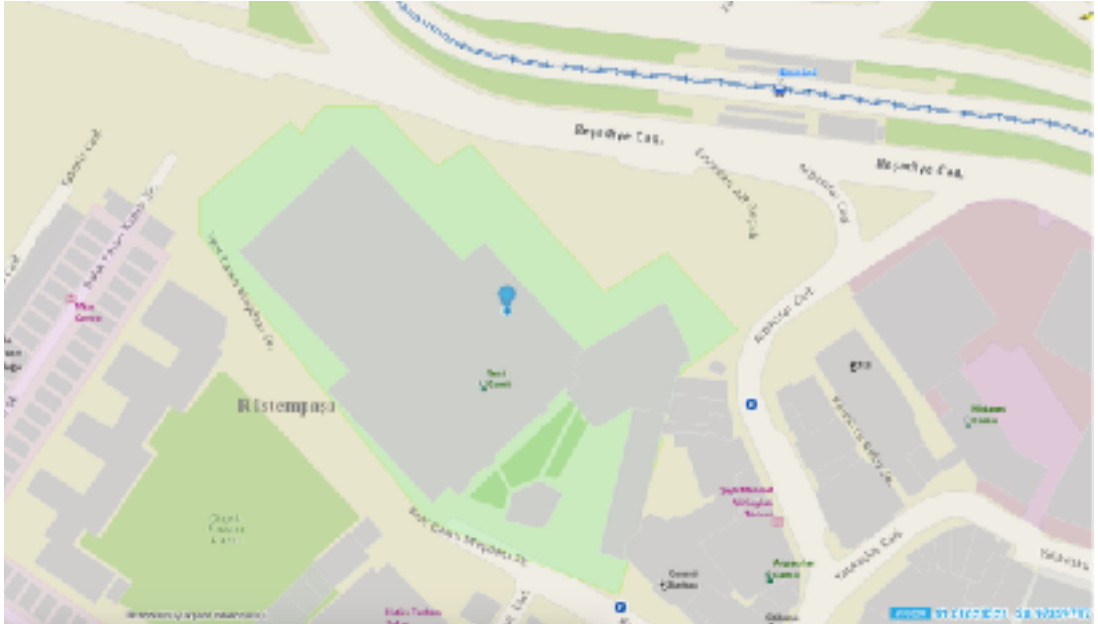
Adres: Süleymaniye Mah., Prof. Sıddık Sami Onar Cad., Fatih.

Harita 19: Sultanahmet Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Sultanahmet Mah., At Meydanı No: 7, Fatih.

Harita 20: Yeni Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Rüstem Paşa Mah.,Yeni Camii Meydanı Sok. Eminönü.

Harita 21: Nuruosmaniye Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Molla Fenari Mah., Vezirhan Cad., Fatih

Harita 22: Yeraltı Camii'nin Güncel Konumu

Adres: Kemankeş Mustafa Paşa Mh. Gümrük Sk. Karaköy.

Harita 23: Hırka-i Şerif Camii'nin Güncel Konumu

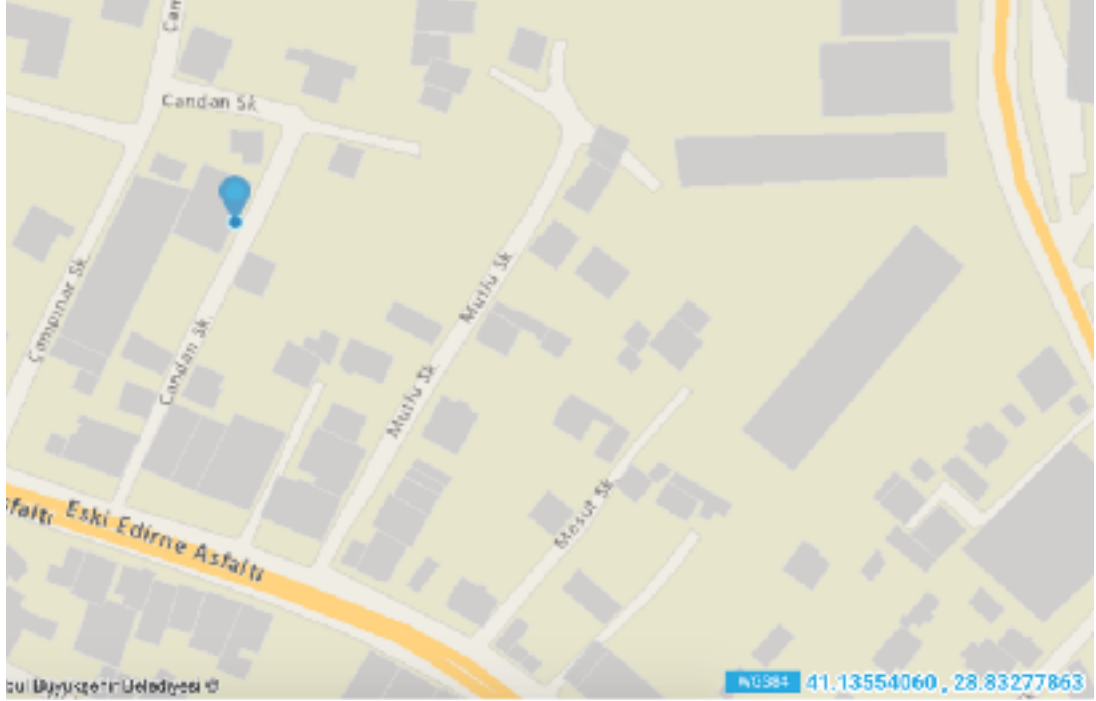
Adres:Hırka-i Şerif (Muhtesip İskender) Mah. Eski Ali Paşa Cad. Fatih.

Harita 24: Yıldız Hamidiye Camii'nin Güncel Konumu

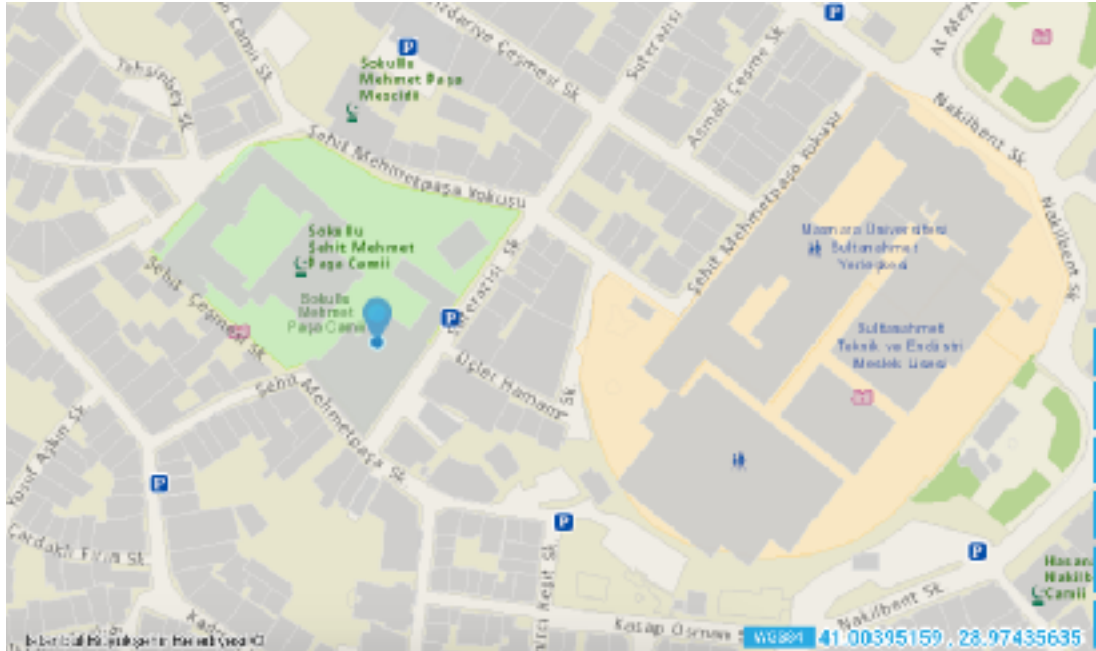
Adres:Barbaros Bulvarı, Serencebey Yokuşu, Beşiktaş.

Harita 25: Eyüp Özbekler Tekkesinin Güncel Konumu

Adres: Candan Sok. Piringçi, Eyüp.

Harita 26: Sultanahmet Özbekler Tekkesinin Güncel Konumu

Adres: Beyazıt Mah., Şehit. Mehmetpaşa Yokuşu. No: 40, Fatih.

Harita 27: Sultantepe Özbekler Tekkesinin Güncel Konumu

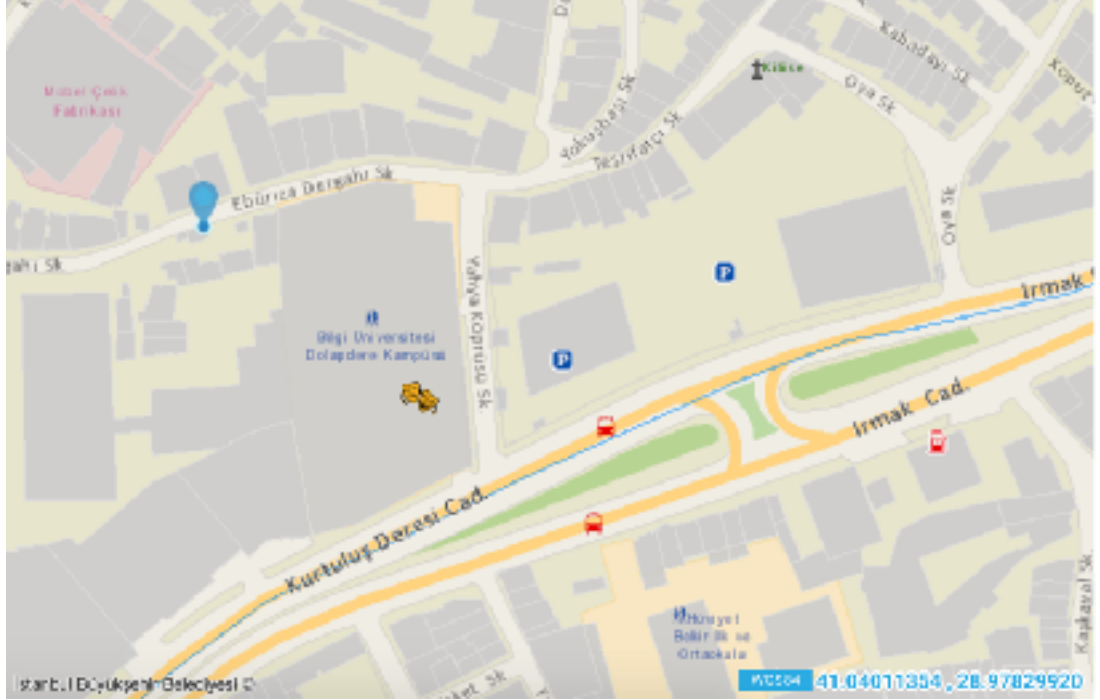
Adres: Sultantepe, Münir Ertegün Sk. 14-1, Üsküdar.

Harita 28:Üsküdar Afganîler Tekkesi Güncel Konumu

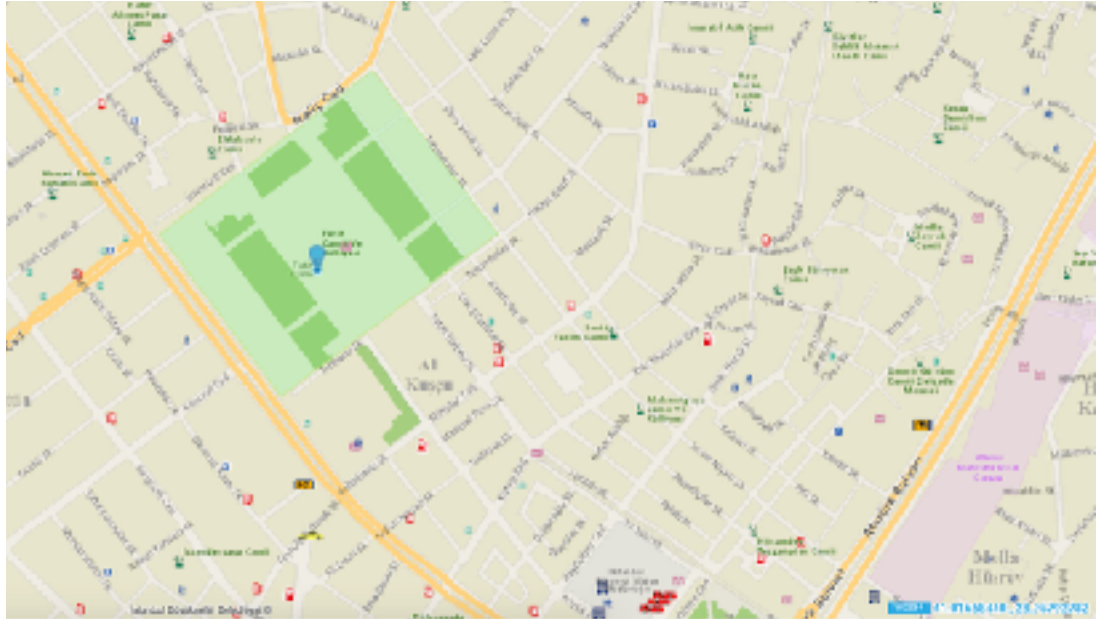
Adres: Çavuşdere Cad., Çınılı Camii Karşısı, Üsküdar.

Harita 31: Eburrizâ Tekkesi”nin Güncel Konumu

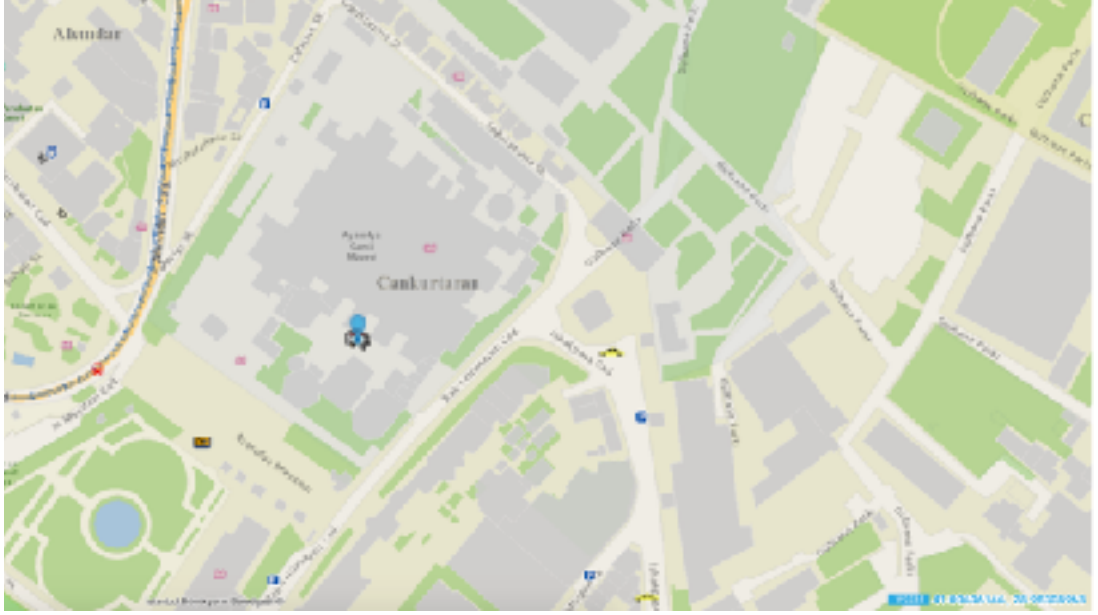
Adres:Hacıahmet Mah., Eburrizâ Dergahı Sok., Beyoğlu.

Harita 32: Fatih Kütüphanesi’nin Güncel Konumu

Adres:Ali Kuşçu, Fatih Türbesi Sk., Fatih.

Harita 33: Ayasofya Kütüphanesi'nin Güncel Konumu

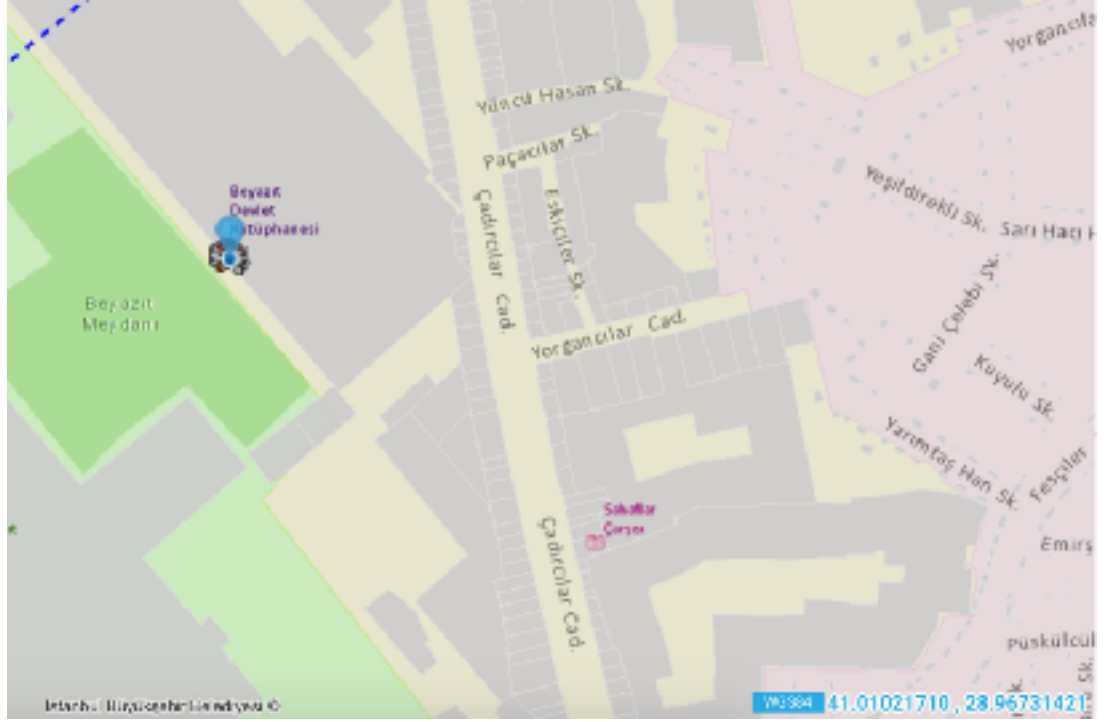
Adres:Sultanahmet Mah., Ayasofya Meydanı, Fatih.

Harita 34: Hamidiye Kütüphanesi'nin Güncel Konumu

Adres:Hobyar Mah. Zahir Borsası Sok. No:3, Bahçekapı / Eminönü

Harita 35: Beyazıt Kütüphanesi'nin Güncel Konumu

Adres:Beyazıt Mah., Fatih